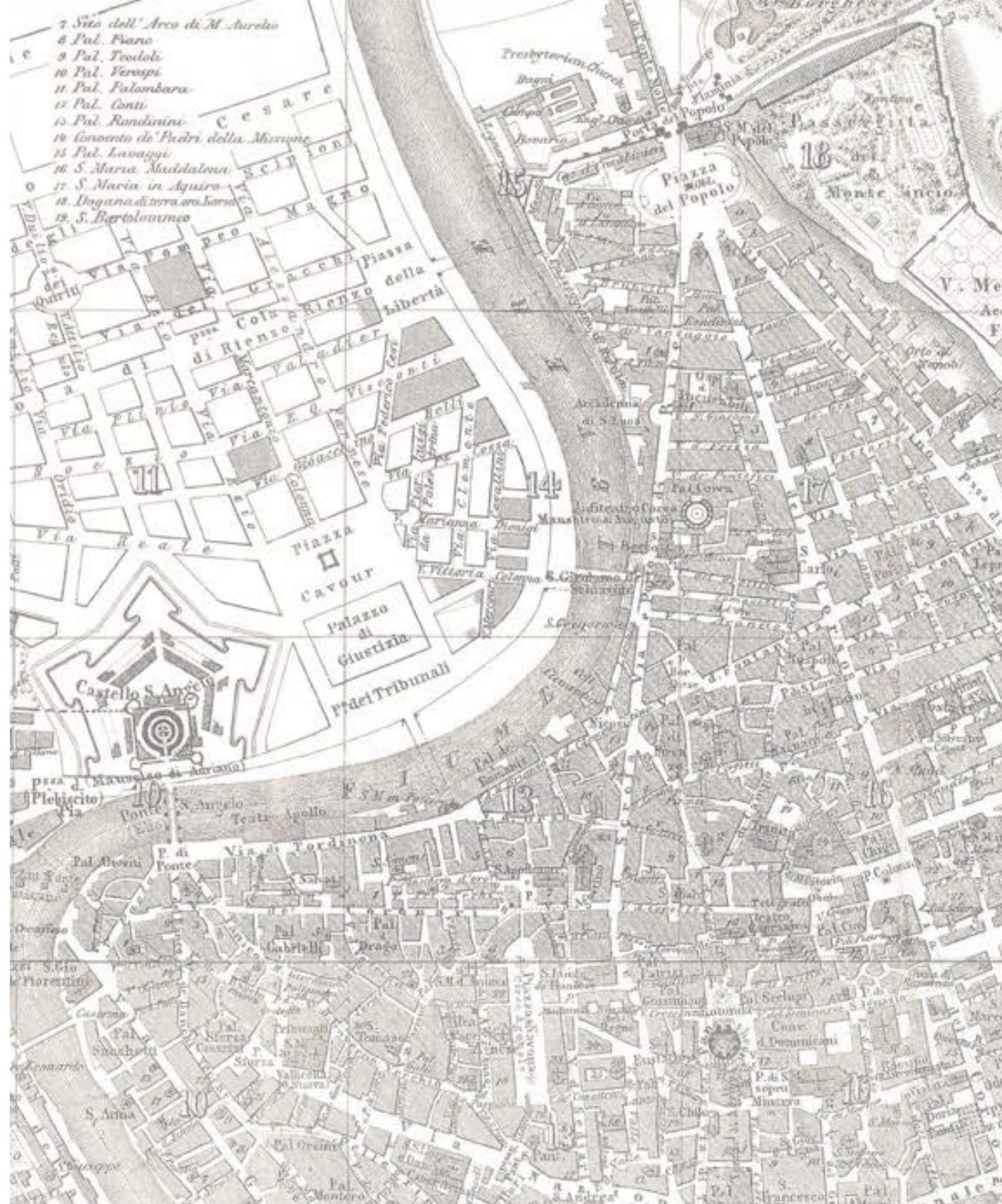

ROMA, EL MAPA DE LA MEMÒRIA

ELS DIARIS DE J. NOGUÉ MASSÓ (1914-1917)

EDICIÓ A CURA DE JOAN SENDRA MESTRE

ROMA EL MAPA DE LA MEMÒRIA

ELS DIARIS DE J. NOGUÉ MASSÓ (1914-1917)

EDICIÓ A CURA DE JOAN SENDRA MESTRE

MUSEU D'ART MODERN
TARRAGONA

Diputació Tarragona
RBIV RAMON
BERENGUER

REDESCOBRIR NOGUÉ

Un dels objectius essencials del Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona (MAMT) és difondre la figura i el llegat dels autors i autores de la nostra demarcació, ja sigui per raó de naixement o per alguna altra vinculació. En el cas concret de J. Nogué Massó, protagonista d'aquesta publicació i de l'exposició commemoratives dels 50 anys de la seva mort, pretenem, a més, reivindicar un pintor de casa nostra —fill de Santa Coloma de Queralt— que va excel·lir en el domini de la llum i del color i que va contribuir a modernitzar la pintura a cada territori on va plantar el cavallet.

Avui, l'obra de Nogué és present en prestigiosos museus de dins i fora del nostre país, entre els quals el MAMT, on també conservem i preservem un arxiu personal de l'autor que inclou dietaris, cartes, catàlegs, postals, retalls de premsa i altres documents de gran valor que esdevenen imprescindibles per conèixer a fons l'artista i la seva obra.

Tot aquest extens fons documental és, precisament, l'eix de l'exposició i del llibre que surten a la llum amb motiu d'aquesta efemèride, en la qual redescobrim la part més íntima i personal del pintor. Alhora, totes dues iniciatives ens permeten conèixer amb més detall la trajectòria artística de Nogué, així com altres facetes seves no tan conegudes —també va fer alguna incursió en el món de la música— i al mateix temps endinsar-nos en el context històric i geogràfic en el qual s'emmarca la seva obra.

De la mateixa manera que fa 10 anys la nostra institució va col·laborar amb les activitats commemoratives de l'Any Nogué, també ho fem en aquesta nova cita amb l'art majúscul del pintor colomí. D'altra banda, exhibim algunes de les seves pintures més emblemàtiques —com ara *L'esfinx de Roscoff* o *El Mediterrani a Tarragona*— a l'exposició permanent del MAMT, al costat de la d'altres autors i autores que engrandeixen l'art i la cultura del nostre país.

Us convido a entrar en l'univers de Nogué a través de la seva obra, dels seus records més personals, de les seves vivències i de tot allò que el va acabar configurant com a gran pintor del segle XX. Gaudim-ne amb intensitat!

NOEMÍ LLAURADÓ I SANS
PRESIDENTA DE LA DIPUTACIÓ DE TARRAGONA

ÍNDEX

JUSTIFICACIÓ	8
INTRODUCCIÓ	8
RESUM BIOGRÀFIC DE L'ARTISTA	9
L'ARXIU J. NOGUÉ DEL MUSEU D'ART MODERN DE LA DIPUTACIÓ DE TARRAGONA (MAMT)	10
CARACTERÍSTIQUES DE LA TRANSCRIPCIÓ	11
PROTODIARIS (1909-1913)	12
DIARIS (1914-1917)	16
LA VIDA DOMÈSTICA A ROMA	19
L'ENTORN FAMILIAR	26
LES VACANCES A LES PLATGES	30
LA VIDA SOCIAL DE NOGUÉ	38
LA REAL ACADEMIA DE ESPAÑA EN ROMA	40
EL COS DIPLOMÀTIC	47
LA GRAN GUERRA	50
POTSER HA ARRIBAT EL MOMENT DE <i>DIVENTARE TENORE</i>	53
LES CLASSES DE CANT	53
ELS TEATRES D'ÒPERA A ROMA	57
EL MÓN DE L'ÒPERA PER DINS I ELS ENTREBANCS PER ARRIBAR A DEBUTAR	64
EL DEBUT AL TEATRO QUIRINO DE ROMA	67
L'ESTADA A CONTIGLIANO	75
TORNEM A LA PINTURA: <i>ME LEVANTO PAISAJISTA</i>	83
EXPOSICIÓ A LA GALLERIA GIOSI (1914)	83
EL DIVISIONISME	88
LES CLASSES DE DIBUIX I PINTURA	90
AL VOLTANT DEL PALAZZO ALTEMPS	95
NOGUÉ RETRATISTA DE LA BONA SOCIETAT ROMANA	102
L'EDICIÓ DE POSTALS FLORALS	113
2022: ELS ARTISTES CONTEMPORANIS REVISITEN NOGUÉ	119
EPÍLEG	123
NOTES	124
J. NOGUÉ MASSÓ, A LA RECERCA DE REVELACIONS PERDUDES	131
EDICIÓ A CURA DE ROSA M. RICOMÀ VALLHONRAT LES POSTALS DE J. NOGUÉ MASSÓ	132
LES POSTALS D'ITÀLIA	134
PRIMER VIATGE A ROMA	134
PRIMER VIATGE A PARÍS (1909-1910)	135
ENTRE LA PINTURA I L'ÒPERA	137
VIDA FAMILIAR	138
LA GRAN GUERRA (1914-1919)	140
EL LLENGUATGE DE LES FLORS	142
EN ÈPOCA DE POSGUERRA	144
RETORN A ESPANYA	145
NOTES	149

AGENDA

PER

Annotazioni

*de Josè Noque
pittore*

Via dei Pontepicci 16 - Roma

1915

Les memòries s'esborren, s'ajusten i es configuren a allò que recordem. És així com construïm les nostres veritats. A base de memòries.

Els diaris personals es van inventar per articular d'una manera o una altra aquestes memòries.

Natàlia Romaní, *La història de la nostàlgia*¹

JUSTIFICACIÓ

La meua relació amb Nogué va començar a la tardor de 2011 en el moment en què Rosa M. Ricomà, directora del Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona (MAMT), em va obrir les portes de l'Arxiu J. Nogué de la biblioteca del Museu. Prejubilat com estava, vaig poder iniciar una tasca engrescadora en la qual sempre he tingut el vent a favor i que m'ha permès assolir fites inimaginables.

Què m'ha portat a treballar sobre els diaris de l'etapa italiana de Nogué?

D'una banda, l'interès per aprofundir en un personatge del qual m'havia captivat la lectura de les memòries; a més, a través d'aquest treball, tenia la possibilitat de reinventar-me una mica i de donar sentit a una nova etapa de la meua vida.

D'una altra, vaig comptar amb la complicitat de Rosa M. Ricomà per fer una sacsejada a tot allò que hi havia a l'Arxiu J. Nogué del MAMT i que potser l'artista havia guardat amb l'afany de perviure. A més, ella mateixa s'ha embarcat en aquesta aventura sobre Nogué amb la ingent tasca de transcriure i documentar tota la seva col·lecció de postals, i amb l'elaboració de l'article que complementa aquest treball.

També se m'ha encomanat l'entusiasme de M. Ángeles Albert de León, directora de la Real Academia de España en Roma (RAER), que veu en els diaris de Nogué la crònica viva de la capital italiana de la segona dècada del segle XX.

Així mateix, ha estat fonamental la bona disposició de Manel Margalef, actual director del Museu, per donar valor a aquest fons documental i artístic, coincidint amb el cinquantè aniversari de la mort de l'artista J. Nogué Massó.

Per a tots ells, la meua gratitud, així com per als tècnics del MAMT que han col·laborat a fer possible el llibre que teniu a les mans.

INTRODUCCIÓ

Després de la celebració de l'Any Nogué a Santa Coloma de Queralt i a Tarragona l'any 2013 amb diverses exposicions i activitats, vaig començar a estudiar l'etapa italiana de Nogué (1907-1922) amb l'objectiu de localitzar i documentar l'obra ingent que l'artista havia realitzat durant la seva estada a Itàlia, sobretot els retrats de personatges de l'aristocràcia romana, del món diplomàtic, de l'Església catòlica, a partir del fons documental del Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona (MAMT). Alhora, intentava trobar els vincles, les influències o el rastre de l'escola divisionista italiana en la seva creació artística.

Hem de situar el protagonista d'aquesta història, José Nogué Massó (Santa Coloma de Queralt, 1880 – Huelva, 1973), a la ciutat de Roma a principis del segle XX, una capital que s'estava transformant urbanísticament per a la commemoració durant l'any 1911 del cinquantenari de la unitat d'Itàlia, amb la celebració de grans esdeveniments i exposicions internacionals com la d'Arqueologia, la de Belles Arts —en la qual ell mateix va participar—, la de Ciència i Tècnica, etc. L'artista va arribar a la capital italiana per gaudir d'una beca de pintura de paisatge a la Real Academia de España en Roma, que va durar des de la tardor de 1907 fins a la de 1911. Acabat el pensionat, hi va romandre fins al 1922, que va tornar a Espanya després de guanyar les oposicions a una plaça de professor de dibuix artístic i composició deco-

rativa a l'Escola d'Arts i Oficis de Jaén. Van ser quinze anys intensos a Roma, en què Nogué, com anirem veient, va trobar-se repetidament en la cruïlla d'haver de decidir el seu futur.

De tot aquest període en parla a bastament en les seves memòries, uns textos que Nogué va dictar a l'edat de 80 anys al seu cosí Ignasi Massó, i que la Diputació de Tarragona va editar l'any 1993, vint anys després de la mort de l'artista: *Memorias de un pintor*.² En principi, no eren per ser publicades, sinó per fer reviure els seus records i pensant, potser, en els seus descendents; tanmateix, l'interès del seu contingut va portar a fer-ne l'edició.

Però, al marge d'aquestes memòries, Nogué havia iniciat en diferents ocasions la tradició d'escriure diaris personals. De manera fragmentària en va escriure alguns entre 1909 i 1913, que anomenem protodiaris, però els diaris que van ser escrits al llarg dels anys 1914, 1915, 1916 i la primera meitat de 1917 esdevenen l'eix vertebrador del treball que presentem.

Malgrat que aquests diaris no tenen gaire valor literari, hi descobrim l'autèntica passió que Nogué sentia per la música i pel món líric, a més de la faceta pictòrica per la qual el nostre artista és conegut. Efectivament, a Santa Coloma de Queralt —el poble on va néixer— hi ha un carrer dedicat al Pintor Nogué; a la ciutat de Jaén —on va viure i treballar durant deu anys—, l'escola d'arts i oficis porta el nom de José Nogué; a l'extensa bibliografia sobre el nostre personatge se l'estudia com a pintor, però la novetat —i això m'agradaria fer-ho ressaltar amb una tipografia més gran— és que ell volia ser cantant d'òpera, una afició que se li coneix des de jove i probablement per influència paterna. Ell mateix, referint-se a l'àmbit musical, a les *Memorias* deia: “Las anécdotas son tantas que necesitaría otro libro para contarlas.”³ I vet aquí que, d'alguna manera, el que teniu a les mans és aquest altre llibre!

Val a dir que els textos dels diaris aporten informació nova, complementària de la que es tenia fins ara sobre la figura de Nogué, i que en cap cas no són una repetició del contingut de les *Memorias*. Ben al contrari, es tracta d'uns textos molt vius i d'un gran valor sociològic, ja que, pel fet de ser escrits dia a dia, ens aporten l'espontaneïtat i la immediatesa de la vida de l'artista d'una manera diferent de les *Memorias*, que, d'altra banda, tenen un notable valor documental sobre l'ambient artístic del tombant del segle XIX al XX.

Durant el llarg període d'elaboració d'aquest treball, que m'he pogut permetre per les meves circumstàncies personals i perquè no tenia cap pressió ni editorial ni acadèmica, l'he anat reorientant una vegada i una altra, i ha canviat la meua perspectiva respecte de l'artista i d'allò que el fons documental aportava al projecte. Sobretot després d'haver acabat la transcripció dels diaris, moment en què podia tenir una mirada més àmplia sobre aquell personatge carregat de neguits per la supervivència i profundament obsesionat per la pintura i pel cant líric, dos llenguatges que esdevenen gairebé indissociables durant aquest període, tal com ell documenta en alguns textos on descriu paral·lelismes entre la teoria pictòrica i la musical.

RESUM BIOGRÀFIC DE L'ARTISTA

José Nogué Massó va néixer a Santa Coloma de Queralt el 19 de març de 1880.

Al cap de cinc anys, la família es va traslladar a Barcelona i, a l'edat de 10 anys, es van traslladar a Madrid, on Nogué va començar a treballar des de ben jove i, alhora, es va formar artísticament.

El 1904 exposava a la sala Parés de Barcelona i el 1907 va guanyar una beca per anar a la Real Academia de España en Roma, on va ser pensionat de pintura de paisatge al llarg de quatre anys.

Pocs mesos després d'haver arribat a Roma, a la tardor de 1907 es va casar amb María Vallejo, amb la qual van tenir dos fills: María Virginia (1913) i José (1914).

Durant el tercer any del pensionat, tal com era preceptiu, va viatjar per diferents països europeus: Alemanya, França, Països Baixos, amb una llarga estada a la Bretanya (Roscoff). En tornar a Roma, va ser director interí de la RAER durant uns quants mesos.

Acabat el pensionat, va romandre a Roma treballant com a pintor de retrats i com a professor de dibuix i pintura, i desenvolupant la seva gran afició al cant líric, que el va portar a debutar com a tenor l'any 1915.

L'any 1922 va decidir tornar a Espanya per causa de l'accés del feixisme al poder a Itàlia. Per oposicions, va obtenir una plaça a l'Escuela de Artes y Oficios de Jaén, on va romandre una dècada com a professor i, més tard, com a director de l'escola; també hi va ser director del Museo Provincial.

L'any 1932 es va traslladar a Madrid per exercir com a professor, després de guanyar la plaça de professor de dibuix i composició decorativa. Hi va viure la Guerra Civil, que tants maldecaps li va provocar.

Finalment, l'any 1942 es va traslladar a Barcelona i hi va exercir com a professor a l'Escola d'Arts i Oficis del carrer del Carme fins al 1950, moment en què es va jubilar.

Viatger incansable, va tornar al seu "país petit" i fins i tot va intentar endegar projectes acadèmics a Tarragona.

Va morir a Huelva el 23 d'agost de 1973, a l'edat de 93 anys.

L'ARXIU J. NOGUÉ DEL MUSEU D'ART MODERN DE LA DIPUTACIÓ DE TARRAGONA (MAMT)

Al Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona (MAMT) hi ha l'Arxiu J. Nogué, un fons artístic i documental que va ser llegat en el període 1990-1996 pel fill de l'artista, José Nogué Vallejo, com a contraprestació per la col·laboració de la Diputació de Tarragona en la publicació de la monografia *José Nogué Massó*⁴ i per l'esmentada edició del llibre *Memorias de un pintor* a càrrec de la Diputació de Tarragona. Amb aquest treball es vol, en bona manera, posar en valor el gran interès que el fons documental i artístic de Nogué del MAMT representa a l'hora d'apropar-nos tant a l'obra de l'artista com al seu procés creatiu.

En començar l'estudi de l'etapa italiana de Nogué (1907-1922), vaig basar-me fonamentalment en els continguts de l'Arxiu J. Nogué del MAMT: correspondència, catàlegs, fotografies de quadres, retalls de diaris, una important col·lecció de postals, fotografies personals. La relació dels continguts d'aquest arxiu apareix en el meu primer article publicat arran de l'Any Nogué⁵ i, tant al fons documental com a l'artístic, hi ha material del seu període italià.

Una de les capses de documents de l'arxiu del MAMT conté les agendes de Nogué. Són unes agendes de petit format (13 x 9 cm i 12 x 8 cm) en què l'artista escrivia la descripció detallada de la seva activitat diària, una de les quals ja m'havia servit per documentar el viatge que l'artista havia fet per Europa entre 1909 i 1910. Més endavant, vaig adonar-me que els continguts de les agendes dels anys 1914, 1915 i 1916 eren fonamentals per al meu estudi, ja que hi parla de diversos àmbits que sovint s'interrelacionen:

la pintura, la música i el món líric, les relacions artístiques, les relacions socials o la família. Alhora hi trobem un reflex de la societat romana de la segona dècada del segle XX en diferents vessants: cultural, històric, sociològic. Els diaris reflecteixen la seva immensa passió per l'òpera i la seva dedicació entusiasta als estudis de cant líric i, a més, ens mostren també l'extraordinària tasca en la pintura de retrat i de paisatge com a *modus vivendi* principal en aquest període.

Aquest treball de recerca s'ha pogut complementar amb estades d'una o dues setmanes cada estiu a la RAER, el resultat de les quals ha quedat reflectit en els articles publicats a les miscel·lànies Recull 13,⁶ Recull 14⁷ i Recull 15,⁸ editades per l'Associació Cultural Baixa Segarra (ACBS). Els materials de l'arxiu del MAMT també em van servir per a l'elaboració de l'article "Una nueva mirada a la Exposición Internacional de Bellas Artes de Roma, 1911",⁹ en el qual Nogué esdevé el protagonista del fil argumental.

CARACTERÍSTIQUES DE LA TRANSCRIPCIÓ

La transcripció dels textos s'ha pogut fer gràcies a la digitalització prèvia de les agendes i la seva lectura ha comportat una notable dificultat pel fet que algunes paraules resulten il·legibles o també pels espais en blanc deixats per l'autor; en tots dos casos, la interrupció del text s'indica amb "[...]". Així mateix, s'usa "[...]" per indicar l'omissió d'una part de text en la reproducció dels diaris. Alguns dies en què hi ha molt de text, el sobreescrui transversalment, la qual cosa en dificulta encara més la comprensió.

Cal destacar la presència d'italianismes, tant per l'ús de paraules o expressions en italià (*Posta, vaglia, cavarsela...*) com per alguns trets sintàctics propis d'aquesta llengua (complement directe sense preposició). A l'hora de transcriure els textos, s'hi han fet exclusivament correccions ortogràfiques i de puntuació, afegint-hi o suprimint-ne punts i comes.

Nogué detallava les activitats amb una escrupolositat horària sorprenent, expressava sempre les hores amb xifres, i els quarts en forma de números trencats; en la transcripció es presenten en el format hh:mm.

Atesa l'extensió dels diaris, i com que la seva lectura completa podria resultar reiterativa i feixuga, se n'han seleccionat els dies o fragments que, seguint un ordre cronològic o temàtic, ens permetin anar passejant per la vida de Nogué, la seva família, les seves relacions socials i també pel rerefons històric i sociològic de la Roma de la segona dècada del segle XX. Amb tot, com que els diaris contenen un gran valor informatiu, d'una manera complementària a aquesta publicació es farà l'edició digital de la transcripció completa.

D'altra banda, ara que els tractaments de textos ho faciliten, podem saber algunes dades sobre els diaris com el nombre total de paraules i, per tant, la seva extensió: 177.300 paraules. O el nombre de vegades que són esmentats alguns dels personatges que formen la teranyina de relacions socials de Nogué: Battistini (272), Tedeschi (150), Viñas (138), Elsa Sallier La Tour (136), ducs d'Arcos (127), Di Pietro (117), Rinaldi (74), Frezals (62), Stame (57), Serra (37), Mascagni (32), Herbert (29), Primoli (28) o Fabrés (25).

Al marge de fer de transcriptor gairebé notarial dels fragments seleccionats dels seus diaris, com a conductor del text m'he permès alguna llicència narrativa, fent algunes especulacions o preguntes que evidentment no tenen resposta, i alguna vegada amb la mala consciència d'entrar sense permís en un territori privat i íntim... seguint sempre, això sí, els passos de Nogué per Roma per dibuixar aquest mapa geogràfic i vital que és en bona part el mapa de la seva memòria.

PROTODIARIS (1909-1913)

En diverses ocasions, Nogué havia iniciat l'escriptura de diaris. Al MAMT s'hi han trobat un plec de fulls escrits el 1911 i uns altres escrits el 1913; aquests documents, que anomeno protodiaris, ens forneixen molta informació sobre l'inici de la seva activitat musical i tenen la singularitat que, al marge de la datació inicial, estan organitzats i numerats com a lliçons.

Cal fer un esment especial a l'agenda, prèvia als protodiaris, escrita per Nogué durant el seu viatge per Europa, que va iniciar a l'octubre de 1909 i va acabar al juliol de 1910. L'agenda conté dades interessants com la descripció de l'inici del viatge amb l'arribada a Munic (21 d'octubre de 1909) i les visites als museus, on fa la seva primera afirmació sobre el divisionisme:

Vuelvo a la Nueva Galería solo para el cuadro de Segantini, quiero volver a estudiarlo y me afirmo en la idea que por todas partes se llega a un fin [...]. Creo que el divisionismo puede hacer cosas muy nuevas y brillantes.

Durant l'estada a París, en un pis —Rue Crussol 14— que li havia deixat el seu amic Martorell, amb qui manté molta correspondència, hi ha una llarga crònica sobre la visita que va fer a l'estudi del pintor Ignacio Zuloaga a Montmartre —Rue Caulaincourt 54—, que sembla que per a Nogué va ser decebedora:

Y salí pensando que indudablemente en el fondo tiene mucha razón, hacerlo mejor que Velázquez es imposible, así que es más cómodo decir que no era más que un hábil fotógrafo sin interés alguno, y hacer gentes extrañas con muecas de más o menos buen gusto, buscar la novedad en extrañezas y darse mucha importancia rebajando todo lo hecho... Indudablemente pintar la superficie no es hacer arte pero para profundizar, es decir para sintetizar, hay que haber analizado mucho, y desgraciados de los que no lo hagan así. Todo se transforma, con los gustos de las nuevas épocas hay que dar un carácter nuevo pues de otra manera sentimos, pero... cuando salí eché una ojeada al Papa Doria... al Greco... Y por la ventanita se veía el paisaje... que me pareció aún más hermoso todavía. [18 de gener de 1910]

També hi ha la ressenya d'una visita al Saló de Tardor, descrita amb certa ironia:

Vuelvo a la sala de los Cristos y varios señores melendados y con gafas marca Valle Inclán se miran y remiran admirados los cuadros. ¿Será en serio, Dios de Dios, que seré yo el pobre loco?

Dibuix de Notre Dame de París.
Agenda del viatge per Europa (1909-1910)

Notte di luna / Brugge

L'agenda, a més, conté alguns dibuixos, la transcripció d'un text sobre l'artista Corot¹⁰ —que havia visitat Roma i Itàlia unes quantes vegades—, receptes per fer cervesa, llistes de colors, etc. En definitiva, un conjunt de temes que evidencien l'ampli ventall d'inquietuds de Nogué.

Sobre aquest periple europeu trobem descrites moltes vivències extraordinàries a les *Memorias*,¹¹ però les postals són el document fedatari dels seus desplaçaments i de tots els indrets que va visitar. Per les postals sabem que va anar a Bruges, on va fer una estada molt productiva pel que fa a la creació artística, tot i que només hi va passar una setmana; un dels quadres que hi va pintar (*Notte di luna*) va ser presentat a l'Exposició Internacional de Roma de 1911, i al MAMT se'n conserva un petit apunt de paisatge (NIG 2136).

Abans d'entrar de ple en els diaris de Nogué escrits entre 1914 i 1917, val la pena transcriure algun fragment dels protodiaris.

El primer plec, que consta de vint-i-quatre fulls datats entre el 10 d'octubre i el 15 de novembre de 1911, va ser escrit a Roma quan tot just s'havia acabat el període de quatre anys de pensionat a l'Acadèmia de Espanya, i a l'inici es refereix principalment als seus protectors, els ducs d'Arcos,¹² i a l'Exposició Internacional d'Art que s'estava celebrant a Roma, en la qual ell mateix havia participat com a artista i en l'organització de la qual havia col·laborat com a director interí de la RAER:

Roma. 10 de octubre de 1911. Llevo ya varios días pensando en escribir las impresiones de esta nueva fase de mi vida, tan inesperada, y me cohibía la idea de que pudiera tener la pretenciosa apariencia de unas memorias que seguramente jamás podrán interesar a nadie, pero por fin ha podido más la idea de dejar escritos los acontecimientos, con el fin de que pasados los años con el hacer revivir estas cosas detalladamente, tal vez puedan ser para mí un recreo feliz, harto más interesante que leer las cosas que sucedieron a los demás [...].

Postal del pavelló espanyol de l'Exposició Internacional d'Art de Roma de 1911

Entonces no hay más remedio que hacerlo ya que además está el interés de los incomparables señores Duques de Arcos, que no se ocupan de la cría caballar, ni de las reses bravas... y tienen el mal gusto de seguir la tradición de los grandes hombres intelectuales, proporcionando con su ejemplo y bondad el mejor elemento de fraternidad universal y con su dinero trabajo a los que aman hacerlo, y tienen la suerte de pasar a su alcance y protección a los que con medios pudieron lograr algún ideal.

Además, así al escribirlas recordaré aún mejor las lecciones de mi maestro de canto, el sustituto de María, de mi primera maestra y lo que me procuró los primeros éxitos, pues el saber no ocupa lugar y ya que sacrifico un año de mi juventud, por lo menos que queden fijas las enseñanzas [...]. El día 5 recibí el primer plazo de mi pensión y con él la confirmación de que empezó ya definitivamente el momento, aunque a mí me siga pareciendo un sueño, de diventare tenore, y no por falta de ganas pues reconozco que es el último recurso que me queda, o tenor (sea de ópera o de cinematógrafo...) o bien obrero en París, con mi oficio de retocador e iluminador de retratos, y si llega el caso falsificador de cuadros franceses del siglo XVII para los que por pocas pesetas quieran hacer ver que tienen Watteau o Rater... pues la pintura recibió el galletazo final con esta internacional que a nadie interesa ya, y solo ha servido para dar bombos a los vivillos del arte, comprar a los amigos que comprometen los museos, y tijeretear a los que de buena fe mandan lo que pueden y para que el público en general se ría de muchos y deje de comprar a todos...

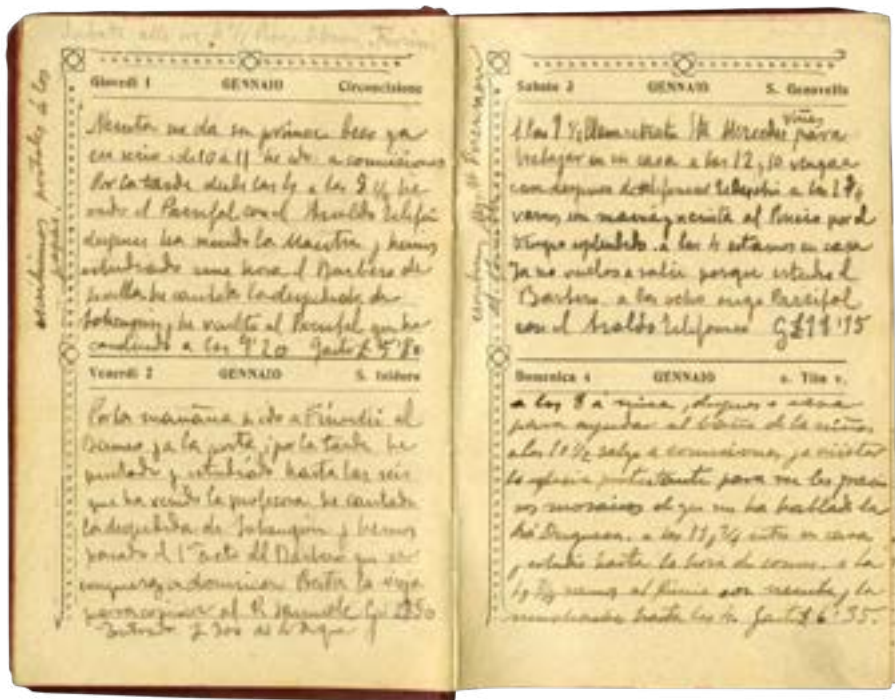

Postal de San Martino al Cimino

El segon plec, que consta de vuit fulls on apareixen anotades setze lliçons, va ser escrit a l'estiu de 1913, quan passava uns dies de vacances a la residència d'estiu que la família Viñas tenia a San Martino al Cimino. Nogué hi descriu la feina que fan al llarg d'aquestes setze lliçons, es refereix també a la feina que ja han fet abans i, amb Viñas, planifiquen la que faran quan tornin a Roma, on treballaran fins que el tenor se'n vagi a Barcelona a cantar *Parsifal*.

Llegada a San Martino, día 26 Julio 1913, 6:30 tarde. Día 28. Primera lección a instancias repetidas del Sr. Viñas que desea empezar lo antes posible... y como es natural yo también. No sé si efecto del cansancio, del cambio de clima o que, la primera lección ha sido desastrosa a pesar de lo que ya habíamos mejorado en Roma con las ocho primeras lecciones. El Sr. Viñas me ha dicho que no sabe que ha sucedido con mi voz durante este último año de estudio, pues es evidente que está absolutamente fuera de lugar y sin apoyo alguno.

Ha insistido nuevamente en mis anteriores dificultades, falta de energía en la columna de aire que debe sostener la producción de todo sonido, y la tendencia a estrechar la garganta, quitando así la expansión del aire para que al pasar libremente por ella vaya a su caja natural de resonancia que es la boca en su región superior, el paladar. Desde luego es también evidente que las notas son calantes a causa de la anterior observación y también de los esfuerzos que he hecho últimamente. Desde luego la impresión ha sido muy pesimista.

Primera pàgina dels diaris de Nogué, de l'1 al 4 de gener de 1914

DIARIS (1914-1917)

Nogué escriu els seus diaris durant els anys 1914, 1915 i 1916 amb anotacions fetes cada dia, excepte algun cas en què no ho fa per causa de les vacances o per algun episodi de malaltia. De l'any 1917 hi ha una sèrie de cinquanta-cinc quartilles que van de l'1 de gener al 13 de juliol.

En les petites agendes que no sabem a quina hora escrivia —a vegades amb una cal·ligrafia molt clara, d'altres amb una d'il·legible—, l'artista detalla totes les seves activitats diàries i gairebé cada dia anota al peu de la pàgina les despeses de la jornada i, a final de mes, les del mes corresponent; això ens permet pensar en el neguit que representava per a l'artista disposar dels recursos suficients per al manteniment i la supervivència de la família, cosa que expressa sovint en els textos.

Com que l'agenda de 1914 té dos dies a cada pàgina, les anotacions d'aquest any són més curtes que les de les agendes de 1915 i 1916, que només tenen un dia a cada pàgina. Comencem amb una mostra dels diaris de Nogué —els primers quatre dies de 1914—, on ja trobem el que serà una guia gairebé completa de la seves activitats al llarg d'aquests anys.

Nenita me da su primer beso ya en serio. De 10 a 11 he ido a comisiones. Por la tarde desde las 4 a las 5:15 he oído el Parsifal con el Araldo telefónico, después ha venido la maestra y hemos estudiado una hora el Barbero de Sevilla, he cantado la despedida de *Lohengrin* y he vuelto al Parsifal que ha concluido a las 9:20. Gasto 5,80 liras. Escribimos postales a los papás. [1 de gener de 1914]

Por la mañana he ido a Finochi, al banco y a la Posta; por la tarde he pintado y estudiado hasta las 6, que ha venido la profesora. He cantado la despedida de *Lohengrin* y hemos pasado el primer acto del Barbero que se empieza a dominar. Presto la vieja para copiar al padre Samuele. Gasto 28,50 liras. Entrada 300 liras del Sr. Duque. [2 de gener de 1914]

A las 9:30 llevo retrato señorita Mercedes Viñas para trabajar en su casa. A las 12:10 vengo a casa después de telefonar a Tedeschi. A las 2:45 vamos con María y nenita al Pincio por el tiempo espléndido. A las 4 estamos en casa. Ya no vuelvo a salir porque estudio el Barbero. A las 8 oigo Parsifal con el Araldo telefónico. Gasto 11,15 liras. [3 de gener de 1914]

A las 8 misa, después a casa para ayudar al baño de la niña. A las 10:30 salgo a comisiones y a visitar una iglesia protestante para ver los preciosos mosaicos de que me ha hablado la Sra. Duquesa. A las 11:45 entro en casa y estudio hasta la hora de comer. A las 2:30 vamos al Pincio con nenita y la muchacha hasta las 4. Gasto 6,35 liras. [4 de gener de 1914]

Un fet molt rellevant en la vida de l'artista és el naixement de la primera filla, María Virginia Nogué Vallejo, el 5 de gener de 1913. I és la nena, amb diferents denominacions —nenita, Neni, Nini...—, qui apareix en la primera entrada dels diaris de 1914, cosa que denota la importància de la vida familiar en aquests diaris. Al llarg d'un dia qualsevol, Nogué no para de fer encàrrecs o gestions (sovint en diu *comisiones*, de l'italià *commissione*) i d'anar amunt i avall per la ciutat de Roma: als jardins del Pincio i la Villa Borghese —on van sovint a passejar amb la família—, als teatres, als cafès, a les esglésies, a l'Academia... O a fer classes de dibuix i pintura a casa dels seus alumnes, o a fer retrats a domicili. O a rebre ell mateix classes de cant per part dels seus diferents mestres.

El món de l'òpera ho amara tot en aquests diaris, començant per *Parsifal*, de Richard Wagner, que ja hi apareix el primer dia. Aquesta òpera havia estat estrenada el 26 de juliol de 1882 al Bayreuther Festspielhaus i aquest teatre en va tenir el dret exclusiu de representació fins trenta anys després de la mort del compositor. L'1 de gener de 1914 era el dia de l'estrena legal d'aquesta òpera arreu del món, tot i que el 1903 ja havia estat representada al Metropolitan Opera de Nova York. A Roma s'estrenava aquell dia, però a Barcelona, aprofitant la diferència horària, es va avançar la representació a la nit del 31 de desembre de 1913, i el paper de Parsifal va ser interpretat pel tenor Francesc Viñas.

Nogué va anar veure unes quantes vegades *Parsifal* al teatre Costanzi o en va seguir la transmissió de casa estant a través de l'Araldo Telefonico, un giny tecnològic que es va començar a implantar a finals del segle XIX i principis del XX en diferents ciutats europees per rebre butlletins de notícies o retransmissions musicals a través de cable telefònic; sembla que a Roma, en aquells anys, hi havia un miler d'abonats al servei, un dels quals era Nogué.¹³

A la fotografia de C. Abeniacar,¹⁴ hi trobem una sèrie de personatges que acompanyen Nogué en la seva etapa italiana i que so-

El tenor F. Viñas caracteritzat de Parsifal

Real Academia de España en Roma. Festa amb motiu de l'Exposició Internacional d'Art de 1911
Retrat de la marquesa Sallier La Tour amb les seves filles

vintegen els seus diaris: el tenor Francesc Viñas,¹⁵ els pintors catalans Antoni Fabrès¹⁶ i Enric Serra,¹⁷ el periodista Enrique Tedeschi¹⁸ o el doctor Camillo Rinaldi, que era el metge de la família Nogué i també dels pensionats de l'Academia, segons acredita una certificació documentada a l'arxiu de la RAER. La imatge va ser captada en una celebració festiva a l'Academia de España amb motiu de l'Exposició Internacional d'Art de Roma de 1911, en la qual, com s'ha indicat, Nogué va participar activament.¹⁹ Tot i que a les *Memorias* ni en parla, sí que ho fa d'una manera ben amarga, com hem vist anteriorment.

Parlant dels noms de persones que surten sovint als diaris, hem de referir-nos a dues famílies de l'aristocràcia que el mateix any 1911, just al final del seu pensionat a l'Academia, són determinants per al pintor: els Sallier La Tour i els Malfatti. No sabem com ni quan els va conèixer, però Nogué va anar a Castel d'Orio i a San Giorgio Canavese, a finals d'estiu de 1911 i de 1912, respectivament, per pintar diversos personatges d'ambdues famílies amb els quals va continuar mantenint una llarga relació. Tots dos viatges estan ben documentats tant a les *Memorias*²⁰ com a la col·lecció de postals, alguna de les quals està escrita en català.

A l'arxiu del MAMT hi ha dues cartes adreçades a l'artista l'any 1949,²¹ en les quals es parla d'un possible viatge de Nogué a Itàlia; una carta és de la marquesa M. Luisa Sallier La Tour i l'altra és de la seva cunyada, la baronessa Matilda Malfatti. En totes dues missives, carregades d'afecte, les signants detallen la situació dels membres de les famílies respectives, cosa que permet apreciar la intensa relació que mantenien amb Nogué. Aquests documents esdevenen la font per a l'elaboració de l'arbre genealògic d'aquestes nissagues, els membres de les quals apareixen junts en una fotografia feta a la Villa Malfatti de San Giorgio Canavese a l'estiu de 1912, on es veuen també l'artista i la seva esposa. Aquests arbres

Fotografia de les famílies Sallier La Tour i Malfatti a la Villa Malfatti de San Giorgio Canavese
Retrats dels barons Malfatti

genealògics han estat de gran utilitat per intentar localitzar els descendents i els quadres, ben conscient de la dificultat que representa fer això després d'haver transcorregut més d'un segle.

Hi ha constància documental que tots aquests personatges van ser pintats per Nogué; però fins ara només s'han pogut localitzar i documentar els quadres de la família Malfatti, que el 2015 es trobaven en una sala de la Villa Malfatti de San Giorgio Canavese, on el seu propietari, D. Vittorio della Croce, de 94 anys, va manifestar que els retrats dels seus *nonnos* els havia vist penjats en aquell lloc tota la vida.²² I les seves nebodes deien que alguns dels objectes ornamentals dels retrats decoraven actualment les vitrines de casa seva. Tanmateix, els quadres de la família Sallier La Tour encara no han pogut ser localitzats.

La localització dels retrats dels barons Malfatti, així com els d'Enric Serra, la Sra. Frezals i el papa Benet XV, dels quals es parla més endavant, ens ha permès conèixer els cromatismes amb què Nogué solia resoldre els seus retrats.

LA VIDA DOMÈSTICA A ROMA

Després d'acabar el pensionat a l'Academia, tot sembla indicar que la família de Nogué va viure a Via dei Baullari 129, 2n, ben a prop de Campo di Fiori, perquè hi ha diferents postals de 1911 i 1912 amb aquesta adreça (271P, 273P, 324P, 330P i 343P). Al novembre de 1912, trobem la primera postal adreçada al domicili de Via dei Pontefici 16 (347P), el lloc on viuran durant tota la resta de l'etapa italiana. I és allà on succeeixen els fets que es descriuen als diaris:

Los reyes han traído a la nenita otros juguetes, sobre todos ha tenido gran éxito un pianito de pie y una pandereta de mano. A las 10:30 he ido al Colegio español a ver unos cuadros. Después de comer he pintado y como hacía mal tiempo nenita ha estado conmigo en el estudio jugando. A las 4:30 han venido algunas visitas con regalitos, después he estudiado y escrito varias cartas que he llevado a correos para que salgan enseguida. A las 10:30 de la noche a la vuelta encuentro a Huertas y a Blanco. Gasto 5,85 liras. [6 de gener de 1914]

A las 9:30 he ido a la Anglo Romana, he pedido un contrato para poner el gas y se lo he llevado a Jiménez para la firma. A las 10 estaba en casa del señor Viñas, no he podido pintar porque le dura el constipado a Mercedes, pero hemos cantado los trozos principales del Barbero y hecho ejercicios. Doña Julia cree que el Parsifal es obra para mí. A las 12 he vuelto a la Administración a recoger la firma. Después de comer me entretengo con María en arreglar la terraza que buena falta le hacía. A las 4:30 voy a la farmacéutica y a encargar marco para retrato Capuz. A las 6 voy con María a escoger cocina de gas. A las 7:30 acuesto nenita. A las 8 empieza Parsifal que oigo con la partitura en la mano. Termina a las 12:40. [10 de gener de 1914]

Después de bañar a nenita voy a dar la lección al Fraile. A las 12 a misa. Por la tarde me entretengo en podar los árboles para devolver la escalera, hasta que vienen los chicos de Tedeschi a tomar chocolate y a jugar al dominó. Gasto 6,30 liras. [11 de gener de 1914]

A las 10 voy a la lección de la señorita Elsa. A las 2 a casa de Barbasán para saber lo del jurado de la exposición, después voy a la Anglo Romana para hacer el contrato de la instalación y a las 4:45 vuelvo a casa. A las 5:45 se presenta una maleta y caballete de uno que ha salido de Regina Coeli, me niego a recibirlo hasta que resulta ser Ghersi y una dama embarazada que pretenden hospedaje en mi casa. No puedo acceder y les doy para que por hoy vayan a una fonda. A las 6 viene la profesora de música. Gasto 35,25 liras. Escribo al señor Viñas. [12 de gener de 1914]

Com podem veure, a la vida de Nogué hi ha anècdotes pintoresques, com la dels personatges que acaben de sortir de la presó de Regina Coeli —una institució romana que actualment encara manté la seva activitat i que està situada al barri del Trastevere, entre el turó de Gianicolo i el riu Tiber. Però també hi apareixen moltes rutines. Un dels seus costums era la missa dominical, que la majoria de diumenges enllestia en mitja hora i a la qual anava sol o a vegades amb la seva filla; les esglésies més pròximes a casa seva eren les de San Giacomo i San Carlo, a Via del Corso, però també el trobem a Santa Maria del Popolo, a Sancti Quaranta, a Santa Maria sopra Minerva, etc. Nogué se'ns mostra com una persona religiosa perquè els textos estan plens de referències com “si Déu vol”, “a Déu gràcies”, així com d’invocacions a la Providència que sembla que guiïn el seu camí o hagin de facilitar el seu futur. Un altre dels costums del diumenge era reunir-se amb Maria, la dona del periodista Enrique Tedeschi, i els seus fills per menjar xocolata desfeta a casa dels Nogué, després del passejos pels jardins del Pincio o de Villa Borghese. Sortir a buscar la premsa vespertina, anar a la farmàcia, a la Posta, a la Biblioteca, a comprar qualsevol cosa, són algunes de les ocupacions habituals.

Hi trobem reflectits també els cicles estacionals: l’arribada del fred, el vent i la pluja, la tornada del bon temps... i la celebració d’any nou, que a sota de casa seva acostumava a ser sorollosa:

A las 12:30 me acuesto, sin dormir pues la bestial costumbre de hacer ruido a medianoche sigue este año, pues siempre queda gente para todo. Veremos pues lo que el año nuevo nos trae, que

Postals dels jardins del Pincio i de Villa Borghese

no será poco, a juzgar por la situación indecisa en que todo y todos estamos. Dios haga que sea siempre mejor si nos conviene. [31 de diciembre de 1915]

Per primera vegada s’implanta a Itàlia el canvi d’hora oficial, que Nogué descriu així:

Amanece el día famoso, nos levantamos a las 7 (que ayer eran las 6), [...] a las 8:30 cenamos y acabamos a las 9 con el crepúsculo. Me gusta esta innovación pues efectivamente comemos de día, nos acercamos más a las costumbres de las gallinas que son tan higiénicas. [4 de juny de 1916]

Així mateix es descriu la tornada a l’horari astronòmic (30 de setembre de 1916). Hi ha referències al calendari litúrgic, sobretot per Setmana Santa, quan visiten els monuments que es feien a les esglésies (9 d’abril de 1914 i 5 d’abril de 1917). I, gairebé en l’àmbit de l’esoterisme, apareix l’anunci de la fi de la ciutat de Roma per al 25 de gener de 1915.

Com podem veure a través de les postals que Nogué col·leccionava, aquest era el mitjà de comunicació més habitual i més ràpid, com en la postal de Nàpols que li envia la seva dona (70P), on s’aprecia el sentit de la immediatesa, gairebé com en les xarxes socials actuals.

Querido Pepín: estamos sin novedades en la que llaman hermosa Nápoles. Hemos visto algunas cosas y mañana veremos el resto regresando por la tarde así que llegaremos a las once de la noche. He olvidado las llaves de casa, pero no quisiera que bajaras tú a la estación, creo que lo mejor es que mandes a Cesare aunque se le paguen las molestias. Muchos abrazos de tu Mujercita. [11 d’abril de 1909]

Pels diaris ens assabentem de quan es va fer el primer enviament postal per via aèria:

Voy a la posta central a echar la postal que irá a Torino por la vía aérea, que por primera vez se prueba hoy. [20 de maig de 1917]

L'habitatge on vivien era propietat de l'Obra Pía, institució vinculada a l'ambaixada espanyola davant la Santa Seu, és per això que trobem altres persones relacionades amb el cos diplomàtic que també hi viuen. Per la casa pagaven el lloguer mensual corresponent, una despesa que trobem anotada molts mesos en els diaris.

Malgrat que Nogué disposava del servei de l'Araldo Telefonico, no tenia telèfon a casa i havia de baixar sovint a telefonar des d'un telèfon que devia donar servei a tot l'edifici.

Durant uns quants dies Nogué ens explica els detalls de la instal·lació del gas a casa seva a càrrec de l'empresa Anglo-Romana. *La società Anglo-Romana per l'Illuminazione di Roma col Gaz ed altri sistemi* era la responsable de la il·luminació de la ciutat, i les revistes i diaris de l'època anaven plenes d'anuncis de cuines de gas d'aquesta empresa.²³ Això representava una millora en la qualitat de vida de la família Nogué, com ho devia ser per al conjunt de la societat romana. El 12 de gener va a les oficines a lliurar el contracte per a la instal·lació del gas, degudament signat per l'administració de l'Obra Pía; el 14 de gener els porten l'estufa de gas; el 16 de gener els van a fer la instal·lació, i no pot treballar perquè ha d'estar a l'aguait que no s'equivoquin, i, finalment, el 22 de gener els porten la cuina, que van estrenar i del resultat de la qual van quedar molt satisfets.

Amb els avenços tecnològics es poden permetre petites millores i a l'estiu de 1916 es compren una geladora per fer gelats a casa, de la qual de seguida gaudeixen en els berenars estiuencs.

A las 9 con María a casa Finochi, vemos las máquinas heladoras, vamos a Torre Argentina y las vemos más baratas, compramos una de 4 litros por 25 liras. [28 de juny de 1916]

A las 4:30 me pongo a helar las natillas que María ha preparado, en una hora queda bastante bien cuajado. Viene María y después la de Tedeschi con sus niños. Las natillas son muy buenas y fresquísimas, pero no llegaron a helarse. [29 de juny de 1916]

Tot i que sembli pintoresc, hi ha una nota que humanitza i ens fa properes les vivències de Nogué: a la terrassa de casa seva havia muntat gàbies per a gallines i conills a fi d'assegurar una mica la supervivència en aquells temps tan difícils de la guerra:

A casa con el carpintero, arreglamos en la terraza la caja para las gallinas en vista de que, ni buenos ni malos, se acabaron los huevos en Roma, y la niña los toma muy bien. [15 d'octubre de 1916]

Comemos, arreglo la jaula de las gallinas poniendo la alambra y las suelto para ver cómo se encuentran, estando bien. [17 d'octubre de 1916]

Maria i Pepito a la terrassa de casa amb les gallines i els conills

Les inundacions del Tíber que, segons com, podrien semblar un espectacle més de la natura, són inquietants per a Nogué, ja que la casa on viuen es troba per sota del nivell del riu. A més, corre perill una bona part de la seva feina:

A las 4 voy al Costanzi pasando antes por el río que ha subido a pocos centímetros menos de XVI. ¡Dónde iremos a parar! [14 de febrer de 1915]

Después a ver la inundación por Castel Sant'Angelo y al de las vidrieras, que tiene el taller inundado y por milagro se han salvado los dibujos míos de las vidrieras. [16 de febrer de 1915]

A vegades els conflictes socials a la ciutat de Roma, com aquesta vaga general per l'Hospital dels dies 9 i 10 de març de 1914, afecten puntualment la vida de Nogué.

Sigue la huelga con cargas, a las 9 voy al Fraile y veo el estado de alarma y precauciones que hay por todo el Corso. A las 10:30 voy a dar lección a Elsa en vez de ayer. A las 11:30 oímos varias descargas y carreras por vía Arenula y enseguida me voy a casa por si por allí hubiera habido disparos, y María no está intranquila. A las 2 salgo para pintar retrato Sra. Frezals, por cuyos barrios ha habido muchas detenciones y han apedreado los primeros tranvías. El retrato empieza ya a gustar. A las 4 vengo para la lección. A las 4:30 viene profesora repasamos 1r. acto Parsifal y estudiamos 2º. A las 6 viene la modella, a las 8 Rinaldi, que encuentra a la niña bastante mejor a Dios gracias. Por la noche segunda del Rigoletto. [10 de març de 1914]

Tornem a trobar referències a una altra vaga general els dies 9 i 10 de juny, aquesta vegada promoguda per organitzacions antimilitaristes en contra de la guerra colonial d'Itàlia a Líbia.

A las 6 salgo a dar una vuelta con las Marías. Sigue la huelga general veremos hasta cuándo pues parece grave. [9 de juny de 1914]

A las 8:30 voy al Fraile (aquí porque sigue la huelga). A las 9:30 a la Biblioteca San Lucas, se oyen varias cargas de la caballería. [10 de juny de 1914]

Com a complement de les visites del Dott. Rinaldi, apareixen les receptes mèdiques que li preparaven a la farmàcia o altres remeis casolans, que trobem descrits en diferents moments al llarg dels diaris:

No salgo de casa en vista de esto en toda la mañana, sólo a buscar los 12 gramos de aceite de ricino y 10 de almendras para purgarla. [9 de març de 1914]

El doctor Rinaldi me reconoce también a mí aconsejándome dos papeletas con 1 g de aspirina y las inhalaciones con agua de manzanilla y un poco de bicarbonato. [14 de març de 1914]

Como no me encuentro muy bien pues el enfriamiento sigue molestándome, voy a casa y no salgo. Me acuesto muy temprano y al acostarse María tomo aspirina para purgarme mañana. [24 d'abril de 1916]

He sudado bastante, tomo una cucharadita de sal inglesa que me hace buen efecto encontrándome ya mejor. [25 d'abril de 1916]

Al marge d'algun producte farmacèutic, als diaris hi ha ben poques referències a marques comercials; per això esmentem aquesta:

La font de Piazza del Popolo

A casa, me afeito, a comprar hojas Gillette. [10 de juliol de 1916]

Nogué també ens aporta una pinzellada esportiva que val la pena ressenyar:

A las 4:30 me afeito y voy a llevar virgen a las monjas, a ver Sra. [...] y al juego de pallone a Porta Salaria, que no conozco y si me voy de Italia es un sport-juego que no puedo dar explicación alguna. [14 d'agost de 1915]

Els diferents indrets de Roma per on Nogué sol desplaçar-se giren al voltant de Via del Corso, el carrer que uneix Piazza del Popolo i Piazza Venezia, que fa uns dos quilòmetres de llarg i prop del qual hi ha casa seva, el seu estudi o també les galeries on fa les exposicions: Via Babuino, Via Condotti, Piazza Spagna o Via Margutta. Cap a la meitat del Corso hi ha el Caffè Aragno, i a Piazza Venezia, el Caffè Faraglia. Per les anotacions o per la correspondència sabem l'adreça d'alguns dels llocs que ell frequentava: la casa dels Sallier La Tour, els Battistini, els ducs d'Arcos, la mestra Stame, Mr. Herbert, el comte Primoli, el fotògraf Fabbri, l'Academia de España (al Gianicolo), la de França (a la Villa Medici) i, és clar, els teatres! El Costanzi, el Quirino i el Manzoni, al cor de la Roma antiga, i l'Adriano, als barris nous. A més de les ambaixades i el Col·legi espanyol. Però hi ha altres domicilis que sovinteja que no sabem on eren, com el del Dott. Rinaldi, els Tedeschi, el mestre Pio di Pietro, la família Viñas o les monges de Via Salaria.

Tot això configura el mapa de la Roma de Nogué, per on acostuma a anar a peu, a vegades en tramvia, on sol trobar coneguts, i sovint, quan va carregat amb material artístic, agafa un cotxe de cavalls —suposem—, perquè quan es refereix al cotxe de motor fa servir l'expressió “automòbil” (13 de març de 1914). Precisament al MAMT hi ha un dibuix de les fonts de Piazza del Popolo on es veuen els cavalls abeurant-hi (NIG 4526). Per als casos de mal temps, com un dia que vol anar al Quirino després de la

seva malaltia, Nogué demana un cotxe cobert (25 de març de 1915). I alguna vegada trobem que el nostre artista defuig la invitació dels ducs d'Arcos de portar-lo en el seu automòbil.

Después voy a ver las vidrieras que ya están montadas y telefono Sres. Duques por si quieren verlas. Vuelvo a casa y saco los niños a paseo. A las 4 llevo niña lechería y telefono Duques que van 4:30 ver vidrieras, voy también yo, y les gustan mucho, ven los hornos, como se montan, etc., etc., interesándose en todo. Después vamos a la iglesia de San Joaquín a ver la capilla que aún está atrasada, y las otras vidrieras que... al salir quieren llevarme en su automóvil, pero cortésmente renuncio, no es mi lugar... tomo el tranvía y a casa. [30 de març de 1915]

Vivint a Roma, però, no s'estava exempt de riscos, ja que la ciutat es troba en una zona d'influència sísmica i els terratrèmols d'Avezzano de principis de 1915²⁴ es van sentir fins a la capital. Probablement l'edifici on vivia Nogué no devia tenir gaire bones condicions i se'n va ressentir, i no sabem en quin moment del segle passat va ser enderrocat.

Per les referències de Nogué sembla que el terratrèmol no tan sols van provocar esquerdes físiques en els edificis, sinó també ferides emocionals en les persones, com la que es devia produir quan ell i la seva família no van trobar acollida al Palazzo Altemps, seu del Pontifici Col·legi Espanyol. En el relat d'aquells moments tràgics trobem la dualitat de la vida: la tragèdia i la comèdia, perquè, malgrat tot, la vida continua.

A las 7,35 cuando nos disponíamos a bañar los chicos, hemos tenido un terremoto muy fuerte y muy largo que desgraciadamente en Avezzano ha sido desastroso y en muchos pueblos ha causado víctimas. Nosotros nos hemos reunido todos y a la voluntad de Dios, pues sacar los chicos desnudos con el frío fuerte de esta tramontana no lo hemos querido hacer. [13 de gener de 1915]

Al pasar por plaza de Venezia veo los carros que van recogiendo ropas y pan para las víctimas del terremoto. [...] A las 6 volvemos, está la señora Drusiani que viene a hacer un poco de compañía a María que sigue muy asustada. ¡Dios quiera que todo pase pronto! [...] Ayer antes de ir a casa Tedeschi llevamos cinco liras suscripción Giornale d'Italia para víctimas. [19 de gener de 1915]

Por la tarde apenas comidos (a la 1:30) después de afeitarme, se siente otra sacudida fuertecita y María se descompone en términos tan alarmantes que cogemos los chicos y nos vamos a la calle. Hace frío y para ver si se tranquiliza visitamos a la señora Viñas, pero su hija está medio loca y tiene que llevarla fuera. Vamos a casa Frezals, que la casa es de cemento armado, pero a pesar de las indirectas no nos ofrecen ir a dormir allí esta noche. [...] Vamos a casa, pero como es imposible dado el estado de María quedarse, preparamos una maleta y abrigos y a las 8:30 nos vamos al Colegio español, que tienen un piso desalquilado en la planta baja y el edificio es solidísimo. Mientras cenamos vamos a tomar algo y me llama Don Carmelo para decirme que, dada la hora, etc., sería una cosa muy rara. En el Albergó no hay habitaciones más que en el tercer piso. Hay pues que resignarse y volver a casa. Los dos niños ya dormidos, nos echamos vestidos para que ella crea así más fácil escapar. Aunque yo duermo, ella no. ¡Qué días pasamos! [21 de gener de 1915]

Vamos dando un paseo hasta plaza de Venezia, vemos la casa del Hotel al ángulo completamente abierta por el terremoto. [2 de febrer de 1915]

Por la mañana, después de varias cosas habituales, me siento la fiebre de pintar una cosa del terremoto y con nieve, como las relaciones que leo en los periódicos y con elementos de las mu-

chas buenas cosas que he visto, y después de comer sigo en lo mismo que resulta una cosa, en su horror, interesante y nueva. [6 de febrer de 1915]

Com podem veure, la inquietud artística permanent de Nogué el portarà a intentar treure partit dels terratrèmols, en voler reflectir pictòricament els efectes plàstics de la tragèdia.

Durant aquestes setmanes d'inquietud, Nogué escriu algunes postals als seus pares (460P, 461P i 462P) en què intenta tranquil·litzar-los. Ahora és curiós d'observar la confiança que li ofereixen els nous sistemes de construcció atesa la referència a la casa dels Frezals feta amb formigó armat.

El neguit de Nogué per l'economia domèstica i el benestar de la família fa que hi hagi referències constants als diaris sobre aquest tema i, de la mateixa manera que sabem el que cobra per alguns quadres que li encarreguen, també coneixem els pagaments que l'artista fa amb obres seves per determinats serveis professionals, com els dels metges. Ho veiem en el cas del Dott. Geronzi, un otorrinolaringòleg que va visitar tant Nogué com la seva dona els primers mesos de 1914.

A las 11:15 voy al doctor Geronzi a ver si acepta curarme a cambio de un trabajo, no me dice ni sí ni que no, pero me mira bien la garganta, dice tengo inflamadas las cuerdas vocales y la faringe y además un quistecito en la glándula izquierda que habrá que cortar. He pasado un mal cuarto de hora. [23 d'abril de 1914]

Llevo apunte París al doctor Geronzi. [20 de maig de 1914]

El mateix devia passar amb el Dott. Camillo Rinaldi, a qui sovint recorria la família Nogué en les seves urgències mèdiques i que tenia una notable col·lecció d'obres seves. Entre el material del fons documental del MAMT utilitzat per a l'edició de la monografia *José Nogué Massó*, s'ha trobat que hi ha almenys set obres de Nogué pertanyents a la col·lecció Rinaldi, entre les quals el retrat que li va fer i que va ser presentat a l'exposició de 1914 —en el catàleg d'aquesta exposició es fa esment que l'obra 23 pertany a Camillo Rinaldi.

En una carta de Rinaldi a Nogué,²⁵ en resposta a la invitació a visitar la seva exposició al Círculo de Bellas Artes de Madrid l'any 1932, s'excusa de no poder-hi assistir pel seu estat de salut i li parla de la seva descendència (cinc filles i un fill). Precisament a casa de Livia, una de les filles que vivia a Via Boezio, 21, l'any 1985 encara es conservaven els quadres pintats per Nogué. Lamentablement, però, a hores d'ara no s'han pogut trobar els descendents de Rinaldi i, per tant, es desconeix la situació de les obres esmentades.

L'ENTORN FAMILIAR

Nogué, a les *Memorias*, ens parla amb devoció de la seva esposa, María Vallejo, però des dels diaris ho podem apreciar d'una manera una mica diferent. Amb un segle de distància, apropar-nos a l'aspecte personal i íntim de la seva relació no resulta gaire fàcil ni objectiu. Nogué es dedica en cos i ànima a la seva activitat artística —la pintura i el cant— amb hores i hores de feina; a més, no descuida les relacions socials, que són decisives per al manteniment de l'estatus, i que alhora li generen una certa autoestima... I ho fa per a ell i per a la seva família.

Val la pena remarcar la singularitat del quadre reproduït a la portada del llibre on es veu l'autoretrat de Nogué amb Maria al seu costat —a l'estil de les *selfies* actuals—, en el qual sembla que vol reivindicar la

presència de la seva esposa. L'any 2019 aquesta obra va ser donada a l'Academia per José M. Luzón Nogué, net de l'artista, i està col·locada al saló de retrats de la RAER al costat de tants altres artistes rellevants de les primeres promocions de la institució.

Malgrat que a casa tenen minyones o mainaderes que els ajuden i que no sempre van prou a l'hora, cal dir que Nogué, a més d'acompanyar alguns dies la seva dona i la seva filla als passejos després de dinar, també participa en les tasques casolanes, sobretot en l'atenció de la filla, com descriu en diferents ocasions als diaris:

A las 8 misa, después a casa para ayudar al baño de la niña. [4 de gener de 1914]

Después de comer aprovechando el tiempo hermoso vamos los tres al Pincio, a las 4 regresamos y la nena me da la mar que hacer con tenerla que cambiar dos veces, pero come con apetito que es lo esencial. [9 de gener de 1914]

A las 10:45 estoy en casa y así María puede salir a ver si encuentra por fin una criada que pueda hacer el favor de servir. Así mientras me quedo con la niña. [24 de gener de 1914]

Una de les mainaderes, la Victoria, que fins i tot surt en algunes fotografies i quadres els deixa a principis de maig de 1917 i no en troben una altra fins al 30 de juny... Els diaris de Nogué ens deixen una pinzellada de la transformació de la vida sociolaboral a la ciutat de Roma, ja que les dones treballadores de les fàbriques aspiraven a unes millors condicions quant a horaris, independència o reconeixement social que les que oferien les feines de servei domèstic.

Al volver [...] a casa me entero que nos planta la chica Victoria. El momento es malo para encontrar sustitución, todas las chicas andan por talleres y fábricas, nos arreglaremos. [5 de maig de 1917]

Tot plegat, deu haver-hi prou raons perquè la convivència de la parella se'n ressentí i els diaris ens parlen sovint d'aquesta tensió:

María se queda en cama y yo no puedo salir para ayudar en todos los quehaceres y si puede ser evitar disgustos, lo que no consigo, pues por la lavativa de la niña ha habido las desesperaciones y amenazas de siempre y violencias... paciencia que todo lo alcanza con y sin la fe en Dios. [3 de març de 1914]

A las 12 hemos dado de comer a la niña, se ha dormido y nos hemos ido al médico que ha reconocido a María, resulta que todo es a causa de hallarse nuevamente embarazada. Esto que podría haber sido una alegría, por las circunstancias tan apremiantes en que nos hallamos y nos hallaremos en agosto la tiene aterrada. Tan mal le ha sentado que ha llamado a María Tedeschi para poder salir a buscar a Migradini que está en Nápoles. No sé cómo conseguir calmar sus excesos y tampoco cómo podemos solucionar tantas cosas que agrava considerablemente esta circunstancia que por ahora deseábamos prever. Dios nos dará la calma y ayudará en bien de todos. [21 de març de 1914]

Quando se acaba de marchar, llega Pepina corriendo para que vaya enseguida a casa. María ha querido otra vez tirarse al patio, consigo calmarla un poco y con la niña la llevo a dar un paseo en coche por las afueras, parece que se calma. [22 d'abril de 1914]

Transcorreguts uns quants mesos des d'aquells dies traumàtics en què es van assabentar de l'embaràs de Maria, quan eren a Santa Marinella passant l'estiu van haver d'interrompre les vacances per tornar a Roma precipitadament perquè el 31 de juliol de 1914 va néixer el seu segon fill, Pepito. Segons els diaris, el 2 d'agost el van inscriure al registre civil; Serra i Timochini hi van fer de testimonis. El 3 d'agost Nogué escrivia i enviava les participacions de naixement del nen. El 13 d'agost ho van fer saber als seus pares.²⁶ El 18 d'agost va ser batejat i l'1 d'octubre el van portar a fer la primera fotografia... Segons les *Memorias*,²⁷ els padrins de batejat van ser els comtes Genuardi Samengo.

La nena, engelosida probablement per l'arribada del germanet, devia ser una mica entremaliada i un dia es menjava vaselina, un altre dia una mica de *guache*, que per sort no era verinós... Sempre havien de córrer per una cosa o altra. Un detall rellevant referit a l'educació de la nena el trobem en aquest paràgraf:

Al volver a casa me cuentan que María Virginia ha pedido perdón a la tía (mujer de Tedeschi) arrodillándose cuando ha venido, así que los azotes de ayer sentaron al pelo, la nena me lo cuenta monísima, yo le regalo una lira para la hucha. Después quiere que la acueste y le haga compañía. Está radiante de alegría y yo aún más. [2 de diciembre de 1916]

Amb motiu de la festa de Reis, tot i que a Itàlia no se celebra, a casa de Nogué sempre hi havia regals. En aquest cas, els diaris ens parlen dels obsequis que els porten les alumnes, fet que probablement coincideix amb un quadre que pinta de la seva filla, que fins ara no teníem documentat i que s'ha trobat entre els fons dels seus descendents; és interessant de remarcar que —com en el retrat del seu fill que es troba al MAMT (NIG 2121)— ho aprofita per explotar el paisatge de la ciutat de Roma com en els retrats d'encàrrec.

Cumpleaños de la niña a la que beso con alegría. Desayuno y al estudio, vienen María B., Magda y la Van den Steen. Magdalena la Tour me entrega los preciosos regalos de reyes para los niños, que han comprado entre todas, una preciosa muñeca para María y un enorme oso para Pepito, lo que agradezco de veras. [5 de gener de 1917]

En aquests moments delicats i difícils pel naixement del seu fill i per les notícies de la guerra a Europa, s'aguditzen la preocupació i l'angoixa, i sovint es plantegen el dilema de tornar a Espanya o romandre a Roma:

A las 9:30 a misa con la niña, después de trabajar un rato en la vidriera. A las 11 bañamos a la niña, me lavo los pies y vocalizamos, viendo que la voz está muy descansada. Después de comer descanso un poquito y vuelvo a trabajar. Recibo una carta muy cariñosa y expresiva del Maestro Vela que habla sinceramente de la situación artística que han creado los divos

Retrats dels fills de Nogué:
Maria Virginia i Pepito

coronados, razón por la cual creemos más firmemente que se va a imponer el regresar a la patria, a pasar hambre si es preciso, pero en casa. [9 d'agost de 1914]

A las 9:30 he ido a retirar 100 liras, a la Biblioteca Nacional a leer periódicos de España, donde veo que las cosas están poco más o menos como aquí, y me acobarda un poco la idea de ir si no pueden ayudarme los Sres. Duques, como me aterra la idea de quedarme aquí. [21 d'agost de 1914]

Malgrat el dramatisme en la descripció d'aquestes vivències, Nogué molts vespres se'n va a l'òpera. I un dia, arran d'arribar tard a casa, es refereix per primera vegada i d'una manera explícita a les relacions sexuals amb la seva dona:

Cuando vengo hay bronca y usurpación de sexo. Paciencia, pero no tanta. [3 de setembre de 1914]

A vegades els enrenous venen per causa dels problemes de la casa, com ara el preu del lloguer o les amenaces de desnonament:

Entero a María de la citación del Avoc. por los alquileres y se arma la de otras veces, tal vez aumentada, la del rajá de la India. [22 d'octubre de 1915]

María hoy tiene otro de sus días funestos a causa de los nervios, que hay que ofrecer a Dios y pasar filosóficamente. [27 de noviembre de 1915]

Altres vegades els disgustos provenen de les frustracions de Nogué per no assolir els seus objectius en els estudis de cant:

De allí a casa de la Maestra que está de puños, vocalizo bien, pero al final porque le hago un la natural un poco abierto, se pone de furias, así que me marchó, basta ya de canto definitivamente. Voy a casa y se lo digo a María, lo que le causa gran contrariedad, cenamos y a las 11 a dormir, continúan los comentarios sobre mi determinación que todo aconseja hasta la carta que he recibido de mi padre refiriéndonos la gravedad de mi suegro que sólo desea ver a su hija, pero María se excita, llora, y dice ya tantas barbaridades que viendo la inutilidad de intentar calmarla y tranquilizarla con reflexiones a sus decididos propósitos de suicidarse con la nena, pierdo la chaveta y me exalto ¡qué pena...! La nena se despierta, se entera y nos obliga a callarnos y a meternos en la cama. El cansancio nos ha dormido muy tarde. Hoy tenía que hacer de importancia pero no me moveré. [20 de diciembre de 1915]

Un altre moment complicat en la relació de la parella va ser la mort del sogre de Nogué. Per les cartes s'anaven assabentant del seu mal estat de salut, i el fet que Maria no hagués pogut estar al costat del seu pare la corsecava. Tot i que unes quantes vegades van mirar de trobar bitllets per anar-hi, al final no va ser possible. Nogué s'assabenta del traspàs el dia 13 de desembre de 1916 per una esquela al diari *El Imparcial* que llegeix a casa dels Tedeschi i ha de fer mans i mànigues per fer-ho saber a la seva dona de la manera menys traumàtica possible, cosa que fa cinc dies més tard.

Tanmateix, als diaris també trobem que Maria Vallejo té una vida independent, tant en les seves relacions socials com en les seves activitats: ajuda el seu marit en els estudis de cant acompanyant-lo amb el piano, fa de professora particular de llengua espanyola a la legació argentina, va a classes de cant i fins i tot es planteja obrir una botiga:

Estudio hasta la hora de cenar que vuelve María de su primera lección de español a la señorita de la legación argentina. [20 de gener de 1916]

Viene María con la nena cerca de las 8, entusiasmada por el gran éxito que ha tenido con su primera lección en casa de la Maestra ante bastantes discípulos. [25 d'abril de 1916]

María viene refiriéndome sus gestiones para el asunto de la tienda que quiere poner, pues es lo cierto que pudiéndolo hacer en buenas condiciones, y a medias para que el sacrificio personal sea menor, no se lo quito de la cabeza por lo que pudiera ocurrir dadas las dificultades del momento. [28 de setembre de 1916]

També els trobem anant junts al cinema, a l'òpera o al teatre. A la primavera de 1914 van a veure en diverses ocasions la companyia de la família Scarpetta al teatre Quirino (28 de maig, 5 i 11 de juny de 1914). A la tardor de 1915 van tres vegades al teatre Adriano a veure les representacions de l'actor Gastone Monaldi (7 i 9 de novembre, i 15 de desembre de 1915).

Vamos a la Argentina, segunda representación La moglie saggia de Goldoni, una joya que se ve conoce Benavente. [1 de juny de 1914]

A las 5 me voy al Adriano a ver, oír y gustar al Cav. Monaldi en una obra romanesca, Fiamma ar vento. [7 de novembre de 1915]

A las 9:30 vamos a la Argentina a ver la Malvaloca de los Quintero, comedia muy bonita, a las 11:30 (las 10:30 de ayer) a la calle y a dormir. ¡Qué gusto! [4 de juny de 1916]

Per les anades al cinema, ens assabentem d'alguns títols rellevants d'aquella època: *Nerone e Agrippina* (2 de maig de 1914), *Cabiria* de d'Annunzio (8 de maig de 1914), i trobem referències d'algunes actrius com Lyda Borelli (27 de maig de 1914), o Leda Gys, de la qual Nogué diu que és la millor artista cinematogràfica que ha vist mai (3 d'abril de 1916). També es ressenya, sense dir-ne el títol, una pel·lícula de Vittoria Lepanto, una dona que coneix en el cercle d'amistats de la cantant Tabiani i de la qual diu que és regular i que el guió no acaba de rutllar (27 de febrer de 1916).

LES VACANCES A LES PLATGES

Malgrat el neguit constant per la situació econòmica, la família de Nogué es pot permetre unes vacances a fora de Roma i així els trobarem quatre estius consecutius a les platges de Santa Marinella, poble situat a una cinquantena de quilòmetres de la capital. Per les postals sabem que, a l'estiu de 1918, van anar a Anzio (Latina) i, a l'estiu de 1919, a Castiglione (Toscana).

Estiu de 1914

A l'estiu de 1914 marxen amb tren cap a Santa Marinella el 27 de juny a la tarda. El dia abans Nogué es va pesar: 70,10 quilos! No tornen a aparèixer ressenyats en cap altre moment dels diaris ni el pes, ni la talla, ni res.

Nos damos todos un tute para ver si en vista de la mejora de María podemos irnos hoy y efectivamente a las 3:30 nos vamos a la estación, llegamos a las 4:15, el tren pasa a las 5 y a las 6:15

llegamos al pueblo. La casita es muy mona, arreglamos todo hasta las 10 que rendidos nos acostamos, quitándonos toda la alegría al oír con tosferina al chico de la casa. [27 de juny de 1914]

El mes de vacances transcorre tranquil. Gairebé cada dia van a la platja, on també tenen llogada una caseta de bany. Per poc bon temps que faci es banyen, tant ell com la seva dona, que ja està avançada en el seu embaràs, com la nena a qui comença a agradar molt l'aigua, i gaudeixen del mar i del sol. Cada dia que es banya ho anota al diari: primer bany, segon bany... fins a vint-i-tres banys!

Primer baño. A las 8 a misa, a las 9 a la playa en coche porque llevamos varios bultos. Se baña María en vista de lo espléndido que está el mar. Yo me pongo el traje de baño y se lo pongo a la nena, dándonos después grandes paseos al sol y mojándonos poco a poco los pies, lo que gusta mucho a la nena. [29 de juny de 1914]

Deu ser un bon nedador, Nogué, perquè un dia és protagonista del salvament de la filla dels de la lleteria; com a mostra d'agraïment, l'endemà els porten una gran quantitat de mantega i els anuncien que pregaran sempre per ells.

A las 7:30 regresamos a casa y mientras vamos andando vemos la niña del lechero de Sansoni de Roma que jugando en la orilla se interna un poco y cae dentro del agua, tiro caja y bastón y me meto dentro sacándola ya medio asfixiada, le hago hacer la respiración artificial y la niña vuelve en sí. Todo mojado me voy a mi cuarto y me desnudo mientras de casa me traen otro traje. [10 de juliol de 1914]

Quatre vegades esmenta que llegeix una estona el llibre de Vasari,²⁸ i aprofita els passeigs o les anades a la platja, que sovint fa tant al matí com a la tarda, per fer apunts del natural amb un interès especial pels efectes dels núvols.

A las 5:30 volvemos a la playa donde sigo haciendo mi cura de silencio leyendo a Vasari, y buscando asunto para otra tablita. [14 de juliol de 1914]

Después nos vamos a la playa, donde pinto un apunte aprovechando las nubes, que este año quiero dedicarles mi observación más profunda. [16 de juliol de 1914]

Nogué fa un parell d'escapades d'un dia a Roma i ens diu que el viatge dura una hora i quinze minuts... En un d'aquests viatges aprofita per endur-se el segon quadre que ha fet de la senyora de Frezals, del qual no tenim constància gràfica; el 24 de juny li havien encarregat un quadre petit (41 x 30 cm), al qual dedica tres o quatre sessions de treball i per la feina rep cent lires (13 de juliol de 1914).

Postal de Santa Marinella

En una ocasió, des de Santa Marinella s'arriben a Civitavecchia a passar el dia comprant i aprofiten per visitar el vapor *Tassari*, que fa el correu a Sardenya (18 de juliol de 1914). Pel que fa a les relacions que mantenen a Santa Marinella, és singular la trobada amb l'*avvocato Soldini*,²⁹ que té aficions cinematogràfiques:

A las 5 vamos de paseo y junto a la Villa Simonneti veo a Soldini que está dirigiendo la impresión cinematográfica de un asunto suyo, nos hacen entrar, conozco su suegro y a su señora, merendamos con ellos y con los cómicos que tienen contratados a buen precio, y a las 7:15 se van todos, unos en tren, otros en automóvil, nosotros a la playa un rato hasta la hora de cenar. [4 de juliol de 1914]

A més de les moltes feines que té entre mans, la comtessa Genuardi li fa l'encàrrec de dibuixar els menús per a un sopar que organitza. També va alguns diumenges a jugar a escacs amb el Sr. Pasquinelli:

A las 4:30 me voy a casa del señor Pasquinelli que está jugando al ajedrez con un doctor, veo que no lo hacen muy bien, y al concluir me brinda una partida el vencedor (el Doctor) y vengo al vencido ganándole la partida. Se espera al próximo domingo para la revancha. [12 de juliol de 1914]

Allà comença a pintar el quadre de la seva filla Bianca (25 de juliol de 1914), que acabarà de pintar a Roma. Ja anteriorment havia fet un quadre amb les germanes Pasquinelli que s'havia presentat a l'exposició de pensionats de l'Academia a la tardor de 1910, del qual es té constància per una altra fotografia realitzada per C. Abeniacar.³⁰

Retrat de Bianca Pasquinelli / Retrat de les germanes Pasquinelli

El 30 de juliol s'acaben les vacances perquè han de tornar precipitadament a Roma pel naixement del seu fill Pepito:

A las 4:30 me levanto porque María se siente mojada, teme llegue pronto el parto, voy al médico hablo con él y a las 6 viene a visitarla, aconseja que vayamos a Roma por la posición de la criatura y haciendo todos un esfuerzo salimos en el tren de las 8, a las 9:30 ya la ha visitado la comadrona y nos tranquiliza. [30 de juliol de 1914]

A las 4:25 minutos de esta madrugada nació nuestro hijo sin novedad a Dios gracias y con gran rapidez. Durante el día han sido innumerables las idas y venidas. [31 de juliol de 1914]

Estiu de 1915

Les vacances a Santa Marinella de l'estiu de 1915 comencen ja el 18 de juny, i per a Nogué duren fins a mitjan agost, quan inicia una llarga estada a Contigliano mentre la seva família es queda encara a la platja.

Telefono condesa que vino para resolver cuestión equipajes, voy a la agencia que se encargan de ello. Subo a casa y las carreras de siempre, comemos tragándonos una sopa y dos huevos. María nerviosa, a las 2 vienen a por los bultos, a las 2:30 los chicos y la condesa, a las 3 voy a la estación facturo y llegan ellos, tomo billetes y a las 4,05 salimos llegando a Santa Marinella cerca las 7. Otro tute para limpiar y arreglar, nos volvemos todos medio locos, para correr y arreglar un poco a gusto. A las 12 más muerto que vivo a la cama. Dios nos dé una buena temporada. Salud, que mi estado hoy no es muy bueno. [18 de juny de 1915]

Nogué aquest estiu també fa vacances d'anotacions, ja que hi ha disset dies que no escriu res als diaris. I, pel temor a la guerra, tampoc no pot fer els apunts al natural que acostumava a fer a l'estiu anterior:

A las 8:30 a la playa, a las 10:15 baño chicos y me baño yo, sigo sin intentar siquiera pintar por temor a complicaciones internacionales. [23 de juliol de 1915]

És també per causa de la guerra que s'han d'anar a inscriure a Civitavecchia, tot i que no haurien de tenir problemes pel fet de ser vells coneguts; s'hi inscriu la seva dona, ja que ell té previst d'anar molt d'una banda a l'altra.

Los chicos me dicen que ha venido el marescallo que me anda buscando, para que vayamos a presentarnos a Civitavechia. Esto ya va siendo cargante. Mañana veré antes si es necesario todo ello. [23 de juliol de 1915]

A las 9:20 vamos a Civitavechia y nos presentamos al comisario de publica sicureza, al principio me mira algo receloso y desabrido, pero al final se convence de que soy una persona decente y no me pone ningún reparo. Inscribe a María en el Registro que es la que se queda residiendo en Santa Marinella con los chicos, pues yo voy y vengo a Roma y además iré el mes de agosto a Contigliano D. M. [24 de juliol de 1915]

Al llarg d'aquestes setmanes d'estiueig fa sis anades a Roma, i en alguns d'aquests viatges aprofita per portar llagostes a diferents famílies romanes: a la comtessa Genuardi, a la senyora Drussiani i a la Maria Tedeschi (5 de juliol de 1915), i a la família Sallier La Tour (26 de juliol de 1915).

Fotografies de la família Nogué a la platja

A las 10 salgo y voy a casa de Elsa, pintamos hasta la hora de comer, ovacionan las langostas que traje. [26 de juliol de 1915]

Pels diaris tenim constància que a Roma es posa davant del mirall i el cavallet per fer-se un autoretrat; amb tot, no s'ha conservat cap imatge d'aquesta obra:

Preparo espejo y caballete para pintarme retrato, lo dibujo y a comer. [12 d'agost de 1915]

He sudado bien y tomo el Quinino, parece que gracias a Dios estoy mejor, pinto en mi retrato hasta las 12:30. [14 d'agost de 1915]

Un altre dia va a l'església del Gesù per copiar una imatge d'una marededéu per encàrrec d'unes monges i té problemes amb el sagristà.

A las 2:45 le dejo y voy al Jesús, el 2º sacristán no me quiere dejar entrar, pero le doy un empujón y entro, ¡Vaya ud. a enterarse si puedo entrar o no! Entro a la iglesia y entre todos me arreglan el parapeto para ver de cerca la imagen de la virgen y copiarla bien, con las luces encendidas siento un calor horroroso, así que sudo de firme. Tal vez se me pasen los dolores generales que siento, por enfriamiento, pues estos días de sirocco son horribles en Roma. [13 d'agost de 1915]

Molts vespres es troba amb gent de l'Academia i van al Caffè Faraglia o a algun concert al Teatre Quirino, tot i que també està molt pendent de la comtessa Genuardi, que està malalta.

Quan a principis d'agost tot era a punt per anar cap a Contigliano, a través de la mestra Stame s'assabenta que Battistini ha caigut del cavall i que ha de fer llit amb algunes costelles trencades.

La maestra Stame me entera que al Com. Battistini una caída de caballo tiene en cama con cuatro costillas rotas, así que a pesar de haberme informado de la hora exacta y de habérselo escrito,

le telegrafío augurándole completo y rápido restablecimiento y renunciando al viaje por ahora. ¡Qué mala pata...! [3 d'agost de 1915]

Finalment, per una carta que rep el P. Juan, saben que ja hi poden anar i el viatge —que s'explica en un altre apartat— es fa realitat el 19 d'agost.

Com en altres ocasions, els Nogué comparteixen el lloc d'estiueig amb els Tedeschi, de la mateixa manera que quan són a Roma comparteixen tantes coses com la xocolata i els jocs de diumenge a la tarda.

A la postal fotogràfica (473P) enviada des de la platja aquell estiu (1 d'agost de 1915), a més de la família Nogué hi apareixen Maria Tedeschi i els seus fills, amb una anotació que indica que Maria i un dels nois són els padrins de Pepito, informació que és contradictòria amb el que Nogué havia dictat a les *Memorias*³¹ en el sentit que els padrins de Pepito eren els comtes Genuardi Samengo. En una altra postal que Tedeschi envia a Nogué (500P), li agraeix l'acollida que han donat a la seva dona i al seu fill Luisito a Santa Marinella, i li demana que faci gestions perquè hi puguin tornar "tota la seva tropa" a passar uns quants dies més la primera quinzena d'agost.

Com es pot apreciar, la relació amb aquesta família és molt estreta. L'any 1913 els nois van servir de models a Nogué per al quadre *Els màrtirs del Japó*. L'obra va ser un encàrrec del P. Patricio Panadero, procurador dels P. franciscans a Roma, i després d'haver donat moltes voltes actualment es troba a l'església dels P. franciscans d'Alcorcón.³²

Nogué, que era padrí de bateig d'un dels nois, després de la primera comunió de Luisito Tedeschi s'encarrega de les gestions perquè pugui rebre el sagrament de la confirmació (1 de maig de 1914). Pel que fa a la filla, Nelita, de qui l'artista havia pintat un quadre que va ser presentat a l'exposició de 1914, veiem com l'ajuda en la traducció de *Lohengrin* (10 de gener de 1915) i en alguna ocasió li supervisa la dicció correcta de l'alemany en els textos operístics (24 de gener de 1915). I, el dia 16 de gener de 1916, ella va fer 16 anys:

Después de comer acabo boceto Virgen, compro unas flores y voy a casa de Tedeschi a felicitar a Nelita que cumple 16 años. [16 de gener de 1916]

Els màrtirs del Japó / Retrat de Nelita Tedeschi

Estiu de 1916

El dia 6 de juliol comencen un nou periple de vacances familiars a la platja de Santa Marinella, per això estan tots llevats ben d'hora.

A las 6:30 de pie todos, ato los baúles, a las 7:15 vienen a buscarlos, desayunamos en la lechería, tomamos tranvía y a la estación, el tren de las 8:55 nos lleva, llegando a las 11 a la estación. Está el amo y su hija, bajan nuestras chicas con Pepito, nosotros seguimos a Civitavecchia con la niña para presentarnos al subcomisario, que nos da otros permisos para residir en Santa Marinella. [6 de juliol de 1916]

I quan tornin a Roma el dia 8 de setembre han de fer el mateix: presentar-se a la *questura* per tramitar la residència a Roma. Són temps de guerra i ells són estrangers!

En arribar a Santa Marinella, els expliquen que no els han reservat la caseta de platja per a la qual ja havien donat paga i senyal.

En la estación nos encontramos a Federico que nos cuenta que Julio Faba ha alquilado la caseta que le pedimos y por la que dimos señal. Una porquería inaudita que nos trastorna. [6 de juliol de 1916]

Per resoldre aquest problema, en un dels viatges que fa a Roma compra unes rodes de bicicleta a Campo di Fiori i amb cordes i unes lones es faran la seva “tenda de campanya”.

A las 10 se calma completamente y vamos a instalar nuestra tienda de campaña, en la que además de nosotros se cobijan las Sras. y señoritas vecinas de playa. [21 de juliol de 1916]

Pel que fa als banys, els nens gaudeixen molt de l'aigua, sobretot la nena.

Después al mar, salimos de casa (yo y los chicos) con el traje de baño y el accappatoio y nos bañamos los tres, les gusta bastante sobre todo la niña que ha nacido para el mar. [9 de juliol de 1916]

Qui ho havia de dir que un home de secà com ell gaudís tant del mar! Aquí veiem que Nogué, com un cavaller quixotes, ajuda unes noies inexpertes que entren a l'aigua... Encara rai de la tintura de iode!

Hacemos un baño delicioso pues el mar está muy bien de temperatura. Voy nadando, unas Srtas. primerizas hacen lo mismo, a la vuelta tienen pánico y las ayudo buscándoles donde apoyar los pies de vez en cuando, lo que me cuesta pinchármelos con un erizo de mar, que me impide andar a gusto el resto del día. Les doy tintura de yodo. [21 de juliol de 1916]

En aquesta crònica d'estiu, hi ha uns quants dies que torna a fer vacances d'escriure el diari. Disset dies sense anotacions, per això alguns dels viatges que fa a Roma sabem quan comencen però no quan acaben i a l'inrevés. En una postal que escriu al seu pare (560P) en aquests dies, li parla dels contrastos en relació amb la seva situació econòmica:

Ya escribiré largo y tendido para darles detalles de lo que puede ser un pequeño negocio. Me voy volviendo completamente del lado de los comerciantes. ¡Pensar que vendiendo helados hace el chico del amo de la casa hasta 16 liras en una tarde, y yo aún no las he ganado con los 18 apuntes que he pintado y han visto varias familias...! [7 d'agost de 1916]

En un d'aquests viatges a Roma, a les sis del matí agafa el tren directe que per primera vegada para a Santa Marinella i arriba a Roma a les set i minuts... (17 de juliol de 1916). S'hi passa tres dies i al final diu que s'ha gastat 160 lires! Solen ser dies molt intensos: porta mores a la marquesa La Tour, va al sastre, va a casa de la mestra, a treballar a l'estudi amb algunes alumnes, a veure les monges d'algun convent, al Col·legi espanyol... i, al vespre, al Caffè Faraglia amb els pensionats o a escoltar una òpera al Costanzi o al Quirino.

En un altre dels viatges a Roma, torna de la platja amb Enzo, el fill de la comtessa Genuardi, que està contenta de veure'l tan bronzejat... Enzo és un dels personatges joves a qui Nogué ha pintat. Aquells vespres a la capital surten amb la família i els amics de la Genuardi. A Roma, hi va també per a l'organització i el seguiment de les obres de casa seva, que comencen el 21 d'agost i s'acaben el 29. El dia 5 de setembre s'avançaran amb Peppina per netejar la casa i s'hi escarrassaran tot el dia per tenir-la enllestida i endreçada per a l'arribada de la família l'endemà mateix.

Durant aquesta estada estival a Santa Marinella, Nogué hi presentarà una exposició dels seus treballs.

Sensibilitzat com està pels esdeveniments de la guerra, Nogué proposa a Soldini la idea de fer una exposició dels apunts de paisatge que hi ha anat fent, en benefici de les famílies pobres o dels orfes (27 d'agost de 1916). En una setmana es precipita tot, ja que l'endemà mateix ja rep la resposta afirmativa de part del Dr. Belloni, que posa a la seva disposició la sala del Lido. Amb ell es troben dilluns a l'estudi de Roma, on veu tot el que el pintor ha fet i li agrada molt. De seguida preparen un esborrany de text per a la invitació, que s'imprimeix en paper senzill per economitzar; encarreguen sis-centes postals a Danesi i tres-centes invitacions a Terarzi. I el vespre de dimarts ja tornen a Santa Marinella tots dos, carregats amb tot de material per a l'exposició.

L'endemà al vespre, hi ha reunió a casa del Dr. Belloni, on Nogué coneix la Sra. Arbib, que és nomenada presidenta del comitè organitzador de l'exposició. Mentrestant, encara fa un parell d'apunts nous cada dia. Dijous a la tarda van cap a la sala del Lido, on es fa l'exposició, i comencen a ajudar-lo a preparar l'espai i a col·locar-hi quadres; en acabar el dia arriben Soldini i Belloni amb les postals i les invitacions. Divendres continua l'activitat frenètica: enganxada de cartells pels llocs més visibles del poble i, a la tarda, ja es comencen a presentar els primers visitants i possibles clients, perquè, tot i que no s'hi fa venda d'obres, li diuen que aniran al seu estudi de Roma, ja que els apunts agraden molt.

El dissabte a la tarda s'obre l'exposició i l'èxit de públic és molt gran, Nogué rep moltes felicitacions i li presenten molta gent, igual que el diumenge; entre les visitants hi ha la princesa Odescalchi i la marquesa Patrizi, que reconeixen el retrat de la comtessa Benomar i de la marquesa La Tour. Cap al final de la tarda, el primer recompte dels ingressos superava les dues-centes lires, provinents de la venda dels bitllets d'entrada pels quals algunes persones arriben a pagar cinc lires o de la venda de les postals per part de les noies del comitè als carrers o als cafès. A les postals hi havien posat un segell amb la llegenda “Comitato pro ciechi, storpi e mutilati”, i aquests serien els beneficiaris de l'acció solidària de Nogué. L'endemà, fotografies amb les noies del comitè i a desmuntar-ho tot.

Un cop arribat a Roma, durant un entreacte del Costanzi, surt a comprar *La Tribuna*, diari on hi ha una crònica de la seva exposició,³³ que Nogué sintetitza així:

el bombo a mi exposición de Santa Marinella. [10 de setembre de 1916]

Estiu de 1917

Un any més, carregats amb els baguls, van cap a l'estació per anar a Santa Marinella. Com que encara estan en guerra, han d'anar a Civitavecchia a registrar-se. Estan contents perquè els han fet reformes a la casa on s'estan. Comencen els banys... però s'acaben els diaris de Nogué!

El 12 de juliol Nogué va a Civitavecchia a fer compres i prepara una altra escapada a Roma:

Después de cenar preparamos todo para mi marcha, María a la que he insistido mucho no quiere venir a hacerse ver en Roma. [12 de juliol de 1917]

No sabem el significat precís d'aquest "fer-se veure a Roma". Qui sap si és un retret de María o és un comentari anodí que no vol dir res més...

LA VIDA SOCIAL DE NOGUÉ

Els cafès són alguns dels indrets més singulars pel que fa a les relacions socials. Nogué n'esmenta sovint alguns que eren emblemàtics en la Roma d'aquell temps i que actualment ja no existeixen, com el Caffè Faraglia,³⁴ situat a Piazza Venezia, o l'Aragno.³⁵ En els diaris surten petites referències a l'acte social del beure: el vermut, el vi, el cafè o la cervesa, que sobretot comparteix amb les amistats de l'Acadèmia o del món líric. També hi apareix alguna vegada el tabac, tot i que no s'hi esplaia gens; amb tot, en una postal que envia al seu pare (586P), li diu que fuma una cigarreta cada mes (el mes que se'n recorda). S'ha trobat també alguna referència als jocs de loteria:

A las 9:30 he ido al Loto a jugar una lira. [21 de març de 1914]

Pel que fa al te, se'n parla en moltes ocasions sovint vinculades amb les recepcions oficials a les ambaixades o amb visites socials privades. És una paraula que, curiosament, Nogué gairebé sempre escriu "the".

Después pinto hasta las 4:30 y me visto para ir al the de la Embajada por las fiestas del rey. Veo a todos los de siempre y como llego de los últimos y tengo prisa estoy poco. [23 de gener de 1914]

A las 4:45 salgo con María y cómo llueve mucho tomamos un coche para ir a casa Mr. Herbert, que da un gran the en el que encontramos varios amigos. [13 de gener de 1916]

A las 5:30 al the de Fabiola Ojeda, están los Churruca, allí conozco a varias condesas y marquesas amigas, todas me hablan del retrato que la he pintado a la Churruca. [8 de març de 1916]

A les revistes de l'època, es parla sovint de les festes socials amb balls de disfresses, i una vegada Nogué relata que ha acompanyat la Sra. Manzanos, dona de l'agregat militar de l'ambaixada espanyola, a buscar un vestit d'egípcia per assistir a un ball.

A las 9 voy a la Sastrería Teatral para ver algo para el traje egipcio que la Sra. Manzanos desea para el baile de madame Blanc. [11 de febrer de 1914]

Trobem Nogué visitant diverses vegades la casa de Mr. Herbert, que vivia a Pza. Libertà, 10, al començament del barri Prati i tocant al Tíber. Era una persona vinculada a l'Acadèmia francesa que sovintejava als diaris i del qual hi ha diverses postals a la col·lecció del MAMT. Devia ser una relació que feia temps que

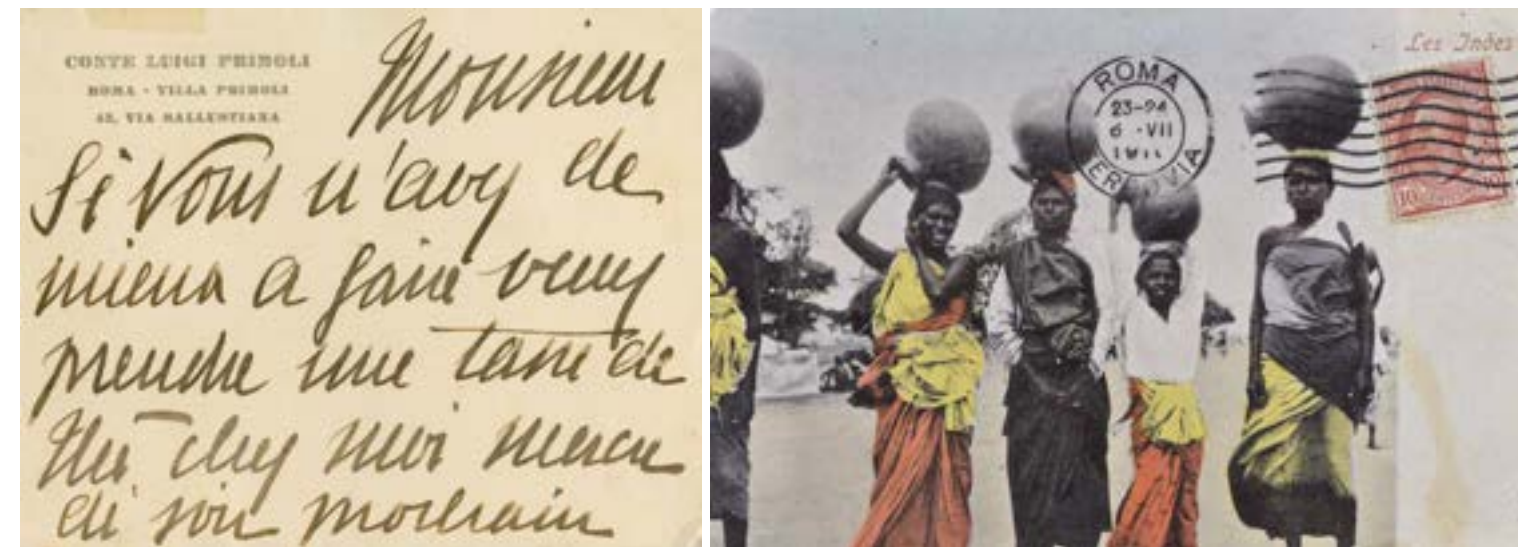
durava perquè en un carta ben simpàtica Mr. Herbert invita Nogué a una reunió de solters, tot i que no sabem si hi va anar.³⁶ En el cas que segueix, però, sí que hi assisteix amb la seva dona:

A las 7:45 vamos a la comida de Mr. Herbert que ha agrandado su casa. Nos reunimos 20 personas a mí me toca dar el brazo a Mlle. Heuvelmans, la pensionada por la escultura en la Academia de Francia, con la que cambiamos impresiones. María es llevada por Mr. Girette, el secretario de la Academia francesa. Después canto Ritorni ancora y la Partida. A las 12 a casa. [12 de febrer de 1914]

Voy a cenar con Mr. Herbert y amigos. A la derecha tengo al hijo de Mr. Besnard, el director de la Academia de Francia. De los 14 invitados conozco al conde Blumensthal y al barón Mayer, charlamos un buen rato después de cenar opíparamente y salimos juntos. Escribo mandando la lista de donantes al Corriere d'Italie pro-niños belgas para que la reciban temprano de Srta. Elsa. [5 de desembre de 1916]

També apareix citat en diverses ocasions el comte Luigi Primoli. Els germans Giuseppe i Luigi Primoli, descendents de Napoleó Bonaparte, es van dedicar a la fotografia i les seves col·leccions han esdevingut molt importants, fins al punt que han constituït un pilar rellevant de l'exposició organitzada l'any 2021 amb motiu del cent-cinquantè aniversari de la capitalitat de Roma.³⁷ Una de les postals de Luigi Primoli enviada a Nogué és una foto acolorida de temàtica oriental feta per ell mateix en un dels seus viatges.³⁸ En una ocasió, Nogué va demanar a Luigi Primoli de poder decorar un saló de casa seva, a la qual cosa el comte va accedir tot i que no sabem si ho va arribar a fer mai; per la correspondència sabem que la Villa Primoli es trobava a Via Salustiana, 43.

Tot i el caràcter concís dels relats de Nogué, s'intueix que aquestes recepcions devien ser d'allò més interessants.

Targeta d'invitació a una recepció del comte Primoli / Postal de Luigi Primoli a Nogué

A las 9:30 vamos a casa del conde Primoli con María, que no se esperaba fuese tan llena de cosas y con tanta gente. [29 d'abril de 1914]

Después de ir a las 5 a casa de Mr. Herbert a tomar el té, donde conozco a la condesa [...] y veo al conde Primoli que accede a mi deseo de pintar su salón cuando quiera. Dice que ha obtenido un pasaporte para que Battistini entre a Portugal, se lo escribo enseguida. [30 de diciembre de 1915]

Ceno y a las 9:30 me visto para ir a casa de Primoli donde cena la Maestra. Llego cerca de las 11, canta un ruso, Villa, de Angelis, como lo hace mal y me traje la romanza le digo a la Maestra vamos allá y titubea, por fin cede, canto la Partida y tengo un éxito de sorpresa. [1 d'abril de 1916]

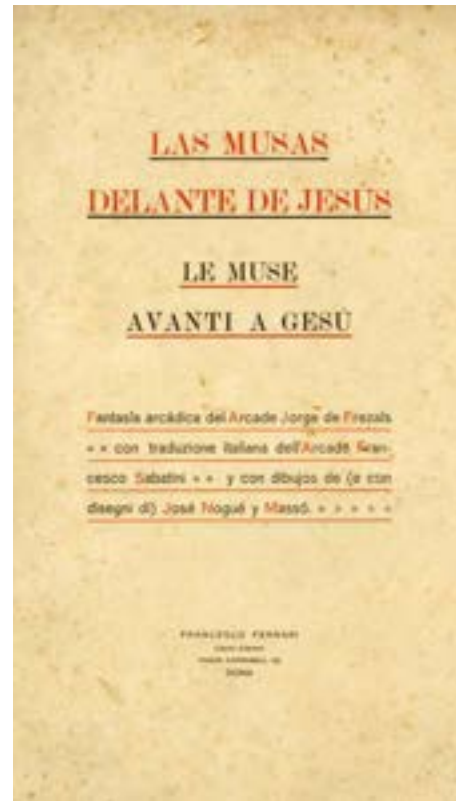
El cos diplomàtic a Roma és un dels àmbits on Nogué es mou sovint i amb comoditat; de fet, algunes alumnes seves provenen d'aquest entorn, tal com veurem en els diaris. A més dels representants d'Espanya davant del Regne d'Itàlia i de la Santa Seu, també anomena els de Mèxic, Argentina, Xile, Bèlgica o Romania. En aquest fragment hi trobem Nogué a la residència dels ambaixadors de Bèlgica, en una celebració dedicada a l'eclipsi de lluna, un fenomen astronòmic que espantava els antics egipcis i que encara ens commou ara.

A las 9 cenamos, me visto y a las 10:30 a casa de los condes van der Steen que dan un recibimiento en honor del eclipse de luna. A las 12 a casa. [4 de juliol de 1917]

La figura de Jorge de Frezals surt esmentada unes quantes vegades al llarg del diaris; per exemple, quan fa el retrat de la seva esposa o amb motiu dels terratrèmols d'Avezzano, però ja feia bastant de temps que es coneixien perquè l'any 1909 Nogué va fer les il·lustracions del llibre *Las musas delante de Jesús*,³⁹ el text del qual era de Frezals, que estava vinculat a l'Acadèmia de l'Arcàdia, una associació que havia tingut la seu a tocar mateix de la RAER.

LA REAL ACADEMIA DE ESPAÑA EN ROMA

La seu de la Real Academia de España en Roma —institució que el 2023 celebra el cent cinquantè aniversari de la seva creació— és un conjunt monumental situat al Gianicolo a sobre mateix del barri del Trastevere; en el seu recinte, al claustre de l'antic monestir de San Pietro in Montorio, s'hi troba el *Tempietto de Bramante*,⁴⁰ icona de l'arquitectura renaixentista. Les *Memorias* de Nogué, que em van acompanyar la primera vegada que vaig visitar la RAER i m'han anat acompanyant en els diferents viatges a Roma, són una bona companyia per descobrir l'entorn i encara tenen un cert valor com a guia

Portada del llibre *Las musas delante de Jesús*

L'estudi de Nogué a la RAER / Façana de l'Academia on s'indica amb una H la finestra de l'estudi de Nogué

de viatge. Per exemple, s'hi descriuen passejades com la del camí que porta al Vaticà que els becaris actuals encara fan.

Tot i no poder residir a l'Acadèmia amb la seva dona perquè la normativa no permet l'allotjament d'artistes casats,⁴¹ Nogué hi tenia el seu estudi la fotografia del qual té un gran valor documental per tota la informació que aporta: l'espai físic de l'estudi, la presència constant de María Vallejo al seu costat, el piano com a referent musical i la vasta obra pictòrica feta durant el seu viatge per Europa.⁴² Tant per la descripció que fa a les *Memorias* de la ubicació de l'estudi⁴³ com per una postal que envia al seu pare (226P), és evident que correspon a l'actual estudi 7 de l'Academia (espai de *coworking*).

Per causa normativa institucional esmentada, Nogué i la seva dona —a suggeriment d'Hermenegildo Estevan,⁴⁴ secretari de l'Academia— es van instal·lar a Piediluco, un poblet situat a un centenar de quilòmetres de Roma al qual s'arribava amb tren. Durant aquesta estada, Nogué hi va realitzar algunes obres emblemàtiques tant de paisatge com

Montes Apeninos (esbós)

de figura que van formar part dels enviaments al Ministeri d'Estat que els artistes havien de fer cada curs. Algunes d'aquestes obres són: *Montes Apeninos* (1908),⁴⁵ de la qual es conserva un esbós al MAMT (NIG 4538); *Campesinas* (1908),⁴⁶ *Campesino con caballo al atardecer* (1908),⁴⁷ *Interior* (1909).⁴⁸ A les *Memorias*⁴⁹ hi ha un ampli relat sobre el procés de creació d'aquests quadres i sobre els personatges que li van servir de model. Una de les obres de l'enviament del primer any va ser *Paisaje de Roma* (1908).⁵⁰ A les *Memorias*⁵¹ descriu la descoberta de la Villa Medici i del paisatge que Velázquez havia pintat tres-cents anys abans, i com se li va desvetllar el repte de tornar-lo a pintar. L'enviament del segon any va estar format per tres obres: *Interior*, *Campesino con caballo al atardecer* i *Perros*.⁵² El quart any va enviar el conjunt *Roma antigua*, format pels quadres *Palatino*, *Isola Tiberina* i *Foro Romano*, el qual il·lustra la contraportada d'aquest llibre.

Després d'haver passat quatre anys a la Real Academia de España (1907-1911), Nogué hi manté un vincle intens tant des del vessant institucional com personal al llarg de la seva posterior estada a Roma. D'una banda, amb el pintor Eduardo Chicharro,⁵³ que en va ser el director entre 1913 i 1926, i, d'una altra, amb els artistes de promocions posteriors a la seva. Promoció 1909-1913: Moisés de Huerta,⁵⁴ escultura. Promoció 1911-1915: Salvador Tuset,⁵⁵ pintura de figura. Promoció 1913-1917: José Bueno Gimeno,⁵⁶ escultura, i Tomás Murillo Rams,⁵⁷ pintura de paisatge. I promoció 1915-1919: Rafael Argelés Escriche,⁵⁸

pintura de figura; Francisco Esbrí Fernández,⁵⁹ música; Roberto Fernández Balbuena,⁶⁰ arquitectura, i Manuel Piqueras Cotolí,⁶¹ escultura. Amb tot, als arxius de la RAER corresponents a aquests artistes no s'hi ha trobat cap document sobre aquesta relació.

El seu interès pel bon funcionament i pel prestigi de l'Academia i dels seus pensionats queda reflectit en un article periodístic publicat a *La Gaceta del Norte* al maig de 1921 i reproduït a les *Memorias*,⁶² en el qual interpel·lava les autoritats espanyoles per tal que fessin un canvi de rumb i una forta dotació de recursos a la institució a fi d'intentar corregir-ne la deriva.

Als diaris de Nogué hi apareixen diverses referències a les visites que fa a l'Academia; de vegades hi va sol i de vegades acompanyant persones del món de la música, de la cultura o del periodisme. Gairebé sempre interessat per veure les creacions dels pensionats, en aquestes trobades es pot observar com es genera una certa rivalitat entre els artistes i les seves obres. Aquesta competitivitat també s'estableix entre Chicharro i Nogué per la realització de les pintures i els vitralls de la capella espanyola de l'església de San Gioachino ai Prati, i és que el director s'havia ofert a fer-ho tot de franc (15 de gener i 4 de febrer de 1915); però òbviament Nogué no hi podia concórrer en igualtat de condicions atès que, al marge del prestigi que la realització de l'obra representava, hi havia la necessitat econòmica, que per a ell era peremptòria.

Después voy a la Academia española a ver obras nuevas. En la biblioteca vienen a verme los pensionados y el director Chicharro que me presta las obras y las llaves. Huertas me invita a ver su envío que es épatant. [16 de febrer de 1914]

A las 4 vamos a la inauguración de la Exposición de la Academia, mi sucesor Murillo nos obsequia, todos nos atienden mucho. Están bien los cuadros, pero no me han achicado. He conocido a Mr. Besnard [director de l'Acadèmia de França] y Sra. [7 de maig de 1914]

A las 9 voy a la Academia española, veo el envío de Tuset que como pintura es bueno y hará efecto, como idea... tiene sus pequeñas cosas en contra, pero en fin me alegraré si le dan una primera. Después veo el estudio de Murillo, su envío me gusta, menos los animales que son flojos, como lo que manda a la Exposición, que teniendo cosas buenas no llega a serlo ¿Que le darán una medalla? ¿Qué le vamos a hacer, en mi conciencia lo que yo mandé era mejor! Veo a Cottoli. [23 de febrer de 1915]

Voy a la Academia a dar el pésame a Chicharro que ha vuelto ayer de Madrid, y hablando estoy un gran rato con él, me enseña lo que ha pintado para la capilla y me dice que el embajador me encargará el hueco que falta que pintar al lado de las de Esteban. Me enseña también el cuadro fantástico que está haciendo, que va a ser épatant, veo a Cottoli y a Bueno en sus estudios, y a las 6 entro en la clase donde dibujan todos hasta el músico. Esta noche me dicen que regresa Murillo. Cesare por fin el pobre ha sido también llamado, aún con ser de 3ª categoría. Voy a ver al padre Juan⁶³ y a las 7:45 a casa. [29 d'octubre de 1915]

Después de comer voy a la Academia de España y sorprendo los pensionados jugando al billar, pregunto por el director, que está comiendo, entro un rato al estudio de Bueno. Murillo me enseña todo lo que ha pintado en [...], y el envío del paisaje de tres metros que es un embolado. Veo todo lo que ha quedado de Zaragoza, veo al director y los libros de la biblioteca, y a casa con Bueno que viene a ver lo que he pintado y se va al círculo ruso. [17 de novembre de 1915]

Digo (a Elsa) [La Tour] invite a su padre para venir a la Academia de España. A las 12:30 a comer, a las 1:45 voy a casa de Mr. Herbert, leo la carta que le ha escrito Besnard y bajo enseguida a telefonar a Bueno para que le reciba a su llegada. Esperamos a Mayer⁶⁴ y en su coche subimos, está esperando el marqués de La Tour. Visitamos todos los estudios, presentándoles a los pensionados que han trabajado bastante y bien, después entramos en el de Chicharro al que le presento los amigos, que contemplan todas sus obras. Viene su Sra., nos invitan a tomar el the y a las 5 nos vamos dejándoles con otras visitas. [12 de diciembre de 1916]

Malgrat la competència, per damunt de tot els artistes fan pinya entre ells, com es pot veure durant l'exposició a la Galleria Giosi, a l'abril de 1914, en què Nogué rep la visita i el suport dels pensionats de l'Academia. Sovint els trobem junts en actes culturals o socials, com en una conferència sobre obres literàries espanyoles al Cercle Artístic, i després se'n van a fer una cervesa (17 de maig de 1914). També els trobem en diverses ocasions al Caffè Faraglia (26 de juliol de 1915 i 27 d'agost de 1916), o als teatres d'òpera, on, quan Nogué aconsegueix entrades, invita els pensionats (23 de setembre de 1914). I també hi ha lloc per a la gresca desenfadada, com un dia que fan una trucada a l'artista Bueno reptant-lo a un duel... Al final, però, tot s'acaba en rialles i renuncien a esbudellar-se (19 de setembre de 1916).

També apareixen referències als viatges dels pensionats, que, en algun cas, porten notícies fresques després de tornar de Madrid, com quan Balbuena li diu:

Los pintores se tratan a tiros e injurias para ir viviendo. [25 de febrer de 1916]

Igual com ara, l'Academia, era un punt de referència per a celebracions institucionals i trobades diverses tant per a la colònia espanyola com per a la comunitat artística, com el dia que els pensionats inviten el tenor Nadal a dinar.

A las 11:15 me visto para ir a buscar a Nadal, tomamos un coche y vamos a la Academia pasando por el Gianicolo. Comemos con los pensionados, el director Chicharro, da Silva y Arredondo, charlando de todo. Después visitamos los tres estudios y la Academia, a las 5 salimos todos para casa. [27 de setembre de 1914]

Com es pot veure, les cròniques de Nogué també aporten informació sobre les activitats i formes de vida de la RAER, i, és clar, sobre les ganes de cantar de Nogué, que a vegades semblava que volia i dolia...

Paso con María a escoger papeles y vamos a la Academia donde llegó ya Mons. Perea, vienen el Embajador y su corte y los del Quirinal y casi toda la colonia española además de los amigos italianos. Vemos los cuadros de Chicharro, visito los estudios de Argelés y de Cotelí con Barbudo después del the, tengo que hacer esfuerzos inauditos para no cantar pues todos se empeñan en ello, pero como no me han dado tiempo ni estoy aun vocalmente repuesto no haría un papel airoso con la expectación que tienen. A las 7 salgo con Esbri y a casa. [16 de març de 1916]

Per acabar aquest capítol sobre l'Academia, val la pena destacar una anotació sobre la seva col·lecció de postals:

Como hace mal tiempo y frío y aún no me encuentro limpio del resfriado, me quedo en casa ordenando mi colección de postales, a las 8:30 cenamos y después sigo arreglándolas, he separado las que durante la pensión me escribieron los compañeros, son muy interesantes para conservarlas

hasta que Oroz escriba su famoso libro. He renunciado a ir a la primera de Don Pasquale por el temporal que a medianoche es horroroso de truenos y agua. [23 d'abril de 1916]

Nogué té una bona intuïció i s'anticipa cent anys a la iniciativa que es va dur a terme el 2019 amb la cessió per part del MAMT a la RAER d'unes tres-centes postals digitalitzades corresponents al seu període de pensionat (1907-1914), algunes de les quals eren escrites pels seus companys de promoció (José R. Zaragoza,⁶⁵ Teodoro de Anasagasti,⁶⁶ Germán Landazabal,⁶⁷ Rufino Arenal,⁶⁸ Fernando Labrada,⁶⁹ Moisés de Huerta o Leandro Oroz⁷⁰). D'altra banda, durant la seva estada a la Bretanya, els pensionats van encarregar una edició de quatre postals de l'Academia, que ells feien servir en la seva correspondència i de les quals hi ha diversos exemplars a la col·lecció del MAMT.

Al marge dels pensionats de l'Academia, Nogué mantenia relació amb diferents artistes catalans i espanyols residents a Roma, com Antoni Fabrés, Enric Serra, Barbasán⁷¹ o Barbudo.⁷² Als diaris hi ha constància d'un incident entre Chicharro, el director de l'Academia, i Fabrés, del qual Nogué va ser testimoni i hi va voler intervenir com a mediador:

En la puerta de casa Stein encuentro a Chicharro y mientras hablamos pasa Fabrés al que no conoce, le digo si quiere que se lo presente y accede pero Fabrés lo rechaza y, sin decírselo a Chicharro, sigo a su encuentro diciéndole que sentía el incidente y me contesta poco cortés, lo que rechazo advirtiéndole posteriores explicaciones. Voy a casa de Barbasán y cuento lo ocurrido. [...] Ya tarde viene Fabrés y después de hablar con Barbasán me llama rectificando su intención y abrazándome. [7 de gener de 1915]

Havent viscut grans èpoques de fama i reconeixement, el pintor Antoni Fabrés passa per moments delicats i Nogué s'hi refereix d'una manera amarga. Amb tot, sembla que estan a punt d'engrescar-se a tornar a Barcelona per obrir plegats una acadèmia de dibuix, amb la qual cosa es manifesta de nou el desig de Nogué de tornar a casa... En l'actualitat, el prestigi de Fabrés s'ha recuperat després que el Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) hagi incorporat obra seva a l'exposició permanent i se li hagi organitzat una gran exposició antològica l'any 2019.⁷³

Como el tiempo es pésimo de lluvia dudamos en ir a casa Fabrés, a las 11:15 mejora y vamos con María y la niña. Él está en cama, nos recibe su señora muy amable contándonos sus nostalgias después de haber vivido como príncipes en París y en Méjico. El eterno va y viene de la vida. [7 de febrer de 1915]

A misa y a casa de Fabrés hasta las 11:15. Cada vez que les veo me entran más ganas de volver a España, pues es muy triste de viejos vivir como ellos. [17 d'octubre de 1915]

Voy a casa de Fabrés, les explico mi proyecto de una Academia en Barcelona para la cual desearía saber si puedo contar con él, le parece muy bien y dice que está dispuesto a las condiciones y formas que yo se le explico, así que la próxima ocasión le explicaré proyecto a los Sres. Duques. [24 d'octubre de 1915]

A principis de 1916, tots dos artistes es troben gairebé sense voler-ho competint per un mateix objectiu, el retrat del papa Benet XV:

A las 11 a casa Fabrés, veo cómo lleva el retrato del Papa y los estudios que lleva hechos, que están muy bien. [20 de febrer de 1916]

A las 10 voy al estudio de Fabrés a ver el retrato del Santo Padre, está muy bien presentado, es su pintura de gran éxito para curas que lo crearán mejor que Velázquez, porque está más concluido. En fin, ha sido una gran cosa para él. [1 d'abril de 1916]

Quan Nogué ja havia enllestit el seu retrat del Papa, rep el matrimoni Fabrés al seu estudi, la visita dels quals enllesteix amb aquest comentari:

A esa hora viene Fabrés y su señora, ven el Papa que dicen no está mal (claro) y elogian otras muchas cosas. [23 de maig de 1916]

En una altra ocasió que Nogué va a l'estudi de Fabrés, té l'oportunitat de proposar un retoc de color en la composició d'un retrat, suggeriment que és ben acceptat i que sembla que eixampla el cor del nostre artista.

Voy a trabajar hasta las 11:30 que voy al estudio del Sr. Fabrés, veo el retrato de Sra. que ha pintado y le doy mi opinión, creo debe quitar el tono violeta del suelo que le hace mal y parece que se convence, prueba en un papel el tono bronce que le aconsejo y como hace mucho mejor lo pone definitivamente con la aprobación de toda su familia. [26 de novembre de 1916]

Pel que fa a Enric Serra, artista que havia tingut molt d'èxit a Roma amb els paisatges romàntics i misteriosos de les llacunes pontines, no es parla gens en els diaris de la seva relació artística, sinó que es limita a l'àmbit d'amistat personal i familiar, que s'intueix que devia ser important. D'altra banda, cal assenyalar que, a més del retrat que Nogué li va fer per a l'exposició de 1914, també va retratar l'esposa del seu fill, la Sra. Scaramella Manetti de Serra, a Anzio, a l'estiu de 1918. En una postal que escriu al seu pare (647P), dona detalls de la realització d'aquest quadre:

Ya concluí con éxito el retrato, invitados por el senador padre de la Sra. Serra vinieron los dos ministros de la Argentina, que veranean aquí y veo casi a diario, y les gustó mucho, ha salido muy acertado. La mama estrecha las manitas de su hijo que de pie a su lado se recuesta en su pecho; fondo de flores, árboles y mar dorado por los últimos rayos de sol. Ha gustado tanto que creo haré alguno más ahora o este invierno cuando vuelva de España. [3 d'agost de 1918]

La imatge del quadre va ser impresa com a postal (636P) però Nogué no va quedar gens satisfet de la reproducció:

Esta fotografía es una horrible reproducción del retrato que he pintado en Anzio a la Sra. Serra e hijo, hija del senador Scaramella-Manetti, y que tanto ha gustado. [31 d'agost de 1918]

Tots dos quadres estan documentats al MAMT i van ser atzarosament localitzats a Roma a l'estiu de 2015.⁷⁴ Per sort, es conserven encara en l'entorn familiar dels descendents d'Enric Serra a Itàlia.

Retrat de la Sra. Scaramella Manetti de Serra

EL COS DIPLOMÀTIC

Durant la seva llarga estada a Roma, Nogué va veure molts canvis al cos diplomàtic. Els ambaixadors espanyols davant del regne d'Itàlia van ser: Juan Pérez Caballero y Ferrer (1907-1909); Ulpiano González de Olañeta, marquès de Valdeterrazo (1910-1911); Ramón Piña y Millet (1911-1916), i Wenceslao Ramírez de Villaurrutia, marquès de Villaurrutia (1916-1923). I els ambaixadors davant la Santa Seu van ser: Emilio de Ojeda y Perpiñán (1906-1913); Fermín Calbetón (1913 i 1916-1917); Cipriano Muñoz y Manzano, comte de la Viñaza (1914-1916), i Luis Valera, marquès de Villasinda (1918-1927). El duc d'Arcos havia estat ambaixador espanyol davant del regne d'Itàlia de l'any 1905 al 1907.⁷⁵

Els diaris ens mostren sempre una relació molt cordial de Nogué amb els ambaixadors i les diverses persones del cos diplomàtic que treballen a les ambaixades espanyoles de Roma: els ambaixadors assistien a les exposicions de l'artista (15 d'abril de 1914) i ell solia assistir a tots els actes convocats per les ambaixades, com la recepció dels comtes de la Viñaza per l'onomàstica del monarca (17 de maig de 1914). I serà precisament com a resultat d'aquesta bona relació que se li presenta l'oportunitat de pintar els retrats d'algunes persones d'aquest cercle, com el de Jaime de Ojeda, el de Carmen Muñoz de Rocatallada o el de la Sra. de Churruca, com es descriu més endavant.

A l'estiu de 1914, li van arribar a oferir feina d'administrador a l'ambaixada, oferiment que acabaria declinant malgrat la situació compromesa en què es trobaven.

D. Carmelo me dice que el señor embajador me propondría la plaza de administrador en la embajada pues al actual le han pillado en una estafa. Yo dadas las circunstancias actuales que no se sabe cuándo se acabará la guerra ni si podemos regresar España, pues Timochini me ha dicho que por este mes no fallará la pensión de los Sres. Duques, así que para el mes que viene no sé si podremos comer, María que acaba de dar a luz y por todas estas cosas se ve en la precisión de criar al chico a pesar de lo débil que se encuentra. Y además como complemento de todo el día 21 recibí el aviso de citación de la Obra Pía para desahuciarme de la casa si no pago el mes pasado. Jiménez al que voy a hablar reconoce lo grave de todas estas circunstancias y me da un mes de prórroga. [26 d'agost de 1914]

Recibo recado de ir al Colegio Español donde a las 5 viene el señor Embajador y hablamos personalmente del asunto, le ratifico mi deseo de complacerle, pero haciendo la salvedad de que nuestra idea es regresar a España lo antes posible. Mucho más después de las cartas que hemos recibido hoy. Suponemos que allí trabajando los dos nos ganaremos la vida y si no tiempo habrá para ponernos a servir. [27 d'agost de 1914]

En una altra ocasió és el mateix Nogué qui es posa a disposició de l'ambaixador Piña, per si de cas se li encarreguessin els negocis dels imperis centrals (19 de maig de 1915). A vegades la confiança li permet de jugar sibil·linament amb el llenguatge, com fa amb Churruca, que en aquell temps era secretari segon de l'ambaixada de la qual anys més tard seria ambaixador:

Después de comer voy al estudio que cambié ya esta mañana, coloco las cosas en su sitio, a las 6 llevo el retrato a Churruca, que me dice lo que yo ya me imaginaba y le contesto lo que él no se esperaba... [1 de juny de 1916]

Arran, però, d'una reclamació de millores a casa seva, Nogué va tenir un disgust important quan hi va implicar el mateix ambaixador Calbetón, a qui va anar a visitar el dia 1 de juliol de 1916. A aquest incident hi va dedicar el text més llarg dels seus diaris:

Comemos, descanso un momento y me visto para a las 4:15 ir a la embajada. María ha ido a ver a la Sra. embajadora antes que yo. S. E. me hace esperar un poco, entro, sigue leyendo, me quedo en pie hasta que me invita a sentarme, a los cinco minutos me pregunta ¿qué es lo que quiere usted? le entero del deseo del Sr. Morales, su amigo (sí, me ha escrito dos veces recomendándome a Vd., interrumpo), le enseño las fotografías de los cuadros y la del Papa que le ofrezco y las dos que me han pedido ver los Sres. Simonetti y Contini, gustándoles el cuadro y el precio. Mi idea era hacérselo mandar al Sr. Morales libre de gastos, si S. E. aceptaba el depósito por unos meses, a lo que no se opone. En esto entra Ojeda. Aquí hay uno inteligente en esto, dice el embajador; el Sr. Ojeda nunca tiene tiempo para estas cosas, respondo yo dándole las fotografías. El Sr. Calbetón pone en duda la antigüedad del retrato de Felipe II, que por su procedencia afirma creerlo seriamente. Sigue el embajador en su silla del despacho, yo de pie. Al saber que Morales me recomendó, en vista de la fuga de Jiménez, que Alexandri nada puede hacer y que el Ing. Tourly que vio la casa y comprendió la necesidad absoluta de lo que se pedía, recordando que el ingeniero me había dicho procurara decir algo sobre el asunto al embajador antes de la junta mensual que se celebrará el lunes, me atreví a decirle lo siguiente: Sr. Embajador, llevo casi cuatro años viviendo en una casa española que por necesidades perentorias me obligaron a tomar sin grandes obras, ahora está necesitada de reparaciones, en ella no se puede estar ni con las ventanas cerradas con el mal tiempo, tiene escasez de agua, el mismo ingeniero... Me interrumpe bruscamente... Pero, hombre, que me cuenta Vd. a mí (como no hay administrador) lo primero que hay que tener es sentido común y Vd. en estos momentos no tiene sentido común (me quedo de piedra sin atreverme a decir lo que se me ocurre, yo no estoy acostumbrado a esto) a mí me viene a contar eso de las ventanas y de la cocina... Lo hago porque así me lo ha dicho el Sr. Tourly y para que S. E. sepa de qué se trata, no habiendo administrador, no vamos a discutir... dice, volviéndose a Ojeda, a un embajador de España... aún me atrevo a decir que si me voy del piso las obras tendrán que hacerlas para un desconocido... Pues váyase Vd... efectivamente me levanto, le hago una reverencia diciéndole a los pies de S. E., doy la mano a Ojeda poniéndome a los pies de su Sra. y me voy sin más, pues si sigue diciendo cosas podría perderle de verdad el respeto. Resumen, el embajador de España se me ha exaltado (me dicen que es su costumbre) porque sencilla y modestamente me he presentado a él como juez definitivo para una petición considerada justa por el Ing. Esas son cosas muy pequeñas para un Sr. tan grande. Cuando el día de la recepción le rogué viniera a ver el retrato de su Santidad (17 de mayo) me prometieron venir el sábado 20, avisé a D. Carmelo para que estuviera como habíamos convenido, le esperamos largo rato, tenía ya preparado un ramo de flores para la embajadora. No vino, ni me comunicó nada, para la inauguración de la exposición del retrato volví a mandarle el tarjetón impreso y no vino tampoco. Esas por lo visto tampoco eran cosas importantes para que un Sr. tan elevado se dignara hacer. Dios le pague su amabilidad y su benevolencia. El afán de defender la vida, al que honradamente trabaja, aunque como yo sea tan ignorante de tratar embajadores (llevo seis años de relación con el Sr. Piña, siempre amable, a pesar de que seguramente habrá sido poco embajador) no merece ser tratado así. Dios se lo pague. [1 de juliol de 1916]

Retrat del Comm. Silvino de Alexandri / Retrats de Bernardo Almeida i la seva esposa

Nogué es va afanyar a assabentar de l'enrenou Barbudo i Serra, que eren de la junta de l'Obra Pía, que van restar sorpresos i van dir que s'hi interessarien... Al final, l'incident es va acabar amb l'acord de la junta de fer les obres del pis de Nogué, apujant-li, però, cinc lires mensuals, cosa que li fa exclamar:

Soy el único inquilino de Roma al que en estos momentos de crisis y guerra se haga tal cosa.
[3 de juliol de 1916]

Segons l'enginyer, s'havia autoritzat una despesa de 600 lires per a les obres (5 de juliol de 1916) i, segons Alexandri, finalment les obres s'acabarien fent sense augment del lloguer (11 d'agost de 1916). Tot plegat, un conflicte que Nogué es podia haver ben estalviat perquè una setmana més tard ell mateix telegrafia l'ambaixador Calbetón per felicitar-lo pel seu sant, i aquest li correspon amb una carta molt afable anunciant-li la concessió de les obres de casa seva, que van començar aquell estiu.

Silvino de Alexandri era un alt responsable de l'Obra Pía estretament relacionat amb els maldecaps per les obres de Via dei Pontefici, 16, que havia estat retratat per Nogué; tot i que no es té constància de quan l'havia pintat, apareix la ressenya que el pintor ha fet un retoc en el seu quadre (22 d'agost de 1914).

En la reunió amb l'ambaixador Calbetón surt esmentat Gustavo Morales,⁷⁶ un gran col·leccionista d'art amb qui Nogué mantenia una bona relació, com testimonia l'extensa col·lecció de postals escrites. Entre l'exposició de Barcelona (1919) i la de Bilbao (1920), durant l'estiu de 1920, va fer una estada a la seva residència de Solares (Cantàbria)⁷⁷ i hi va pintar alguns quadres, entre els quals un retrat femení sense identificar. També al fons de l'arxiu del MAMT hi ha el catàleg d'una exquisida col·lecció de miniatures de Gustavo Morales.

Malgrat que no sabem quan van ser pintats, Nogué va fer els retrats del Sr. Bernardo Almeida —secretari primer de l'ambaixada a Roma— i de la seva esposa, que en cap moment surten als diaris. El quadre de la

Sra. de Almeida va ser presentat a l'exposició de 1918 i una crònica periodística s'esplaia en la descripció d'alguns detalls de l'obra.⁷⁸

Els noms de Calbetón, Piña, Muñoz, Ojeda, Churruca, Amoedo, han sortit esmentats en els diaris nombroses vegades, però el marquès de Villa Urrutia hi surt un sol cop, arran de la desgràcia d'una filla seva de la qual no sabem més detalls.

A las 12:15 en el automóvil suyo me lleva la señora condesa Van den Steen hasta el palacio Barberini, me recibe el Sr. embajador (marqués de Villa Urrutia), hablamos de la reciente desgracia de su hija, le regalo una docena de mis postales que elogía. [1 de juny de 1917]

LA GRAN GUERRA

És ben evident que el nucli dels diaris de Nogué és la seva vida, les seves activitats, el seu anar i venir... però hi trobem pinzellades dels fets socials i històrics de l'entorn on viu. I així hi surt reflectida la Primera Guerra Mundial, que s'inicia a l'estiu de 1914 i a la qual el Regne d'Itàlia s'incorpora el 24 de maig de 1915. La guerra és com una boirina que plana per sobre de tot aquest període, ja que en l'entorn de Nogué hi ha moltes famílies afectades, pel fet que algun membre ha d'anar al front o n'ha tornat amb ferides o hi ha mort (Battistini, Timochini, Sallier La Tour, Giosi o Rinaldi). Un comentari sintètic i colpidor de Nogué permet interpretar el seu pensament sobre el conflicte bèl·lic:

La terrible guerra europea, vergüenza de la civilización y de nuestros tiempos. [29 de maig de 1915]

De ben segur que tot plegat el neguitejava i per això ell mateix pren la iniciativa d'organitzar a l'estiu de 1916 una exposició a Santa Marinella en benefici dels afectats per la guerra. També el 1918 en l'exposició que organitza per presentar els seus treballs al costat dels seus alumnes hi ven targetes postals amb reproducció dels seus quadres en benefici del comitè provincial romà per a l'assistència dels orfes dels morts a la guerra.⁷⁹

A continuació es transcriuen les referències a la guerra que van apareixent als diaris d'una manera gairebé telegràfica:

A las 8 he ido a la Militar a encargar comestibles para reservar en vista de la alarma por la guerra. [3 d'agost de 1914]

Vamos a casa Giosi que me da detalles de la escasez de dinero y la alarma general, con el pánico por la enorme guerra que parece está a estas horas desangrando nuestro continente. No sabemos lo que ocurrirá y dónde llegaremos, aunque Dios hará que no sea a las terribles consecuencias que se vaticinan. [4 d'agost de 1914]

Después de cenar bajo a echar carta, encuentro señor Serra y juntos damos una vuelta viendo la turbulencia que reina con motivo de las manifestaciones por la guerra. [16 de setembre de 1914]

Oigo a varios soldados referir que hace cinco meses duermen en el suelo sobre paja y les dan 700 gramos de pan así que están con el mal humor consiguiente. [31 de gener de 1915]

Al volver a casa veo la manifestación a favor de la guerra, con las consiguientes colisiones, rotura de banderas, etc. La mayoría o totalidad de los manifestantes son de 15 o 16 años, así que están seguros de no ir a la guerra. [18 de febrer de 1915]

A las 8:15 a casa, doy gran vuelta pues hay tropas cerrando el Corso por manifestaciones guerreras. [13 de maig de 1915]

Ha dimitido gobierno, hay media revolución, así que lo más prudente es quedarse en casa. [14 de maig de 1915]

Después paso por el Corso que veo tranquilo aunque con grandes preparativos de fuerza. [15 de maig de 1915]

Volvemos a las 6:30 y la manifestación a favor de la guerra nos impide atravesar la plaza de España y esperamos. [16 de maig de 1915]

Voy a la biblioteca, cuando salgo vocean el primero extraordinario con el combate naval de Ancona y la victoria italiana, todos gritan entusiasmados y con banderas arman una demostración al Ministerio y al Quirinal. [24 de maig de 1915]

Voy a Aragno a merendar y al cine Olimpia a ver escenas de la terrible guerra europea, vergüenza de la civilización y de nuestros tiempos. [29 de maig de 1915]

A las 10 acudo a la Plaza de Venecia y María también, vamos a ver la exposición de flores al altar de la Patria por los muertos de la guerra, escena muy conmovedora y altamente pictórica. [2 de novembre de 1915]

A las 6:30 voy a buscar azúcar donde pueda encontrarlo dada la escasez de ahora... [17 de novembre de 1915]

A las 8:30 después de cenar voy a visitar la Sgra. Sofía y familia que están bien, hablamos de la guerra y de las familias. [24 de novembre de 1915]

A las 8:45 a la lección, a mi paso por el puente Margarita me encuentro con una compañía de soldados que va a la estación con música, y un millar de chicos de 19 años que llegan para ser preparados en poco tiempo y mandados también. La gente contempla el cuadro con poca alegría. [1 de desembre de 1915]

El teatro lleno de soldados ya que era a su beneficio, han tocado la Marcha Real con aplausos pero ningún viva. [14 de desembre de 1915]

Salgo a dar una vuelta y paso por el Adriano, donde la Regina ha dado una función en honor de los convalecientes que están en Roma. [8 de gener de 1916]

Esta mañana han bombardeado Milán. [14 de febrer de 1916]

A las 6 voy a casa Viñas, no ha vuelto, charlo un rato con la señora y su hija que tiene un poco de miedo a los aeroplanos que estos días no paran de bombardear por las ciudades de Italia. [15 de febrer de 1916]

A las 6:30 voy a Villa Borghese, veo aún algo de la importante manifestación en el día del primer aniversario de la guerra ¡la gente que aún queda...! [24 de maig de 1916]

Leemos en el periódico las señales que se darán en caso de que lleguen a bombardear Roma, lo que es poco tranquilizador. [5 d'octubre de 1916]

Bajo un momento a tomar un café, en estos tiempos de la carne de caballo, poco azúcar y mal pan, siento bien. [23 d'octubre de 1916]

Cenamos y María quiere ir al Adriano a ver la película de la batalla de Gorizia, que tiene el bárbaro interés de esta tragedia incalificable. Entristecidos a dormir. [13 de diciembre de 1916]

Como es el segundo aniversario de la guerra la Srta. Sofía no puede llegar al estudio. [24 de maig de 1917]

Viene Palmegiani y vamos a visitar Villa Virtudes, interesantísima, verdadero vergel donde están curándose los enfermos nerviosos a causa de la guerra, una cantidad de muchachos que da pena verlos. [28 de maig de 1917]

Podríem dir que el quadre de la infermera de la Creu Roja (també anomenat *La vestal del dolor*) és una obra que sintetitza tot el patiment que la guerra havia representat per a la societat europea. La model del quadre és l'esposa de Fausto Maria Martini,⁸⁰ un poeta italià que signa algun dels articles sobre les exposicions de Nogué de 1918 i 1919. D'altra banda, també es podria establir un cert paral·lelisme entre aquesta obra i *La France Croisée*, que va pintar Romaine Brooks⁸¹ l'any 1914.

Aquesta obra, que va ser presentada a les exposicions de les Galeries Laietanes de Barcelona de 1919 i de l'Hotel Majestic Hall de Bilbao de 1920, va ser exhibida també en altres exposicions com la que va tenir lloc a Valls l'any 1946;⁸² això ens fa pensar que era una obra estimada per l'artista i que, en cas que encara es conservi, deu formar part d'alguna col·lecció privada de Catalunya o d'Espanya, tot i que de moment no ha pogut ser localitzada.

POTSER HA ARRIBAT EL MOMENT DE DIVENTARE TENORE...

Aquesta frase escrita en els textos de 1911 està a punt de fer-se realitat. En els diaris de Nogué, el món de l'òpera ho amara tot i, així, ja el primer dia ens hi parla de les òperes *Parsifal*, *Lohengrin* i *Il Barbiere di Siviglia*. Per les *Memorias* coneixem que la passió de Nogué per l'òpera venia de lluny, dels temps de la *claque* del Teatro Real de Madrid, però pels textos dels protodiaris podem remuntar-nos a l'origen del somni de *diventare tenore*.

A la primavera de 1911, sent encara a l'Academia, Nogué va fer una audició davant de Francesc Viñas i Mattia Battistini,⁸³ que li van aconsellar l'estudi del cant i li van suggerir que Pio di Pietro⁸⁴ era el mestre més adequat. I tot això va ser possible gràcies al patrocini dels ducs d'Arcos, que li pagaven tres-centes lires cada mes per poder dur a terme aquesta activitat.⁸⁵ Per això aquests tres personatges —Viñas, Battistini i el duc d'Arcos— esdevenen determinants en la “curta” carrera lírica de Nogué.

En relació amb els ducs d'Arcos, que devien tenir molta sensibilitat musical, val la pena esmentar aquesta anècdota: amb motiu de la presència de Pau Casals⁸⁶ a Roma per fer-hi un concert a l'Augusteum, davant mateix de la casa de Nogué, els ducs li demanen que intenti de fer gestions per si pot aconseguir que Casals faci un concert privat a la seva residència. El resultat va ser negatiu, però Nogué va tenir la satisfacció de conèixer personalment aquest català universal i d'admirar la seva genialitat com a violoncel·lista.

Los Sres. Duques muy bien, estoy poco porque llegan los Manzanos. Me encargó de averiguar si Casals iría a darles un concierto de sala por mil liras. A las 8 Parsifal. [17 de gener de 1914]

Después de misa voy al Augusteum donde hay ensayo a las 11 y en la puerta espero a Casals que llega en coche con su violoncello. Oye mi personal presentación muy amable y me cita en el hotel de Rusia después del concierto. [...] a las 2 bajo a ver si pisco una entrada. A fuerza de empujones y con un largo plantón la consigo. El concierto resulta estupendo, un lleno colosal y ovaciones grandes. Es un genio el Sr. Casals. Enseguida voy al hotel donde saludo al Sr. Errázuriz, embajador de Chile. Después llega él con su inseparable violoncello y una francesa. Sube a su cuarto y baja enseguida. Expongo mi pretensión y a pesar del [...] dice que su caché es lo menos de 6.000 E.S. por un concierto particular, que da pocos pues como tiene más de 100 al año es mucho trabajo. Además, el martes repite y el miércoles se marcha. A las 7:15 voy a los Sres. Duques a referir el resultado de mis gestiones que sólo me han procurado el placer de conocer al célebre paisano. [18 de gener de 1914]

A las 7:30 ceno para ver si llego a tiempo para comprar entrada al concierto de Casals. Técnicamente ha sido espléndido, pero menos de efecto que el anterior, mucho público y aplausos. [20 de gener de 1914]

LES CLASSES DE CANT

Pel que fa als professors de cant, Nogué en va tenir molts. Quan va anar a veure Pio di Pietro el 12 de juliol de 1911, van acordar que començarien les classes el 7 d'octubre, i li va dir que la mestra que havia tingut fins aquell moment havia estat María Vallejo, la seva esposa. També Francesc Viñas li va fer classes durant

l'estiu de 1913 a San Martino al Cimino, i a Roma l'any 1914. La mezzosoprano Giulia Novelli, esposa del tenor Viñas, en les visites que l'artista feia a casa seva l'ajudava a repassar algunes obres i l'aconsellava sobre les que eren més adequades per a la seva veu.

A principis de gener de 1915, Nogué en contracta un de nou, el mestre Orioles, que li arriba a través de Fiorini, un altre deixeble de Pio di Pietro.

A las 12 ha venido el maestro Orioles que me ha mandado Fiorini, hemos combinado por 18 liras al mes tres lecciones a la semana en casa, vendrá mañana a las 6 de la tarde. [8 de gener de 1915]

Finalment, el 21 de febrer de 1915, Battistini li va suggerir que fes classes amb Agnese Stame,⁸⁷ que era també la seva mestra, amb la qual Nogué va començar el 7 d'abril de 1915.

Amb tot, no sabem qui era la professora que anava molt sovint a casa seva i que apareix en diverses ocasions als diaris durant els primers mesos de 1914:

A las 6 debía venir la profesora, pero he estudiado solito (después de vocalizar con María) hasta las 8 que he cenado corriendo para oír el último Parsifal... [29 de gener de 1914]

A las 6 viene la profesora y canto la romanza de la Carmen que me está muy bien. [30 de gener de 1914]

A las 6 viene profesora y canto primer acto de Lohengrin después de vocalizar con María, que como está muy constipada se acuesta enseguida de cenar. [2 de març de 1914]

A las 6 viene la profesora y pasamos la primera mitad del segundo acto del Barbero. [19 d'abril de 1914]

A las 6 viene la profesora y canto a toda voz el segundo acto del Barbero, antes he cantado Cavalleria con María y estoy soberbio de voz. [26 d'abril de 1914]

A las 7 viene la profesora y estudiamos Di te y Favorita. [4 de maig de 1914]

És força desconcertant la relació de Nogué amb el mestre Pio di Pietro, recomanat per Viñas i Battistini, perquè a la tercera lliçó de juliol de 1913, a San Martino al Cimino, Nogué escriu:

Desde luego el mismo Sr. Viñas y su Sra. han reconocido que vamos mucho mejor... ¡Cómo no...! Otro gallo me cantara si el maestro di Pietro hubiese sabido la centésima parte del gran maestro Viñas, y hubiera tenido un átomo de su experiencia e interés.

Una opinió que queda corroborada per Viñas en les postals que envia a Nogué el 16 d'agost de 1913:⁸⁸

Ciertamente que su maestro de hasta hoy lo llevaba por derroteros inadmisibles, y en este arte tan frágil lo que no es bueno destruye fatalmente. Voluntad no le falta, ni inteligencia; alguna nueva cualidad he descubierto que podrá serle muy útil si podemos arrestar, hacer desaparecer los destrozos que causó la incompetencia vanidosa, mercantilizada de quien le educaba que entorpeció su buena marcha. Maestros de canto no existen, ya hace años que me apercibí de ello y al indicarle al M. di Pietro creí que no era tan malo como los demás, por haber oído algún artista salido de aquella escuela si tal puede llamarse...

Retrat del mestre Pio di Pietro / Retrat de la mestra Agnese Stame

Per això ens sorprèn tant que, malgrat la contundència d'aquestes afirmacions, Nogué anés sovint a l'estudi del mestre di Pietro a rebre lliçons i hi mantingués un vincle tan cordial al llarg dels anys 1914 i 1915. Fins i tot va fer un retrat al mestre⁸⁹ i un altre a la seva esposa.

Coincidint amb les classes que feia amb la professora a casa seva, els primers mesos de 1914 Nogué va sovint a casa de la família Viñas —tot i que no se sap l'adreça on vivien— a fer repàs o a rebre consells tant per part del tenor com de la seva esposa.

A las 10 estaba en casa del Sr. Viñas, no he podido pintar porque le dura el constipado a Mercedes, pero hemos cantado los trozos principales del Barbero y hecho ejercicios. Doña Julia cree que el Parsifal es obra para mí. [10 de gener de 1914]

A las 10 entro en casa de la Sra. Viñas donde tomo notas para el Barbero con la partitura de D. Francisco. Además, me da lección con ejercicios y primer acto del Barbero que sale muy bien, llega carta que dice el Sr. Viñas regresará pronto y me pongo muy contento. [17 de gener de 1914]

Me voy a casa Viñas. Vocalizamos, me encuentra bien de voz, cantamos tres veces romanza Barbero, dos Ricordi ancora y dos Non t'amo piú. [22 de març de 1914]

A las 11 voy a casa Sr. Viñas y aunque todavía con algo de catarro me hace cantar todo el cuarto acto de Lohengrin, me dice que traiga la romanza de la Fanciulla del west para repasarla. [4 d'abril de 1914]

Después a ver la Sra. de Viñas que me recibe cariñosa, y me aconseja que vaya a Milán y pruebe, que como mi voz es bonita si los agudos no son excesivos tal vez en la escena los adquiera, como ha pasado a muchos, y si yo mismo veía que no podía ser en Londres de concertista puedo ganar bastante, y sobre todo puede aconsejarme todo esto porque la pintura me lo permite y en todas partes puedo hacerla. [6 de maig de 1914]

Com s'esmenta en diferents ocasions, la relació amb els ducs d'Arcos és constant, i determinant alhora, especialment en la presa de decisions de Nogué per la confiança i l'estimació que rep per part seva. I en la visita que els fa el 7 de maig de 1914 hi surten diverses coses, com els seus projectes de futur d'anar a Milà —que no es van arribar a fer realitat— o la referència a les fotografies del Palazzo Brancaccio, on tenien la residència, els jardins del qual ell ja havia dibuixat abans en una obra que va ser presentada a l'Exposició Internacional de Roma de 1911.

A las 11 llego a casa Sres. Duques, hacemos las fotografías de la casa desde el jardín y las reproducciones de los cuadros. Me hacen quedar a almorzar con ellos y después tenemos los tres una íntima conferencia para tomar una resolución que es conforme al consejo de la Sra. Viñas, curarme bien y descansar dos o tres meses y, a últimos de septiembre cuando María habrá dado a luz, irme a Milán a probar fortuna, a ver si pesco a algún empresario. Como siempre me animan y confirman su confianza. [7 de maig de 1914]

A través de les classes de cant que feia gairebé cada dia a casa seva o a casa dels seus mestres, podem conèixer l'ampli repertori d'òperes que Nogué va estudiar. Aquestes són algunes de les esmentades als diaris: *Il Barbiere di Siviglia* (1 de gener de 1914), *Lohengrin* (1 de gener de 1914), *Cavalleria Rusticana* (26 de gener de 1914), *Carmen* (30 de gener de 1914), *Parsifal* (6 de març de 1914), *Fedora* (13 de març de 1914), *La fanciulla del West* (1 d'abril de 1914), *Don Pasquale* (30 d'abril de 1914), *Favorita* (30 d'abril de 1914), *Otello* (8 de gener de 1916), *Rigoletto* (10 de gener de 1916), *Elisir d'amore* (11 de gener de 1916), *Don Pasquale* (15 de gener de 1916), *Manon* (2 de febrer de 1916), *Luisa Miller* (26 de febrer de 1916) i *La Bohème* (13 de juny de 1916).

A vegades no li era gens fàcil trobar les partitures de les òperes que li interessaven, com veurem en el cas de *Dinorah*, i així trobem algunes referències a cases editores de partitures de Roma.

De salida busco el Parsifal sin poder comprarlo pues no se encuentra. [7 de gener de 1914]

A las 10 salgo a buscar las partituras de ocasión. A las 10:30 a casa Srta. Elsa. A las 12 voy a preguntar precio Fedora y Carmen a Ricordi Vouzognò, 20 liras cada una [...]. Voy a casa Grandi a abonarme y tienen Fedora. [17 de març de 1914]

Per una postal sabem que la Mestra Agnese Stame —sempre escrivia “Mestra”, amb majúscula— vivia a Pza. Cola di Rienzo, 69, al cor del barri Prati, a un quart d'hora caminant des de casa seva. Cal referir-nos

Jardins del Palazzo Brancaccio. Dibuix presentat a l'Exposició Internacional de Roma de 1911 / Fotografia del Palazzo Brancaccio feta per Nogué des del jardí

al tarannà bonhomíus de Nogué perquè tot sovint les classes de cant amb ella, a les quals assistia amb tanta il·lusió i interès, li provocaven enrabiades importants fins al punt d'estar a punt de deixar-ho córrer tot diverses vegades... L'endemà, però, se n'havia oblidat i hi tornava carregat d'entusiasme. Aquí tenim alguns exemples d'aquests dies dramàtics:

Me estoy hasta las 11, y voy a la lección. Hacemos dos o tres gorgorismos de voz y a casa, canta el otro tenor de una manera que si sale así lo mataran. ¡Es una calamidad el dichoso estudio del canto! [22 d'abril de 1915]

A las 7:30 vocalizo un poco con María y probamos el racconto de la Bohème cuyo pasaje agudo inaccesible hasta hoy hago con gran facilidad y aún repito, claro que es muy desagradable ver que el asunto se alarga y cada lección es un martirio, pero es lo cierto que hemos tropezado con la única Maestra. [24 de novembre de 1915]

Battistini me hace cantar la parte del Trabucco que se empeña cante, la Maestra no tiene paciencia porque no pronunció bien las as y las dobles consonantes; tanto que hasta Battistini acaba por decirle que es demasiado exigente, y se marcha. Canto el epílogo del Mefistofele, más que bien, y todos elogian la belleza de mi voz y los adelantos. Pero después presento yo la cuestión clara para resolver de una vez el asunto, después de vacilaciones y dudas en vista de que la pronunciación aún he de tardar en resolverla, lo mejor es renunciar al canto. [19 de desembre de 1915]

A las 7 voy a casa la Maestra, mucho vengo sufriendo con sus burlas y sus exageraciones, pero hoy me llega al colmo, mucho más cuando la oigo decir que los tenores españoles tienen todos esos defectos. Que Gayarre seguramente no le habría gustado, algunos contemporáneos de Battistini le han dicho que era un cane con la voce bella ¡dónde vamos a parar...! [14 de juny de 1916]

Durant la primera meitat de l'any 1917, encara sovinteja les classes de cant d'Agnese Stame, però sembla com una inèrcia que ja no el porta enlloc.

A las 7 a casa la Maestra Stame, canto y vocalizo, haciendo la observación que efectivamente no elevo completamente el velo paladar y eso quita resonancia y afinación el sonido, veo a otro tenor lo móviles que tiene esos músculos, cosa que es ciertamente indispensable para una perfecta emisión, pues al estar poco abiertas todas estas membranas el aire tropieza en la parte posterior, causando todo trastorno a la emisión. [9 de març de 1917]

Después a casa la Maestra los dos. Vocalizo un poco y entre visitas y conversaciones María se convence que no haremos nada, pues con el sistema de esta maestra los años de Noé fueron muy pocos para estudiar el canto. [11 de maig de 1917]

ELS TEATRES D'ÒPERA A ROMA

Llegir els diaris de Nogué és com llegir les cròniques periodístiques dels teatres d'òpera de Roma: hi trobem les obres que s'hi representen, alguns intèrprets i fins i tot valoracions o crítiques dels cantants. Així mateix, hi trobem el vessant social de l'ambient operístic, amb les visites a les llotges i les salutacions als assistents.

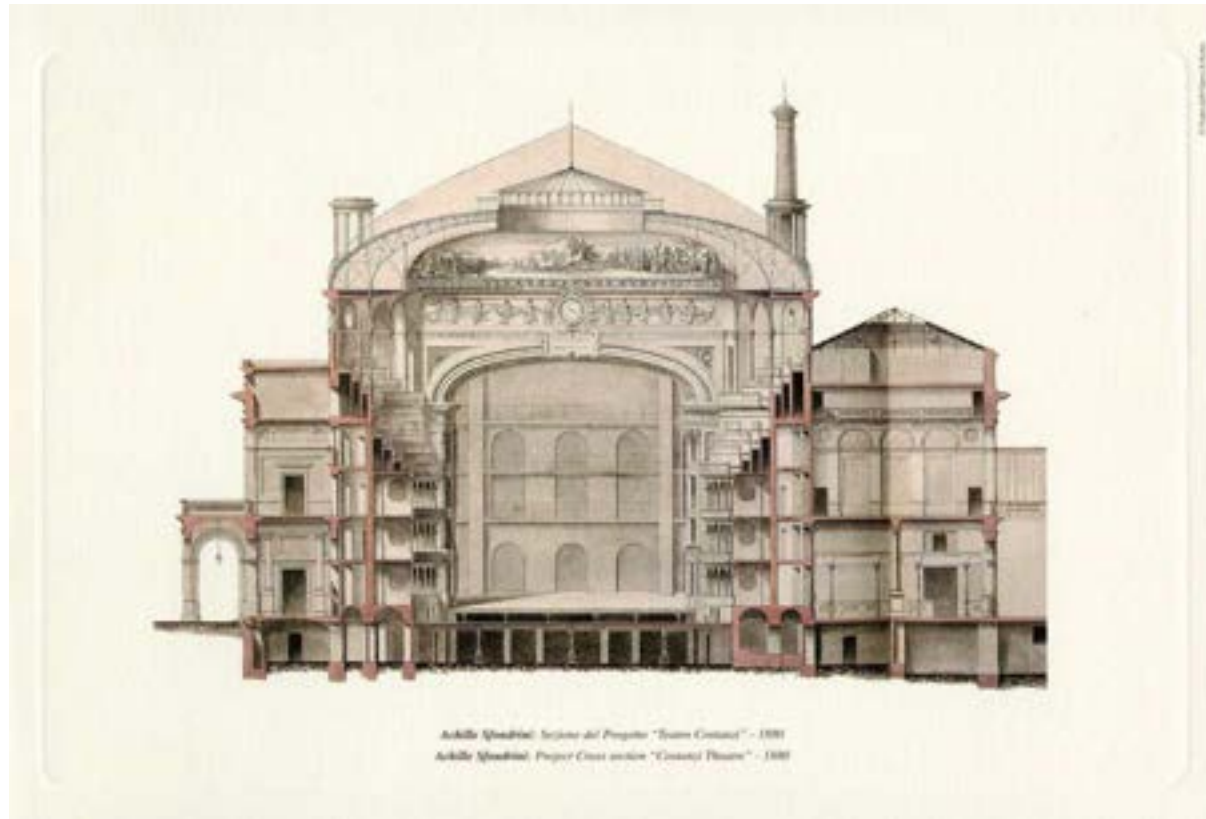
A través dels diaris podem conèixer la llarga llista d'òperes a la representació de les quals Nogué assisteix durant aquests anys als diferents escenaris lírics de Roma: el Costanzi, el Quirino, l'Adriano o el Manzoni.

I això representa una informació força rellevant sobre la trajectòria d'aquests teatres, ja que, en gestions realitzades el 2015, van respondre que ni el Quirino ni l'Adriano ni el Manzoni no disposaven d'arxius històrics o documentals.

En canvi, a l'*archivio storico* del web del Teatro dell'Opera di Roma sí que podem trobar informació exhaustiva sobre la programació de totes les temporades, des de l'inici del Costanzi fins als nostres dies, amb les òperes, les dates de representació, els directors, els cantants, etc. En totes les consultes efectuades, la informació dels diaris de Nogué coincidia amb la del teatre, i això ha permès saber l'escriptura correcta de determinats noms, ja que en alguns casos la cal·ligrafia dels diaris era molt irregular.

Teatro Costanzi

El Costanzi era el teatre d'òpera més important de Roma en aquella època. Inaugurat l'any 1880, l'edifici portava el nom del seu constructor, Domenico Costanzi, i aquesta denominació va durar fins a l'any 1926, en què va ser adquirit per l'Ajuntament de la capital italiana; actualment és la seu del Teatro dell'Opera di Roma. Als diaris s'esmenta sovint la figura de la Carelli, cantant lírica que havia estat esposa de Costanzi i que portava la gestió del teatre.

Teatro Costanzi

Durant la temporada 1913-1914 *Parsifal* va ser l'òpera estel·lar del Teatro Costanzi. Entre l'1 de gener i el 20 d'abril de 1914 se n'hi van fer vint-i-dues representacions i als diaris la trobem esmentada en diverses ocasions:

A las 7 de la noche deo la lección, me trago un huevo y unos pedazos de carne con patatas para no retrarsarme. Llego al teatro y me toca estar de pie toda la función. Primer acto, el tenor lo que más tiene es escena, su voz vale poco pues, aunque agradable, le faltan agudos. Música divina. Segundo acto, aún se nota más la falta de agudos pues no puede dar rigor a ciertas frases, la escena bien. Tercer acto, ídem de ídem. Creo que dentro de pocos años Parsifal volverá a Bayreuth a su propio templo. [22 de gener de 1914]

Ens consta que Nogué escoltava algunes òperes de casa estant amb l'Araldo Telefonico, com *Carmen* (8 de gener de 1914) o *Dannazione* (13 de gener de 1914); n'hi ha d'altres, però, que no sabem si Nogué les va veure representades al teatre o les va escoltar des de casa, com *Canossa* (24 de gener de 1914) o *Parisina* (24 de març de 1914). Algunes altres òperes esmentades per Nogué són: *Isabeau*, amb De Muro (14 de gener de 1914), i *Carmen*, amb De Muro (26 de gener de 1914).

A las 8:30 Isabeau con De Muro. A pesar de su espléndida voz está peor que Di Giovanni. Puede ser una celebridad, pero le faltan muchos disgustos. [14 de gener de 1914]

Amb l'òpera *Iris*, va debutar Hipólito Lázaro⁹⁰ a Roma:

Por la noche ensayo de la *Iris*. Vaya un tenorcito Lázaro ¡Gracias a Dios! [4 de febrer de 1914]

A las 9, *Iris* en el Costanzi, debuta el tenor Lázaro y se le nota lo emocionado que está, a pesar de todo tiene un gran éxito. [7 de febrer de 1914]

Continua amb la primera de *Lohengrin*:

que canta Perea, está discreto nada más y los demás ídem, por lo que no hay aplausos. [14 de febrer de 1914]

Més endavant, *Rigoletto*, interpretada entre d'altres per Hipólito Lázaro:

A las 8:30 vamos al Costanzi para oír *Rigoletto* a Lázaro. Es un buenísimo tenor, pero con el Araldo telefonico parecía aún más. Ella es también muy buena. [26 de març de 1914]

I, finalment, *Favorita*, amb Mattia Battistini i Hipólito Lázaro:

A las 8:30 vamos a oír *Favorita*, la última. Battistini colosal, Lázaro magnífico. [17 d'abril de 1914]

A la tardor d'aquell any tenen l'ocasió d'anar a l'actuació de Caruso al Costanzi:

Vamos a oír a Caruso, confieso que mi expectación es grande. La Lucrezia Bori en la *Butterfly*, sublime, es una artista excepcional, con una voz de ángel, el *Hernani* para Battistini, el maestro de siempre vocal y escénico ¡Que frescura de voz y que arte! ¡Por fin Caruso! [Il crepuscolo degli dei]. La voz parece que no es ya la de antes, pero es simpática y suficientemente grande sin ser cañón 420 alemán. Es un gran artista, la romanza la dice con pasión y sentimiento excepcional,

en el 2º acto me han gustado menos ciertos desplantes, en cambio la Bori, sin igual. De Luca muy bien también. En fin, que no me desanimo, muy al contrario, nos convencemos de que debemos intentarlo, y solo el estudio y el sentimiento hacen el artista. (19 d'octubre de 1914)

Ja al 1915, la primera òpera que trobem esmentada és *Il crepuscolo degli dei*:

A las 4:30 me voy al Costanzi pues esta mañana me compré una entrada, llego justo, está lleno y los dos primeros actos apenas los veo, pero los oigo con inmenso deleite. El último me cuelo en el centro y lo veo muy bien, es grandioso, colosal... resultan insuficientes los adjetivos que yo poseo. Los artistas todos buenísimos, se acaba a las 9:25, a las 9:45 llego a casa a cenar. [3 de gener de 1915]

El mes de febrer tornem a trobar Nogué seguint de prop el tenor Hipólito Lázaro:

A las 4 voy al Costanzi a oír Faust a Lázaro que está espléndido, canta con exquisita dulzura que le vale verdaderos aplausos. La Bellincioni Stagno es muy mediana y así se lo demuestra también el público espontáneamente y sin embargo cuántas buenas Margaritas estarán en sus casas. [7 de febrer de 1915]

Tornem a trobar junts Lázaro i Battistini a *Tosca* (14 de febrer de 1915), o a *Rigoletto*:

A las 8:45 nos vamos al Costanzi, oímos el Rigoletto encontrando a Lázaro bastante cansado y con una voz muy oscurecida, Battistini poniendo cátedra de canto y de arte escénico a cada momento. A las 12 a la calle. [9 d'abril de 1915]

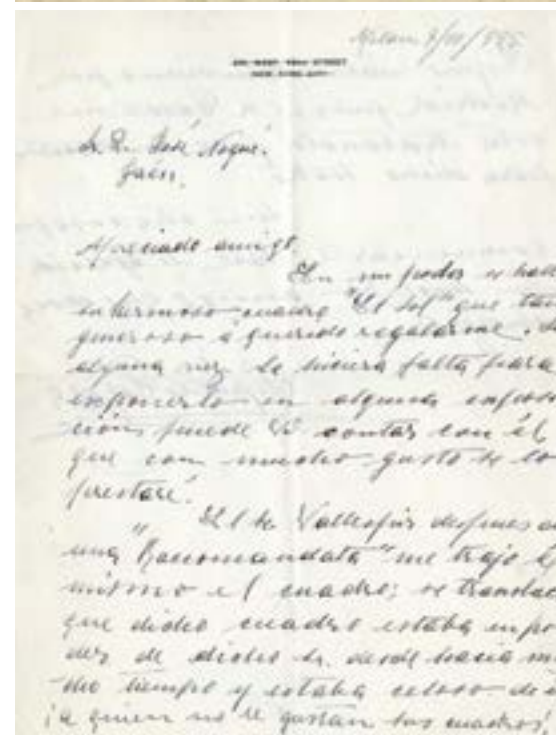
Voy a casa de Barbasán (las 2) para invitarle con su señora a oír el Rigoletto, después voy a casa Battistini, veo señora baronesa y la advierto que a causa de las manifestaciones contra y pro de la guerra no se puede circular por el centro para ir al teatro, a las 4 vuelvo a casa, a las 5 llego al teatro. Está magnífica la representación, tanto el barítono como el tenor Lázaro. Barbasán se emociona varias veces con el gran arte y sentimiento de Battistini. [11 d'abril de 1915]

A las 8 ceno y voy al teatro donde el Rigoletto tiene la misma interpretación de otras noches. El teatro lleno y entusiasmado. [14 d'abril de 1915]

Entre Nogué i Lázaro s'arribà a establir una gran amistat. Segons les *Memorias*,⁹¹ el tenor li va ser presentat per Mascagni al maig de 1921, amb motiu de l'estrena d'*Il piccolo Marat*, cosa que sorprèn, atès que Nogué seguia moltes de les seves actuacions des de 1914. L'any 1923, arran de la malaltia que el nostre artista va patir poc després de tornar a Espanya, Lázaro el va ajudar econòmicament i, com a mostra de gratitud, el pintor va regalar al tenor un dels quadres més estimats, *Tierra franciscana*. A les *Memorias*⁹² parla de les vicissituds que va patir aquest quadre i al MAMT s'hi conserven les cartes que acrediten la cessió de l'obra.⁹³

I continuem amb algunes òperes més, començant per *L'Elisir d'amore*; *Don Pasquale*, amb Bonzi (23 de febrer de 1915), i *La forza del destino* (29 de desembre de 1915).

A las 9 al Costanzi a oír el Elisir d'amore a Bonzi, que sigue tan maestro como siempre, aunque la voz haya cambiado. Yo no conocía la ópera, y por ser con la que debutó Gyarre, me interesaba, ciertamente es difícil de cantar, de decir y de hacer por su gran sencillez e ingenuidad. A las 11:30 a la calle. [19 de febrer de 1915]

El tenor Hipólito Lázaro
Carta d'Hipólito Lázaro a Nogué

L'any 1916 comença amb *Manon* (23 de gener) i aquestes són algunes de les òperes que la segueixen: *Madama Butterfly* (5 de febrer); *Andrea Chenier* (20 de febrer); *Un Ballo in maschera* (27 de febrer); *Iván*, estrena de l'òpera de García Mansilla⁹⁴ (13 d'abril); *La Traviata* (10 de juliol); *Rigoletto* (5 d'agost); *La Bohème* (10 de setembre); *La Favorita* (2 d'octubre), i *Cavalleria Rusticana* i *I Pagliaci* (4 de novembre).

Teatro Adriano

Seguint els diaris de Nogué, al Teatro Adriano la temporada de 1914 es va inaugurar el 16 de maig i aquestes són les obres que s'hi van representar, amb la indicació d'alguns intèrprets: *I Puritani* (16 de maig); *Il trovatore*, amb De Angelis (8 de juny); *La Traviata*, amb la Galarzi (18 de juny); *Rigoletto*, amb Nadal (15 d'agost); *Cavalleria Rusticana* i *I Pagliaci* (22 d'agost); *Cavalleria Rusticana*, amb Cartiricia (30 d'agost); *Carmen* (5 de setembre); *Cavalleria Rusticana*, amb Palmas (7 de setembre); *Lucia de Lammermoor*, amb Nadal (12 de setembre, première, i 17 de setembre); *Rigoletto*, amb Nadal (23 de setembre, serata di onore); *Lucia de Lammermoor*, amb la Francini (26 de setembre, serata in onore); *Rigoletto*, amb Nadal (27 de setembre, comiat); *Cavalleria Rusticana*, amb Gonfalonni (3 d'octubre); *Andrea Chenier*, amb Zangetti (23 de novembre); *Lohengrin*, amb Capelli (27 de novembre); *Le pecheur de perles*, amb Elisio (5 de desembre), i *Otello*, amb Granados (22 de desembre).

A las 9 primera representación de la Cavalleria, llevo a María para juzgar la verdad del éxito. El tenor tiene muy poca voz y pocas agallas. Puedo insistir en cantarla. Después veo a Nadal. María se ha ido antes de acabar el primer acto de Payasos. Los niños los encontramos tranquilos yo me vuelvo al teatro a oír a Bonci que ha debutado con el Arlequín y muy bien. [22 d'agost de 1914]

A las 9 al Adriano, el tenor de la Cavalleria no se concibe lo hayan tomado después de

Cartricia, tiene 50 colores de voz, no se sabe la partitura y tiene una figura horrible. Le doy una embestida al maestro y a Nadal. [10 de setembre de 1914]

Durant el 1915, al Teatro Adriano només hi trobem ressenyades aquestes representacions: *Otello* (10 de gener), i *Ruy Blas*, amb Battistini (24 i 27 d'abril).

Pel que fa a la temporada de 1916, Nogué ens documenta les representacions següents: *Tosca* (22 de gener); *Don Pasquale* (27 de gener); *Aida* (10 de febrer); *Rigoletto* (29 de març); *Carmen*, amb Saludas (20 de maig), i *Teodore*, amb De Lucía i la Paradisi (29 de maig). I, el 1917, només ens esmenta una òpera: *La Bohème*, amb Garbi (6 de maig) i amb Marín (24 de maig).

Sempre que pot, Nogué demana invitacions o entrades als diferents teatres, per estalviar-se diners i, alhora, per oferir-les a les seves amistats. Val la pena ressenyar aquesta anècdota relacionada amb la compra d'una entrada a l'Adriano, on trobem des de la picaresca d'esgarrapar alguna lira fins a la satisfacció per haver-ho aconseguit.

A las 3 hago merendar a las Marías y me voy a Adriano, después de comprada mi entrada de 2,50 liras no me la piden al pasar y por entre las rendijas de una puerta que da al vestíbulo la revendo por una lira. ¡Qué chamba! [23 d'agost de 1914]

Els teatres Quirino i Adriano en l'actualitat

Teatro Quirino

Ben al cor de la Roma antiga, a prop de la Fontana di Trevi, hi ha el Teatro Quirino, que va ser construït el 1871. Tot i que havien dit que no tenien arxiu històric, fa ben poc ha aparegut un llibre sobre els 150 anys del Quirino,⁹⁵ en el qual s'explica que era un local que alternava el teatre i l'òpera, espectacles d'atraccions, varietats i cinematògraf. El 1911, amb motiu de les celebracions del cinquantenari de la unitat d'Itàlia,

hi arriben la família Scarpetta, que surten anomenats diverses vegades per Nogué. Pel que fa al període 1915-1919, només hi apareixen documentades dues òperes: *L'amico Fritz* (febrer de 1915) i *Cavalleria Rusticana* (abril de 1915).

El teatre, que va experimentar una gran reforma amb importants innovacions tècniques com una cúpula que es podia obrir, va ser reinaugurat el 25 de febrer de 1915 amb l'òpera esmentada *L'amico Fritz*, en la qual va actuar Nadal⁹⁶ per malaltia del titular,⁹⁷ i Nogué també hi era i ens en fa una bona crònica:

A las 11 voy al Quirino para ver si veo a Nadal, me dicen que le encuentre a las 2 en la trattoria. Vuelvo a casa, como y a esa hora voy. Después vamos al teatro donde está Mascagni y Canepa a quien saludo, alegrándome que sea aquí el sustituto, salimos a dar una vuelta y vamos a casa de Nadal, está nervioso porque lleva tiempo con gran tos. A las 4 volvemos al teatro, pero no vemos a Pompei hasta volvernos, y le ofrece localidad para mí esta noche. Yo francamente había dicho que no iba pues son unos precios para ricos. Le acompaño otra vez a casa y voy a estudiar romanza. Duermo media hora y a las 6:30 viene el maestro y estudiamos ya a voz Dinorah, que resulta una romanza bonita, pero de tesitura tremenda. Una vez impostada bien creo que podré hacerla a gusto. A las 8:30 voy al teatro y recojo butaca. El teatro es delicioso, una obra de arte exquisito. La obra muy bonita pero no tiene elementos para calentar al público. Nadal, que tiene una voz bonita y es un buen artista, ha hecho dos notas que le han puesto en grave peligro. Se aplaude el dúo y el preludio, el resto silencio. Con Lorenzo y Sra. vamos a Arago. [25 de febrer de 1915]

En aquest mateix teatre va debutar Nogué no gaire dies més tard, el 13 de març de 1915, però d'això el llibre *Il teatro con la Q* no en parla. Com veiem als seus diaris, s'hi van representar unes quantes òperes més, de les quals tampoc no parla el llibre.

A las 9 voy al Quirino veo a Nadal y me quedo a oír el ensayo de la Mignon, que es obra que me gusta mucho, y Nadal y la Hidalgo cantan muy bien. [2 de març de 1915]

A las 9 voy al Quirino a la primera del Moisés, cuya música es buena pero algo pesada. Dolci tiene grandes condiciones, Tachini está bien con su media voz. De Angelis colosal y todos bien. [3 d'abril de 1915]

Después de cenar voy a Quirino a oír Cavalleria a Dolci, que no está bien del todo de voz ni me ha entusiasmado como esperaba. [17 d'abril de 1915]

Voy al Quirino a oír Gheisa [...] Veo a Pompei y estoy con él en su palco hasta el final obra, admirando espléndida mise en scene. [13 de maig de 1915]

Voy al teatro Quirino, veo a Pompei y le pido su palco para convidar a los chicos de Tedeschi y me lo da, corro allá en su coche y caigo como una bomba, todos se visten en dos minutos y vamos a ver "el Cosaco" hasta las 8:30. [3 de juny de 1915]

A las 9:15 al Quirino con María a oír Don Pasquale a la Pieroni y a Paganelli, a la que saludo en su cuarto. Saludo a Pompei y a Canepa. [26 d'abril de 1916]

A las 9 al Quirino, después primer acto vuelvo a buscar a María. A las 12:30 dormir. Hemos oído Le donne curiose, Georgescki tiene la voz engoladísima y canta como cantaba yo hace tres años, se lo he hecho notar a la Maestra. [16 de maig de 1916]

Teatro Manzoni

El Teatro Manzoni es trobava a Via Urbana, al barri Monti, a prop de la basílica de Santa Maria Maggiore. Va ser inaugurat el 1876 però actualment ja no existeix. L'any 1914 Nogué hi va anar unes quantes vegades, tant perquè intentava actuar-hi com per veure-hi diferents representacions: *Hernani* (26 d'octubre); *Cavalleria Rusticana*, amb Bonci (1 de novembre); *Lucía de Lammermoor*, amb Pullini (3 de novembre); *La Traviata*, amb la Pieroni, Pullini i Zagarolo (10 de novembre); *Il Barbiere di Siviglia*, amb la Pieroni (4 de desembre); *Fedora*, amb Amalia Reginella i Gonfalonni (12 de desembre). L'única representació ressenyada durant el 1915 és *La Traviata* (24 d'octubre). I, durant els anys 1916 i 1917, als diaris de Nogué no hi consta que hi hagués anat cap vegada.

EL MÓN DE L'ÒPERA PER DINS I ELS ENTREBANCS PER ARRIBAR A DEBUTAR

Abans de l'estiu de 1914, trobem algunes pinzellades sobre la possibilitat que Nogué arribi a debutar com a cantant líric. Mentre estava pintant un retrat al mestre Vela, al qual va conèixer juntament amb el tenor Nadal (2 de juny de 1914), aquest li diu que es preocuparà per ell:

A las 3:30 viene el maestro Vela y acabamos retrato, después me oye la romanza de Tosti y Lohengrin, diciéndome que mi voz es hermosa que vale la pena de veras. Me aconseja dos meses de descanso y después si vuelve a Roma él se encargará de mi o yo iré a Milán. [12 de juny de 1914]

Després és Nogué qui per sorpresa ens anuncia —a nosaltres i a la família Viñas— que potser anirà a debutar a Barcelona:

A las 11 a casa del Sr. Viñas quien me habla de todo menos de canto, me pregunta por la familia, pero nada del estado actual de mi voz y yo tampoco le digo nada. [...] A las 7 a casa donde al mismo tiempo llegan los Sres. Viñas, ya después al hablar de otras cosas le digo que tal vez vaya a Barcelona para debutar, lo que aprueba diciéndome que me recomendará a Mestres, el mejor agente. En verano hay dos fiestas de ópera siempre. Se nos muestran muy amables, me dan las gracias por haberles concluido el retrato de su hija y nos despedimos hasta la vista, o en Barcelona donde él canta o aquí. [19 de juny de 1914]

Durant els mesos d'agost i setembre de 1914, als diaris de Nogué hi trobem un munt d'informació sobre l'activitat operística al Teatro Adriano i, d'una manera ben sorprenent, veurem com comença a embastar-se la possibilitat que Nogué hi canti *Cavalleria Rusticana*:

A las 9:30 voy a la inauguración del Adriano, Nadal ha cantado muy bien Rigoletto. He ido a su cuarto alegrándose de verme. Se me ocurre ofrecerme para una reprise de la Cavalleria y no sé si en coña o en serio toman en consideración mi ofrecimiento. Rovira me presenta a Bartolini y al maestro sustituto. Nadal al de orquesta, y mañana y pasado audición ¡lástima que sea tan rápido pues apenas me podré preparar después de tanto descanso! [15 d'agost de 1914]

He estudiado un par de horas la partitura de la Cavalleria, cuando volvemos con María canto la marcha y el adiós a la madre. Estoy muy bien de voz. A las 12 como y me echo un ratito. A las 2

me levanto y estudio más y a las 3 viene el maestro Canepa, que en quince minutos me hace cantar media Cavalleria. María estaba presente así pues también a ella le ha parecido sincero el maestro, al que le ha gustado mucho mi voz. [16 d'agost de 1914]

A las 7:15 al teatro Adriano, espero un rato y por fin viene Nadal que me lleva a la sala de las audiciones. Están el maestro Francini y su señora, un barítono y el abogado de la empresa. Canto la Siciliana y el brindis de Cavalleria, después un trozo de Lohengrin. Confieso que estuve algo emocionado pero la voz salió bien, el maestro dice que es muy simpática. Veremos lo que le dice a Nadal pero me temo que si no se unta no anda el carro. [25 d'agost de 1914]

Després de llegir això, sembla que té a l'abast una bona oportunitat per al seu debut operístic. Durant unes quantes setmanes, a més d'anar de bòlit amunt i avall amb els retrats i els escuts del nou papa Benet XV —que va ser elegit el 3 de setembre de 1914, després de la mort del papa Pius X— va assajant fragments de *Cavalleria* i els dies previs a la representació, prevista per al diumenge 11 d'octubre, la repassa amb el mestre Canepa i el mestre di Pietro:

A las 10:30 voy al Teatro Adriano para la audición, están el maestro Francini y Bartolini, quieren esperar al sustituto y al amigo de la señora Galiarzi. Como tardan, se deciden a oírme y canto el brindis, el recitado siguiente y la siciliana en el escenario oyéndome perfectamente la voz en la sala. Después viene el amigo y repito el brindis, al cabo de otro rato viene Canepa y quiere oírme, repito el brindis y después a media voz le paso toda la obra, cuando poco a poco se ha ido llenando de artistas el escenario. Mi presencia ha sido excepcional, no he tenido la menor impresión. El amigo me dice que espere y los maestros me dicen que bien, Canepa que quiere pasarme algunos puntos en casa del Maestro de Pietro, por si acaso. [8 d'octubre de 1914]

També demana consell a Viñas, que li arriba a oferir el seu vestit de quan cantava aquesta òpera (10 d'octubre de 1914); va a comprar els accessoris que li falten; avisa amics i coneguts perquè assisteixin a la representació, ja que tem que la *camorra* n'hi prepari alguna de grossa... Però Nogué, que encara no arribarà a debutar, ens explica millor el final d'aquesta història, que sembla una tragicomèdia i que descriu tant el rerefons del món de l'òpera com els entrebancs per pujar als escenaris:

A las 9 voy al teatro a oír el debut de Elisio con el Pescador de perlas, y de lo primero que me entero es de que Bartolini ha tenido una gran discusión con el maestro Canepa y, después de hechos los carteles, se opone a mi debut. Tengo una entrevista con él en todos los tonos, después de la cual proclamándose gran entusiasta de mi voz y queriendo evitarme lo que dice me tenían preparado, a lo que le digo que no me iré con las manos en los bolsillos. Después de algunas cosas gruesas que le digo, me promete que apenas regrese Politi, el director nuevo que está en Milán me hará debutar. Ni lo creo ni dejo de creerlo porque ya voy viendo lo que es esta gentuza. [10 d'octubre de 1914]

Voy al teatro, veo a Bartolini que me presenta a Fiorini, se reúnen en asamblea la cooperativa y parece que va a haber bronca. Bonci está hablando conmigo y viene Palmas a decirle que la Cavalleria la cantará él, estoy blindado y estas miserias nada me hacen, he cumplido mi deber espabilándome, y ya que sea lo que convenga [...]. A las 9 a oír la Carmen a Palmas que por fin se la dieron. No está mal, pero le faltan los agudos que nunca tendrá a su edad y con las letras que canta el boicotaggio que me hacen es buena señal. [12 d'octubre de 1914]

A las 10:15 al Adriano donde encuentro la revolución más encarnizada aún, han echado a Fiorini y han hecho presidente a Polito al que Bartolini no quería dejar entrar, pero se ha comprado un billete y ha ido a buscar al comisario. Pace no quiere cantar mañana el Pescador, la orquesta sigue revuelta porque no se sabe dónde están los cuartos, todos se amenazan así que al Sr. Juvenals, amigo de la Galiarzi, le digo que no me parecen aires buenos para mi debut, que iría mezclado con esas rencillas personales de las que yo podría ser víctima. Así que ya no estoy dispuesto a cantar. [13 d'octubre de 1914]

Uns dies més tard, Nogué visita la comtessa Benomar, a la qual troba sola i abatuda per la malaltia de la seva germana. La comtessa li explica que va anar al teatre i li descriu la seva interpretació dels fets:

Me cuenta que el domingo fue a la Cavalleria y como tenía la seguridad de que era yo, en la Sici-liana le pareció oírme emocionado, como al final del prelude salieron a avisar que se suspendía la representación unos momentos por desperfectos en la luz, creyó era un pretexto y que el miedo no me permitía acabar la obra y así iban a buscar a otro tenor... Tiene gracia la conversación, le explico por qué no canté, ni cantaré. [15 d'octubre de 1914]

Amb aquestes paraules Nogué tanca el relat d'una manera ben ocurrent i, malgrat el sentiment de frustració que això li devia provocar, amb el seu providencial optimisme durant una passejada pels jardins de Villa Borghese encara és capaç d'exclamar:

¡Que hermoso está el otoño! [18 d'octubre de 1914]

En aquest episodi, hi hem vist aparèixer el tenor mallorquí Joan Nadal, amb el qual Nogué manté una relació pròxima i sovintejada. L'esmenta per primera vegada amb motiu de la representació de *Puritanos* a l'Adriano (2 de juny de 1914), però també hem vist que havia participat a *L'amico Fritz* del Quirino. L'endemà d'aquesta actuació Nogué el visita a casa seva perquè tenia la veu molt afectada:

A las 8:30 voy a comprar los ingredientes que llevo a Nadal para que haga inhalaciones, le voy a comprar una maquinita de alcohol para que sea más eficaz, y parece que le gusta el olor del vapor de trementina que tan bueno es. A las 9:30 viene la Princesa Rusa y me largo. [...] A las 2 telefono Tuset para que mande eucaliptus a Nadal. [26 de febrer de 1915]

Nadal, que tant havia aconsellat Nogué, sembla que també tenia problemes professionals; encara sort de l'admiradora russa... i de Nogué, que l'acompanyava tant al consolat per gestionar el passaport com al fotògraf per fer-se retratar, poc abans de marxar cap a Barcelona (5 d'abril de 1915).

A las 9 voy a ver a Nadal y presencio la escena con el de la empresa y la jugada que le preparan para quedarse con Eliseo, viene la rusa y por primera vez tenemos una buena conversación filósofo-artística, que le interesa. [5 de març de 1915]

A las 9:30 voy a casa Nadal, viene la rusa con el certificado del médico y el consejo del abogado de no meterse en litigio, pero Nadal no se conforma más que siendo respetado su contrato. [6 de març de 1915]

A las 8 me trae aviso Nadal que se fotografía y voy para dirigir las poses, el catalancito de la americana lo hace con sumo interés, y dos de las cinco hechas creo serán buenas. [30 de març de 1915]

El 13 de juny de 1915, Nogué rep algunes postals de Nadal des de Mallorca, que es troben a la col·lecció del MAMT (498P, 499P).

Tot just acabat l'episodi frustrat a l'Adriano, Nogué ja barrina en un altre front, el teatre Nazionale, una sala que ja no existeix i que es trobava al final de la Via Nazionale, a prop del Caffè Faraglia. S'hi representava *La Traviata*, que van a veure l'11 d'octubre de 1914. A la vista dels resultats de l'interpret, durant tot el mes s'entesta a assajar-la per si li oferissin la possibilitat de debutar-hi.

A las 9 en vista de que el tiempo calmó y cómo tenemos gran interés en oír a Zanlongo, que debutó anoche, vamos al Nacional a oír la Traviata. El pobre muchacho me da mucha pena pues Marconi debía estar en presidio, no tiene una nota apoyada, ni vocal resuelta, ni hace un filado. Pobre muchacho si no tiene la suerte de abrir los ojos, ¿para eso tanto lujo en los trajes...? [11 d'octubre de 1914]

Le digo [a di Pietro] que me voy a preparar la Traviata para el Nacional a pesar de que es una obra embolado para el tenor. [14 d'octubre de 1914]

A las 11 estudio y canto el primer acto de Traviata con María, voy a ver si me está bien para intentar debut Nazionale. [15 d'octubre de 1914]

Después en 5 minutos probamos romanza de la Traviata, que desde luego no es tan conveniente para debut, es muy difícil y peligrosa. [16 d'octubre de 1914]

Continuant amb *La Traviata*, un mes més tard trobem Nogué al teatre Manzoni:

Voy a casa a cenar y a oír la primera Traviata al Manzoni; me hago ver del Bonci y sólo le pregunto si recibió mi carta. Bonci me presenta a Confaloni que dice me cedería la Cavalleria, y luego se me presenta uno de la comisión a proponerme el gran negocio de cantar la Cavalleria pagándoles 1.000 liras y le contesto en buenas razones todo lo que se merece tal proposición y confirmo la mía si quieren sacar gastos cuando hagan Cavalleria que me lo den y que con mil Pta. canto este año hasta en el Costanzi. [19 de novembre de 1914]

Después de cenar voy al Manzoni a ver si consigo el debut, pues ando mal de negocio, pero me parece que nada conseguiré. [17 de desembre de 1914]

Però, després de tants i tants intents, ja s'acosta el gran dia del debut definitiu...

EL DEBUT AL TEATRO QUIRINO DE ROMA

La il·lusió de Nogué de *diventare tenore* finalment es fa realitat: el dia 13 de març de 1915 debuta com a tenor al Teatro Quirino de Roma amb l'òpera *Dinorah*, de Giacomo Meyerbeer, sota la batuta del mestre Pietro Mascagni⁹⁸ i al costat del baríton Mattia Battistini i la soprano Elvira de Hidalgo.⁹⁹ Això representa la recompensa als innombrables esforços del nostre artista en l'aprenentatge del cant líric dels anys precedents.

De la lectura dels diaris, se'n desprèn que la vida de Nogué és com una muntanya russa amb canvis bruscos i constants. A finals de gener de 1915, es planteja de tornar a Espanya, ja està fent els preparatius i ho comença a anunciar... fins i tot està mirant de vendre's els mobles:

A las 6 a casa, encontramos carta de los papás y postal tía Julia, también ellos los pobres suspiran por vernos ya, el uno en su convalecencia lenta, los otros en su difícil situación, aquí dejamos a dos almas que tanto aprecian nuestro cariño, allí esperan las que ya lo necesitan para la vida... ¡qué lástima...! pero nuestro deber es allí más fuerte, nuestro agradecimiento y cariño nos retendrían aquí... [29 de gener de 1915]

Después voy a ver dentista, que el año pasado me dijo le avisara antes de marchar de Roma pues se quedaría el piano y la máquina de coser, pero ahora con la situación actual y los temores no puede comprármelo, nadie suelta un céntimo. No sé cómo vamos a hacer para sacar algo decente de todos los muebles. [5 de febrer de 1915]

Però de cop i volta tot es capgira. El 10 de febrer Nogué rep la visita de l'agent artístic Sirelli, per proposar-li una audició a la qual es refereix amb sornegueria. De moment no en surt res de bo, però pocs dies després, el 21 de febrer, va a casa dels Battistini per fer una audició —viuen a Lungotevere Vallati 19, ben a prop de la família Sallier La Tour— i el cèlebre baríton li suggereix fer classes amb la mestra Agnese Stame; un parell de dies més tard hi torna i es troba una sorpresa encara més gran: li proposen debutar!

Viene Sirelli a proponerme una audición a un empresario que quiere hacer Favorita, Traviata y Cavalleria, que cuando me oiga me hará sus proposiciones, es decir no lo que me pagará sino lo que tendré que pagarle, pues soy debutante y extranjero. [10 de febrer de 1915]

A las 2 llego al Puente Garibaldi donde tengo citado al maestro, y juntos vamos a casa Battistini. Me reciben muy cariñosos él, la Sra. y sobrinos, tomamos el café y después les canto la romanza Tosti, la Traviata y el 1er acto de Loengrin, me encuentran mejor que cuando me oyeron en la Academia, con facilidad para la media voz y desde luego esa de muy buena calidad, pero me dice Battistini que no está todavía bien apoyada, que la mitad queda adentro, reconoce que di Pietro no, pero dice que una Sra. amiga, maestra de canto, que me ha oído al principio, podría en tres meses ponerme la voz en su sitio, sigue creyendo que vale la pena. [21 de febrer de 1915]

A las 2 voy a casa señor Battistini y me recibe su Sra. porque está en cama resfriado, me cuenta sus impresiones, que algunas notas son bonitas y otras poco seguras, y la maestra Stame sería mi amuleto salvador. Le cuento la verdad de mi situación. Me pregunta si debutaría en el Quirino que se inaugura hoy con una segunda parte. ¡ya lo creo, Sra.! y buscamos Dinorah [...]. Voy a ver si encuentro la partitura para irla estudiando por si acaso. [23 de febrer de 1915]

Va buscant la partitura de *Dinorah*, que no troba enlloc. Finalment, a través del mestre Di Pietro, pot anar a copiar la seva part a la biblioteca del conservatori de Santa Cecília. Emocionat per aquesta possibilitat d'actuar, comença a escampar la notícia en el seu entorn i viu amb intensitat els assajos al teatre durant els dies previs al debut:

Hay ensayo de orquesta y Canepa me dice que es mejor a las 3. Vengo a comer, vuelvo, encuentro al Marqués de La Tour, llega Nadal conmigo y subimos al cuarto de ensayos, viene también Arredondo, y canto la romanza en la que el maestro hace un corte y acaba fuerte, creo que hace buen efecto, pero el maestro me dice que me estudie bien la parte. Entra la Hidalgo, me presentan, y como van a ensayar y el sitio es poco me voy a casa de Battistini a devolver partitura. La señora me recibe, confía en que todo irá bien. Battistini sigue de mal humor por su indisposición. Sigue opinando que debo ir con la Stame, que se contenta con cobrar cuando sea. [1 de març de 1915]

Aquells dies tot devia ser excitació a cal Nogué perquè se li acumulaven les propostes:

Viene Sirelli que quiere presentarme al empresario Sgambatti que piensa hacer temporada en el Adriano. Le digo francamente como están las cosas tanto al uno como al otro, cuando lo veo en Aragno. [3 de març de 1915]

A las 11:30 viene Sirelli, a las 12 el empresario Sgambatti; primero quiere oírme la voz, canto Lohengrin, le gusta de veras pues si no no se pondrían a tiro. Me cuenta su proyecto de hacer la primavera una buena temporada en el Adriano. Me ofrece contrato para cantar Lohengrin y Mefistofeles, pero tengo que contribuir para los gastos de ensayos, reclame, clack, etc. etc. Quiere una contestación hoy pues va a Milan, no quiere decirme cuánto debo dar, pero supongo que 500 liras son suficientes y después de la tercera representación pediré sueldo. A las 3:30 voy a consultárselo al Sr. Duque (la señora duquesa está mejor a D. G.) y aprueba cuánto le digo. A las 4:30 voy a Aragno y hablo con el empresario, que me dice ya ultimaremos el asunto, se pega a nuestra mesa Rebonato, ya envejecido pero el prototipo del artista lírico. [4 de març de 1915]

Cuando entra Pompei me acerco para que me presente a Mascagni, pero se pone furioso con no sé quién y violentamente se marcha, Canepa me llama al escenario, Mascagni y otros están en butacas, canto la romanza, Mascagni hace una observación sobre un tiempo y me hace repetir. Canepa me dice que vuelva a las 8 a saber qué ha dicho el maestro. Voy a casa Viñas, di Pietro y Sres. Duques, a los que cuento audición (Viñas sigue en España, di Pietro no estaba) y quedamos en que telefonaré resultados. Se lo cuento a Nadal que dice buena señal. [5 de març de 1915]

Pasamos todas las romanzas y el cuarteto. Arredondo insiste que mi voz es bonita pero que aún falta, me llena de preocupación como seguramente han hecho siempre a todos los debutantes, el caso es que sé bien la parte y no galleo. [...] Voy casa Sres. Duques que están tan contentos con las probabilidades ya más evidentes de este debut que no podría haber sido más artístico y de categoría. Veremos si tengo la suerte de seguir bien de voz y a Mascagni no se le altera el tupé en los ensayos. [7 de març de 1915]

Hem vist que en altres ocasions Nogué podia fer diverses coses alhora, però ara està completament abocat a allò que per a ell és tan important, els assajos per preparar l'estrena:

Con los dichosos ensayos no hay ganas ni tiempo de hacer otra cosa que estudiar y pensar en ellos, sobre todo para uno que hace las primeras armas. A las 11 al teatro. Arredondo sigue haciéndome observaciones y acabo por decirle que se calle, que no quiero preocuparme, ya me lo dirá después. [...] Estábamos todos arriba y nos dicen que Mascagni quiere el ensayo en el escenario. Empiezan los azoramientos pues con Mascagni están Pompei, Storti, etc. El primero en azorarse muchísimo es... Arredondo, y la contralto Sra. Peironi no se sabe bien la parte y canta con la música a mano. En cambio, yo estoy bastante tranquilo, cuando acabo la romanza Mascagni me dice "adesso stà molto meglio", cantamos el cuarteto y no me voy de tono... En fin, nos citan para mañana a las 11. Pasó pues la primera y más difícil prueba. [8 de març de 1915]

A las 3:15 voy a casa Sr. Viñas. Se alegra de mi debut animándome y dándome algunos consejos para trucarme y para la peluca que alquile. Me oirán por el Araldo telefónico, pues a los precios del Quirino no puedo invitar a nadie. A las 5 otra vez al ensayo, todo el cuarteto. [9 de març de 1915]

Por la mañana a las 11 tenemos otra vez ensayo de las romanzas y el cuarteto con Canepa. A las 5 todos. Voy a comer tarde pues con esta vida las horas se alteran bastante y a la hora vamos al ensayo, en el cuartito pequeño y ante Mascagni para las partes de Hidalgo, de Luca y Pini Corsi, así que como casi nos cantan en el oído, resulta una lección de primer orden pues así me doy cuenta de cómo apoyan las voces, cantan como lo que son, como Maestros, y por bien empleado puedo darlo todo pudiéndoles oír tan de cerca. A las 9 ensayo con orquesta los coros y nosotros. Cuando llega nuestro acto, el pánico es enorme, el bajo que toma la romanza que le han quitado a Arredondo (Belli) no se la sabe y hace una gran cantidad de tonterías. Mascagni después da un pequeño descanso, que me prolonga la agonía y durante el cual algunos coristas que no me conocen me preguntan riéndose por los antecedentes del bajo. Después voy yo y confieso que salgo con la boca seca, pero sin miedo pues peor que el bajo no puedo estar, y canto muy tranquilo teniendo la serenidad de saber seguir los retardando de Mascagni que son tremendos. Me hace repetir las apoyaturas y salgo bien de mi prueba. La primera vez he cantado sin oír para nada la orquesta, sólo guiado por la Providencia y la baqueta del maestro. El cuarteto lo cantamos tres veces y estoy bien en tiempos y de voz, a pesar de las novedades en los tiempos que eran para hacerme caer de veras. Arredondo confiesa mi serenidad. A las 12 tomamos leche en Casiano. [10 de març de 1915]

A las 6 voy a la sastrería a probarme el traje para la función, lo dejo escogido y con mi nombre. A las 8:30 voy al teatro. Ensayamos sin barítono y sin la Hidalgo que ayer se ha enfadado con un músico porque fumaba y se ha marchado con su madre, su hermana y su novio. Ensayamos nosotros y Mascagni siempre me machaca en las puntillas y el ataque del re en la plegaria. A medianoche concluimos y a dormir, que buena falta hace con todo este desorden y emociones. [11 de març de 1915]

A las 7:30 ceno y a las 8:30 llego al teatro, el ensayo general es con trajes y con Battistini por fin, me visto de máscara y Arredondo me pinta por primera vez, poniéndome una cabecita bretona muy linda. Saludo a Battistini que me dice vaya tranquilo pues la voz hace bien. Pompei me ha traído el libro de Mascagni. Estoy esperando el momento de salir con deseos y tranquilo, un poco seca la lengua. Por fin allá voy y salgo airoso de la prueba. [12 de març de 1915]

Finalment, arriba el dia de l'estrena, el dissabte 13 de març, que Nogué ens descriu amb el mateix tarannà asèptic de totes les seves cròniques:

A las 8 voy al teatro, llegó por fin la hora del debut, me visto, Arredondo vuelve a pintarme, oigo ovaciones a la Hidalgo y a Battistini, y en el último entreacto viene Tedeschi a ver mi estado de ánimo y temperatura que... son normales. Llega el momento. Battistini me anima, oigo las risas que ha causado el bajo y me lanzo al toro, pensando en la trepidación de los amigos. Estoy tranquilo, hago todos los detalles escénicos que había pensado y al final de la canción oigo unos bravos. En el cuarteto hago toda la escena que pensé y salimos airoso no perdiéndome de tono. Mascagni, Battistini y Pompei me dicen "bravo, bene". Salí pues con honor de la prueba a D. G. [13 de març de 1915]

El diumenge va ser la segona funció i el dilluns no n'hi va haver.

Voy al teatro a las 6. Segunda de Dinorah. Oigo el primer acto desde el público. Cuando llega el momento canto mi romanza y oigo algún aplauso, en el cuarteto estoy al quite, pues Arredondo se

le olvida una frase, precisamente interrogándome. El cuarteto sale más entonado que ayer y oímos alguna palma... y a casa. Battistini canta maravillosamente la romanza como la Hidalgo, etc. [14 de març de 1915]

El diari *Il Messaggero* del 14 de març es va fer ressò del debut i en la seva crònica citava la participació del tenor Jose Monguè, referint-se és clar a Nogué: "Un valentissimo pittore spagnuolo dalla voce di dolcissimo tinoro, che sostiene la parte del mietitore..."

També se'n va fer ressò una revista d'òpera de Milà que no hem pogut identificar: "Breve parte mietitore ottimamente eseguita giovane tenore José Monque, valente pittore spagnolo, fortunato possessore dolcissima voce modulata, arte squisita."

I el diari *El Imparcial* de Madrid del 25 de març publicava aquesta crònica sense signatura: "UN NUEVO TENOR ESPAÑOL. En el teatro Quirino de Roma, recientemente restaurado con gran lujo y esplendor, actúa desde hace pocos días, bajo la dirección de Mascagni, una excelente compañía de ópera en la que figuran artistas de tanta fama como la diva española Elvira de Hidalgo, el barítono Battistini y el tenor Pini Corsi, entre otros."

Últimamente, y con *Dinorah* hizo su primera salida a la escena el tenor madrileño José Nogué, que lleva varios años en Roma, primero como pensionado de la Academia de Roma y después como pintor retratista y paisajista. Nogué, a quien la casualidad hizo que oyera cantar el ilustre tenor Viñas, admirándole la pureza y transparencia de su voz, ha abandonado lienzos y pinceles y se ha lanzado al teatro, con tal éxito que Mascagni, que dirigía la orquesta, y Battistini le auguraron una carrera de triunfos. Los ancianos padres de Nogué viven en Madrid, y no será difícil que la temporada del Real del año próximo le oigamos cantar aquí."

L'endemà, però, malauradament les coses se li van tòrcer a Nogué, que al vespre de la tercera funció no va poder sortir a actuar:

Ceno y voy al teatro, muevo un poco la voz, que no está muy bien pues me siguen los oídos tapados y el dolorcillo en las costillas al respirar. Oigo el primer acto a de Luca (que tiene bonita voz, pero no es Battistini), en butacas veo a la Pasquinelli, me visto, me pinto solo, y al vocalizar veo que la voz está muy ronca y no responde. Advierto a Malaspina para no salir en esas condiciones sin que lo sepa. Me lleva a Mascagni, me oye y dice que no puedo, que lo siente por mí pero que me vaya a la cama... ¡qué lástima de contrariedad! [16 de març de 1915]

Després d'aquell daltabaix provocat per una afecció gripal —a les *Memorias*¹⁰⁰ ho atribueix erròniament a la grip espanyola— es va passar un munt de dies al llit i el dilluns 22 de març reprenia les seves anotacions al diari amb un llarga crònica que començava així:

Hasta hoy lunes 22 me he pasado en la cama pacíficamente desesperado por esta contrariedad que me ha privado de tres funciones, la última ayer tarde. Damos gracias a Dios que pasó pronto, pues los dos primeros días tuvimos serios temores, dados los dolores que tenía en el pecho y espalda y la ronquera tan tremenda. Mandé un certificado al teatro con cuatro letras para Pompei, Mascagni, haciéndoles saber que un catarro bronquial con influenza me impedía de ir al teatro. Escribí también antes que a nadie a los Sres. Duques. [...] Decido levantarme para probar fuerzas y escribir varias cartas y postales, a mediodía voy al comedor, pero a pesar de mis

ánimos me resiento de la flojera. Destapamos una botella California Port que nos han traído los Sres. Duques, que es exquisito, bebemos todos un poco, hasta los dos chicos... Escribo papá, Bagarri, Verdaguer, Duque, etc. [22 de març de 1915]

Malgrat tot, Nogué intentarà tornar-hi de seguida que se senti amb una mica de força, tot i que el faran desistir. I encara ho voldrà intentar inútilment el dia de l'última funció:

Poco a poco vamos mejorando ya en serio, aunque todas las molestias van muy lentamente. En el Messaggero leo que esta noche se canta la Dinorah con Battistini, y rabio por ir, pruebo como estoy de voz y estoy bien, aunque algunas veces toso todavía. Aunque el día está de lluvia menuda sin dejarlo un momento, pienso ir, y para ello encargo a María que me compre una bufanda y vea hasta qué hora hay coches cerrados. Cuando vuelve del convento, me dice María que la Sra. Battistini ni quiere que con lo malo que está el día salga a cantar para volver tan tarde, que sigo en los carteles y ya cantaré, pues Dinorahs harán más todavía. No me atrevo a insistir contra la opinión de la Sra. Battistini, esperaré a la función del domingo por la tarde D.M. en que ya estaré aún mejor. [25 de març de 1915]

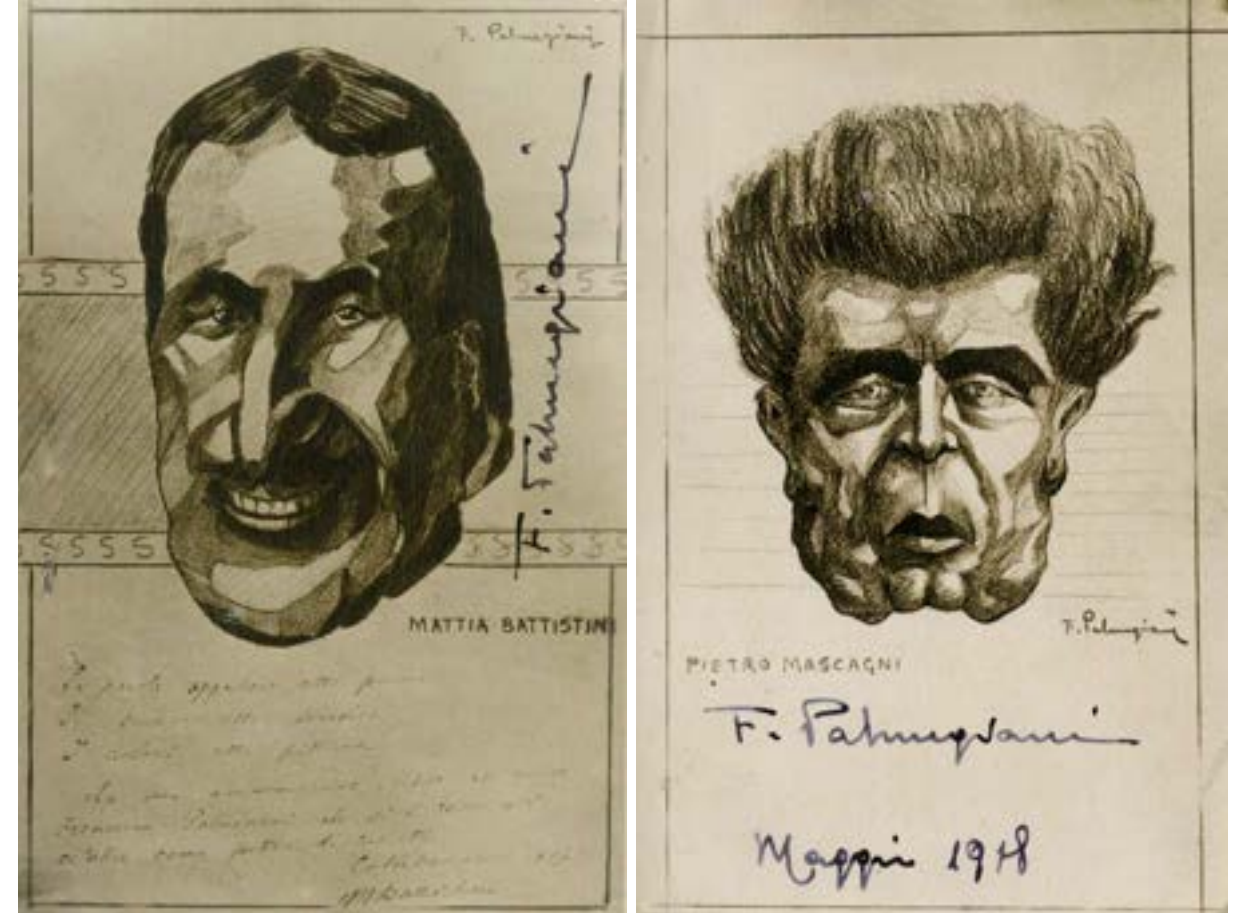
Voy al teatro. Storti me dice que como ya es la última no se va a ensayar otra vez el cuarteto. Battistini, que como ya debuté que para qué voy a hacer ningún esfuerzo, y finalmente Mascagni me dice que ya para una representación porque voy a molestarme, le digo que por ser la última precisamente lo siento. Voy a butacas que me ha dado Pompei para Fiorini y Bertoni, y para si viene di Pietro por si cantaba. A las 10 a casa, ceno y a la cama. Pago peluca. [28 de març de 1915]

Amb aquest final tan lacònic i sarcàstic alhora, s'acaba el relat d'aquesta gran fita de Nogué, la d'haver fet realitat el somni de *diventare tenore*. En aquesta crònica no traspuja per enlloc el glamur que s'associa al món de l'òpera, ben al contrari, s'hi palesa l'exigència i el rigor en la feina, l'admiració pels mestres (en aquest cas Mattia Battistini i Elvira de Hidalgo) i també les preocupacions econòmiques, ja que s'havia de pagar el lloguer del vestit i no podia ni tan sols comprar entrades per al tenor Francesc Viñas per causa del seu preu excessiu. De vegades ens sorprenen la sobrietat o l'austeritat de Nogué; com és que en dies tan excitants com els previs al debut ho celebren amb un got de llet i no d'una manera més desenfadada?

Pocs dies després, i encara no del tot refet, va al Quirino a portar un present al mestre Mascagni:

A las 8:15 voy teatro Quirino con la marina que regalo maestro Mascagni por el 25 aniversario estreno Cavalleria. Teatro llenísimo, bien romanzas Battistini, gracioso intermedio cómico, y con deficiencias la Cavalleria por la Gagliardi y de Muro a pesar de su voz magnífica. [12 d'abril de 1915]

En la postal que Nogué escriu al seu pare el 22 de març de 1915 (463P) no fa referència a la seva malaltia però comenta que potser es faran més representacions de *Dinorah*. I al MAMT es conserva el programa del Teatro Quirino amb l'anunci de l'última funció de *Dinorah* del diumenge 28 de maig de 1915, on apareix Nogué amb el nom mal escrit, però no es conserva cap imatge del seu debut perquè, com ell mateix indica, no va tenir temps ni de fer-se fotografies amb la caracterització del seu personatge. Amb tot, a la col·lecció de postals n'hi ha algunes amb la imatge de Battistini representant diferents personatges operístics, i també algunes de Viñas i de Lázaro, a més d'unes amb les caricatures de Battistini i de Mascagni fetes per Francesco Palmegiani.

Postals amb els dibuixos del baríton Mattia Battistini i el director d'orquestra i compositor Pietro Mascagni, fets per Francesco Palmegiani

La relació amb la família Battistini es manté d'una manera ben intensa, fins al punt que aquell mateix estiu Nogué fa una llarga estada a la residència que tenen a Contigliano, de la qual es parla més endavant.

Tot i que va continuar les classes de cant amb la mestra Stame fins als últims dies dels diaris, i que sovint participava en actes socials exhibint les seves habilitats líriques, no es té constància que tornés a pujar als escenaris, encara que sembla que després del Quirino hi va haver molts intents més.

A las 11 voy a casa maestra, y como he recibido aviso de Rovira para que hoy mismo vea al empresario Adriano, voy al ensayo con maestra y veo al señor Battistini, quien en su cuarto me dice que, por Dios, si me hacen cantar Lohengrin que no dé ni un céntimo, que me paguen aunque sea poco. [23 d'abril de 1915]

A las 12 comemos y voy a Costanzi, pero adelantaron el ensayo y llego a la mitad del 3r. acto, saludo después a Vitale, quien me lleva aparte para decirme que para hacerme debutar quiere una cosa de mayor importancia, donde pueda cantar, contesto que estoy a su disposición, y en ese caso le parecerá bien que me vaya estudiando el Cassio del Otello de donde puede salir un buen tenor, me dice que sí. [5 de gener de 1916]

A vegades poques ratlles del diari contenen molta informació, com quan Nogué va al Costanzi a la representació de *La Bohème* interpretada per Tito Schipa, un cantant del qual va pintar un retrat. Hi trobem

Retrat del tenor Tito Schipa

els personatges principals de l'ambaixada espanyola amb els quals sol tenir relació, i també els del teatre: Vitale (director d'orquestra) i la Carelli, que en aquestes dates surten esmentats de forma molt sovintejada perquè sembla que a Nogué li ronda la possibilitat de signar un contracte per tornar a cantar...

A las 8 ceno y voy al debut de Tito Schipa con Bohème, tiene gran parecido con mi voz, tampoco la suya es muy aguda. Veo a Churruca y Ojeda, saludo al embajador Calbetón, subo al palco a saludar las señoras, la de Ojeda me invita al the del miércoles. Saludo al maestro Vitale y a la Carelli. [2 de març de 1916]

Después al Costanzi a oír Manon. Veo a Bonzi, me dice cantará en el Quirino. Schipa canta muy bien el sueño, pero a mí no me parece media voz sino un falsete muy bien apoyado. Escénicamente muy bien, pero en los pasajes fuertes le falta voz. [11 de març de 1916]

Ceno y después voy al Costanzi a oír el Barbero. Schipa saca un éxito, saludo a la Hidalgo y a su marido en el cuarto, hace una Rosita extraordinaria. Saludo al maestro Vitale, a la Tabiani y a sus amigos en el palco. [7 d'abril de 1916]

La signatura del contracte no va tirar endavant però ell encara frisava per tornar als escenaris, com podem llegir en aquest comentari:

A las 6 voy al Costanzi a oír Bohème para ver qué gente hay y si puedo seguir estando animado. Efectivamente el tenor canta bien, aunque sus facultades son limitadas en los agudos, la Mimi una perra. El teatro lleno como los tiempos alegres. Oh, poder de la Bohème! [10 de setembre de 1916]

I precisament amb *La Bohème* trobem l'últim intent de Nogué documentat als diaris:

A las 4:30 voy al Adriano a oír Bohème. Garbi está ya envejecido pero con arrestos, veo a Bartolini al que le ofrezco cantar Bohème si necesitan un tenor. Encuentro a Soldini, a Baldini, Marcudino, etc. etc., me presentan al futuro tenor Anticoli. A las 8:15 a cenar, después trabajo jaula. [6 de maig de 1917]

Però en una postal als seus pares de finals de 1917 (576P), el tema encara cueja i Nogué sembla tan entusiasmat com al començament:

Otra noticia excepcional, canto la romanza del Pescador de Perlas, a tono, con el do natural y la Maestra está tan satisfecha que el domingo me oirá Battistini apenas llegue. [18 de novembre de 1917]

L'ESTADA A CONTIGLIANO

A l'abril de 1915, Mattia Battistini va proposar a Nogué de fer una estada amb ells a la residència que tenien al poble de Contigliano, a prop de Rieti, per dur-hi a terme alguns encàrrecs artístics: arreglar alguns frescos, pintar alguns paisatges per decorar una sala gran i fer-li un retrat a cavall a preu d'amic... (23 d'abril de 1915). El mes de maig li confirmen l'oferiment: retrat, paisatges i restauració d'uns frescos fets pel pintor Calcagnadoro¹⁰¹ (4 de maig de 1915). Tot i que Nogué frisava esperant aquell moment, a vegades dubtava que arribés a fer-se realitat; per això, quan la Sra. Battistini i les nebodes s'acomiadaven d'ell dient que anaven a Contigliano, pensava que aquella antiga promesa s'havia esvanit com el fum (4 i 5 de juny de 1915), però una carta de Battistini en què li anunciava que hi podia anar quan volgués ho tornava a encarrilar tot una altra vegada (12 de juliol de 1915).

Després de quatre dies sense anotacions al diari, hi llegim que el dijous 19 d'agost inicia el viatge en tren des de Roma cap a Terni, i d'allà a Contigliano. Mentrestant, la seva família s'havia quedat a la platja de Santa Marinella i ell manté una intensa comunicació per correspondència amb la seva esposa, per a la qual utilitza postals il·lustrades amb paisatges i personatges de les finques de Battistini. A la col·lecció de postals del MAMT, n'hi ha dotze que corresponen a aquest viatge —de la 474P a la 485P—, encara que n'hi devia haver més perquè Nogué les havia numerat de l'1 al 19, i a la postal 476P li diu a la seva dona que la col·lecció completa és de vint postals. Finalment, l'estada dura uns cinquanta dies i s'acaba l'11 d'octubre, tot i que entre el 15 i el 19 de setembre Nogué fa una curta escapada a Roma. Per les postals (482P i 484P) sabem que la seva dona i els fills ja hi han tornat i també que Nogué s'enyora de tant temps sense veure'ls, tot i que no ho manifesti als seus diaris.

Tot just havien passat cinc mesos del seu debut al teatre Quirino i aquesta estada a Contigliano girarà, principalment, al voltant de la seva continuïtat com a cantant líric, encara que també hi trobarem tota una sèrie de notes interessants sobre l'activitat pictòrica de Nogué i sobre les formes de vida de la família Battistini. Des del moment de l'arribada, s'hi sent molt ben acollit:

Encuentro al Sr. Battistini bastante bien y perfectos todos los demás de la familia, al Padre Juan, la Maestra Stame y el bajo Arimondi. A las 8:30 a cenar. Battistini cena solo en su estudio donde volvemos después de cenar a hacer tertulia hasta cerca las 11. Mi impresión ha sido buena pues están cariñosísimos y el sitio es espléndido, veremos lo que podré hacer. Dios quiera que todo salga bien. [19 d'agost de 1915]

Villa Battistini

No sabem bé qui era tota la resta de la família, encara que ens aniran apareixent alguns noms al llarg de la narració. Aquí pertoca fer la presentació de la baronessa Battistini, Dolores de Figueroa y Solís, a qui Nogué anomena pel seu cognom —baronessa Figueroa— una sola vegada (4 de juliol de 1917). Era una dona espanyola emparentada amb el comte de Romanones, de la qual el baríton es va enamorar en un viatge a Espanya. La seva biògrafa, Elsa Boscardini,¹⁰² ens explica els detalls d'aquesta relació: com que Dolores pertanyia a una família aristocràtica, Battistini per poder-s'hi casar va haver d'adquirir prèviament un títol nobiliari, el de baró de Poglio Casalino; el casament va ser al desembre de 1885. Van tenir un fill, Raffael, que va morir poc després de néixer, i, per tant, els seus únics descendents eren els nebots, que sovint surten citats en els diaris quan Nogué visita la seva casa familiar a Roma. Segons un altre estudi biogràfic,¹⁰³ sabem la data exacta del casament, el 23 de desembre de 1885, i que el fill no va néixer fins deu anys més tard, l'any 1895.

Tot i la varietat d'activitats a la vil·la Battistini, hi havia unes rutines fixades. Nogué solia llevar-se molt d'hora (entre quarts de sis i quarts de set); a les set, missa, quan el P. Juan hi era —a vegades Nogué li feia d'escolà—; després d'esmorzar, treballava en la pintura de quadres, i ho combinava amb les classes de cant amb la mestra Stame, en què sovint intervenia Battistini, ja que ell també mantenia els seus assajos, que en alguns casos esdevenien lliçons magistrals. Cap a la una, dinar; després, a vegades, una mica de migdiada, i a continuar pintant... A mitja tarda, passejades o recepció de visites, o escapades a Rieti; en funció del temps, una estona al saló de billar o alguna partida de dames —Nogué, que excel·lia en el joc d'escacs com explica a les *Memorias*¹⁰⁴ i com hem vist en els diaris, va descobrir el joc de les dames a Contigliano. Al vespre, sopar i tertúlia fins a l'hora de retirar-se a dormir.

Alguns dies feien excursions a llocs pròxims, que són descrites minuciosament, com quan van anar a Fonte Colombo:

Por fin cerca de las 9 montamos en el automóvil y allá vamos. Nos apeamos y andando empezamos la ascensión, comiendo moras, contemplando la belleza del paisaje y pensando en San Francisco que hizo ese camino. Llegamos a las 10:15 al convento, lo visitamos todos los hombres, y con mujeres y todo bajamos al sitio de la encina donde se apareció Jesús al Santo, y donde éste escribió la regla para la orden. A las 12 nos hacen quedar a comer pues dicen que está ya preparado. Nos dan una comida no franciscana sino abundantísima y con un vino tan exquisito que lo bebo en cantidad, después hago unas caricaturas al padre, del padre maestro, el cocinero y el padre Juan, que salen al pelo y llenan de júbilo a la reunión, hacemos fotografías con el veráscope y a las 3 empezamos la vuelta, a las 4:30 a casa. Nos ponemos con la baronesa a revelar todas las placas hasta las 8. [28 de setembre de 1915]

També van anar a San Giovanni Reatino (27 d'agost de 1915) i a Greccio (2 de setembre de 1915). Convé remarcar que Contigliano es troba al bell mig de la geografia franciscana; tres anys més tard, l'any 1918, Nogué tornarà a Rieti, des d'on s'inspirarà per a la creació de *Tierra franciscana*, una altra obra emblemàtica de la seva carrera pictòrica.

Tot i la seva llarga carrera, Mattia Battistini encara continua actiu i en preparació permanent per a possibles contractacions; durant aquesta estada, rep un telegrama de Viñas en què l'invita a cantar al Liceu de Barcelona (24 de setembre de 1915). És per això que durant les vacances l'acompanya la mestra Agnese Stame, amb qui a qualsevol hora i en qualsevol lloc poden iniciar aquestes sessions de treball:

A las 11:30 canta Tavanti (después que hemos vocalizado los dos) y el Com. le corrige y canta el 1er. acto de Tosca, poniendo cátedra, canta después Adelaida de Beethoven y Simon Bocanegra de Verdi, que nos arrebató. [26 d'agost de 1915]

A las 5:30 vamos a oír cantar al Com. entre trozos de ópera, una romanza de Álvarez, la Mantilla, que nos vuelve locos, el padre Juan a poco más se sale de sus casillas, le hemos gritado olé y ha tenido que repetirla. [31 d'agost de 1915]

Como está Tavanti, que también ha vocalizado conmigo, y canta trozos de Tosca y una Romanza de Sgambati, se la canta él haciéndole repetir algunas frases y por fin nos hace la Tosca completa hasta con la escena y toda la expresión en las diferentes poses. Una lección impagable y única. [1 de setembre de 1915]

Per a Nogué també gairebé cada dia hi havia lliçó de cant, algunes havien estat desastroses i les descriu amb veritable enuig... Encara rai que algun dia la lliçó havia rutllat força bé!

Con la Maestra nos vamos a vocalizar con el diapason al billar, me marea, me vuelve loco, en la posición de voz y los sonidos que me pide exageradamente, y no quiere que mueva la boca, yo creo que Battistini la pone de cincuenta mil maneras. [5 de setembre de 1915]

Viene la Maestra y vocalizamos, se enfada la mar, cuanto más insiste peor lo hago, pues es muy árido esto. [7 de setembre de 1915]

La lección hoy fue mejor, casi bien, volverían las esperanzas si no fueran los años. [8 de setembre de 1915]

La Maestra me manda llamar para dar lección, que dura hasta las 11, ya me está mareando esto que unas veces la boca sale, otras entra demasiado, unas sonrío vd., otras más ovalada, es un mareo, comprendo que será mejor, pero si aquí viniera el más pintado a vocalizar a treinta centímetros de la maestra, bajo sus garras, lo iba a pasar igual. [25 de setembre de 1915]

Al llarg de l'estada a Contigliano, quan Battistini rep visites, Nogué i els seus treballs són exhibits per l'amfitrió davant dels visitants que solen lloar la seva obra. A vegades, però, ell se'n burla amb comentaris punyents com quan van a Rieti a acomiadar una marquesa amiga del baríton:

Pero me aburro soberanamente viendo el sueño que viven estos nobles de provincia, aburridos entre su sombría y pobre grandeza. [11 de setembre de 1915]

A més dels residents habituals, de vegades els visitants comparteixen els àpats amb els Battistini i en aquest cas fan un brindis dedicat al pintor i al seu retrat del baríton:

Antes de ir a cenar bebemos champagne, a la salud de todos los presentes y ausentes, por el retrato y su pintor, y el Sr. Battistini me promete llevarme a Rusia en su próximo viaje, donde voy a hacer mi fortuna como pintor de retratos. [6 de setembre de 1915]

Un dia que reben la visita de la Marquesa Vecchiarelli i els seus fills per dinar, brinden per la pau, pels absents i per la salut de tots —cal recordar que estaven en guerra— i aquesta vegada Nogué fa referència al menú boníssim que els han servit (27 de setembre de 1915). I, en relació amb la guerra, presència l'escena tendra de la trobada d'una parella d'enamorats:

Al pasar por el vialo veo una escena tiernísima, el mozo y la camarera Colomba en idilio pues él volvió de la guerra herido y se vuelve el 30. ¡Pobres gentes... cuántos idilios como éste se perderán en lágrimas! [28 de setembre de 1915]

L'activitat pictòrica de Nogué durant aquell final d'estiu a Contigliano va ser molt intensa. Va pintar diferents retrats, i van apareixent ressenyades les dates en què hi treballa; la majoria dels quadres els enllesteix en dues o tres sessions. El retrat de la Sra. Lola (tia de la baronessa) el comença el 21 d'agost. En el de Fedra (filla d'una neboda), hi treballa els dies 20 i el 21 del mateix mes i el 9 de setembre. El de la Sra. Concha (la majordoma de la finca) el comença el 22 i l'acaba el 26 d'agost. En el de la Srta. Elena, hi treballa el 4 de setembre. El retrat a llapis de la Srta. Sofia el fa el 29 de setembre. El de la Mestra Stame el comença el 23 d'agost i l'acaba el 13 de setembre.

Retrat de Fedra Battistini, reneboda del baríton / Retrat de la Sra. Concha

D'alguns d'aquests quadres se'n té constància fotogràfica, però d'altres no, com els de la Sra. Lola, la Srta. Elena i la Srta. Sofia. Tampoc sabem si s'han conservat la gran quantitat de petits apunts de paisatge que fa per copsar els efectes del celatge, les tempestes, les postes de sol, el Terminillo¹⁰⁵ o els Apenins.

Als diaris no hi consta que pintés la baronessa, però sí que en va fer alguna nota de dibuix el 13 de setembre i alguna sessió fotogràfica amb la mantellina espanyola —element que serà tan recurrent en alguns dels seus retrats femenins posteriors.

Pel que fa al retrat de Battistini, el comença el 24 d'agost però és el que més feina li dona i s'hi escarrassa al llarg de molts dies degut a la poca paciència del baríton com a model. No pot estar-se quiet, ja sigui pel seu caràcter o per les diferents xacres que pateix en part arran de la caiguda del cavall. El 3 de setembre en comença un de nou, ja que no hi havia manera d'aconseguir un resultat consistent:

Todos van a salir bien menos Battistini por su poca constancia y paciencia en las posas... [1 de setembre de 1915]

Arimondi me hace llamar, el Com. que quiere posar, corro, dibujo, tanteamos otra posición, probamos de cien maneras hasta que por fin se me ocurre ponerle sombrero, escopeta, gabán y

Retrat de Mattia Battistini i dibuix preparatori

perro para obtener más nota y más cuadro, convencido que sino no consigo alegrar su expresión, y hago una silueta muy bonita y original, a la que pondré de fondo el cielo dramático de esta mañana. [4 de setembre de 1915]

Per al fons del quadre farà servir un paisatge del Terminillo captat el 5 de setembre i sembla que acabarà fent el retrat de Battistini a partir de les fotografies que li fa el 23 del mateix mes; també els gossos que surten als peus del baríton li donen feina perquè li costa de mantenir-los quietos (24 de setembre de 1915). Finalment, el 7 d'octubre el retrat ja deu estar acabat, perquè els visitants el volen veure. Al fons del MAMT s'hi conserva un esbós del personatge (NIG 4987), que devia formar part d'aquest llarg procés per pintar el retrat de Mattia Battistini.

Entre els quadres realitzats a Contigliano, destaca *El beneit del poble*, que va presentar a l'exposició de les Galeries Laietanes de Barcelona el 1919 i que actualment forma part del fons del MAMT (NIG 2108).¹⁰⁶ El comença el 10 de setembre i, curiosament, al seu diari Nogué anomena "el tonto" al personatge protagonista. Per a les figures femenines li fan de model les criades Arduina i Colomba. Posteriorment, la segona figura serà substituïda per la de Victoria, la cuidadora dels seus fills (1 i 2 de febrer de 1916).

El beneit del poble
Fotografia de la primera versió

Potser algú es pregunta quant li devien pagar a Nogué pels retrats que pintava a Contigliano... El 13 de setembre Battistini diu al pintor que vol comprar-li el retrat de *La vieja* i la nena i, unes setmanes més tard, li tornen a plantejar subtilment la qüestió:

Después de comer la Sra. Concha y Sofia me dan un ataque en regla para que les diga el precio de los tres cuadros que quiere el Com. [Commendatore] pero yo quiero que sean ellos por muchas razones, tiempo habrá para todo y bien claro les he dicho mis necesidades y lo que otros me han pagado. [6 d'octubre de 1915]

Com a bon negociant que devia ser, Battistini ho enllesteix de seguida:

Entra el Sr. Battistini en el laboratorio y me dice que para que le dé uno de los bocetos de paisaje, los retratos pequeños, etc. me da 500 liras, que el retrato grande suyo este invierno si canta ya nos arreglaremos. [9 d'octubre de 1915]

El cas és que el retrat gran, que tants maldecaps havia provocat al pintor, Battistini no se'l va quedar. Nogué el va exposar al *foyer* del teatre Costanzi quan el baríton hi va cantar *La forza del destino* i el quadre va obtenir un notable reconeixement (29 de desembre de 1915). Més endavant, va acabar fent-hi modificacions i esborrant el braç amb el fusell (29 i 30 de gener de 1916), i així és com el va portar a les exposicions de Barcelona, l'any 1919, i Bilbao, l'any 1920. Finalment, per un retall de premsa italiana sense identificar ni datar, sembla que el quadre va ser comprat pel Museo Real de Madrid.¹⁰⁷

A Contigliano hi ha dies que es viuen amb molta intensitat, com aquell capvespre del 8 de setembre, arran d'haver llegit en un diari de Madrid que el Govern es feia càrrec del Teatro Real. Comencen a fantasiejar amb la possibilitat que Battistini esdevingui delegat del teatre, i s'imaginem combinacions d'obres i artistes per tal de bastir un programa complet, que inauguraria Mascagni amb *Moisés* o amb *Iris*, i després *Thaïs*, *Don Giovanni*, *Mignon*, *El pescador de perles*, i l'endemà ja s'envien telegrams a Madrid... però d'aquest tema no se'n torna a parlar fins a l'1 d'octubre arran d'una carta del duc d'Arcos a Nogué, que es fa ressò de la resolució del Ministeri d'Instrucció Pública sobre l'assumpte.

Malgrat la dificultat de treballar amb Battistini com a model, sembla que hi havia moments de proximitat en què aquest oferia a Nogué solucions per al seu futur professional. Tanmateix, això li provocava un gran desassossec emocional i s'afanyava a escriure a la seva dona parlant del nou rumb de la seva vida.

Con el Com. he tenido hoy durante la segunda hora un rato de intimidad y claro me ha dicho que lo del canto va para largo y llegaré un poco tarde, y pintando así llegaré a ganar mucho, que me presentarán buena gente, incluso al conde de Romanones. Escribo pues a María que vaya pensando en el regreso, pues este invierno la miseria en Roma va a ser grande. [5 de setembre de 1915]

Nogué es mou en un mar de contradiccions, perquè l'endemà Battistini després d'un brindis li diu que se l'emportarà a Rússia en el seu pròxim viatge i que allà podrà fer fortuna com a pintor de retrats. Cosa que li reitera la baronessa quatre dies més tard:

He hablado de mis preocupaciones con la Sra. Baronesa, que cree debo seguir en Roma donde buscará trabajo como pintor para irme sosteniendo hasta que su marido vaya a Rusia y me lleve como secretario para pintar muchos retratos... y traer miles de rublos. Que la voz va mucho mejor y ya saldrá también, aunque entonces me importará poco cuando haya pintado a toda la familia imperial. [9 de setembre de 1915]

El P. Juan, a qui hem trobat diverses vegades a San Pietro in Montorio de Roma i que va ser la persona que el va introduir en el cercle de Battistini, també l'aconsella sobre el seu futur:

Tengo una buena conversación con el Padre Juan que me anima a quedarme para hacer el cuadro, pues estos tres lo agradecerán y quién sabe si además se quedarían con él. Cree que si Battistini va a España me llevará. Así que las ocasiones cuando se presentan tan favorables no hay que echarlas a rodar. [31 d'agost de 1915]

Estava previst que aprofitant l'estada a Contigliano fes una intervenció pictòrica a la capella de la finca i en parlen amb la baronessa:

La Sra. Baronesa me hace ir con ella a ver como arreglamos la capilla, le doy mis ideas, que aprueba, y me parece que van a quedar una cosa muy vistosa gastando poco. [11 de setembre de 1915]

El 13 de setembre comença a fer els dibuixos del projecte, però no en sabem res més. Al llibre d'Elsa Boscardini no se'n parla, tot i que en una descripció de la mansió dels Battistini a Contigliano esmenta que a la casa hi havia obres de l'artista J. Nogué,¹⁰⁸ de les quals no s'ha trobat cap rastre.

Les imatges de la capella que apareixen al llibre esmentat són obra de Calcagnadoro, un artista de Rieti amic de la família, que va visitar Nogué dues vegades. La primera va ser el 24 de setembre, un dia en què amb prou feines el pot atendre i només li ensenya un parell de quadres (*El beneit del poble* i el retrat de la mestra); amb tot, al visitant li agrada molt "la senzillesa i la vida de la meva pintura". El pintor de Rieti torna a visitar Nogué el 5 d'octubre, i ara li ensenya tots el retrats que ha fet. Calcagnadoro li diu que el de Battistini li proporcionarà un gran èxit, i que li agrada particularment "la composició, les harmonies de color i la factura". Aquell vespre, després que el baríton torni a veure el quadre i li faci algun suggeriment, Nogué rondina:

¡Como no entiende ni de factura ni de armonías ni de composición, aun quisiera que lo tocara...!
[5 d'octubre de 1915]

També l'activitat fotogràfica de Nogué és intensa a Contigliano. Als diaris comenta que fa plaques fotogràfiques dels seus retrats, però també encomana a un fotògraf de Rieti que faci les reproduccions de tots els seus treballs (12 de setembre de 1915). Veiem que Nogué fotografia, a més dels quadres, la casa per fer-ne postals (2 d'octubre de 1915), els criats i, després, els senyors (3 d'octubre de 1915). El 6 d'octubre arriba el torn de la mestra i la baronessa... Dos dies després la baronessa vol ser fotografiada amb mantellina,

Postal amb el Terminillo nevat

i més tard la cunyada i la filla... I, com que es passa tot el dia fent de fotògraf, en algun moment es queixa de tenir ronquera per les mans gelades de tant rentar plaques fotogràfiques. A més, es dedica a fer retocs a les reproduccions, habilitat adquirida en la seva feina de joventut, i fins i tot n'ensenya una mica a la baronessa. Val la pena esmentar que a casa dels Battistini tenien estroboscopi i verascopi —instruments que servien per a la visió d'imatges simulant moviment— amb els quals amenitzaven alguna tertúlia dels vespres.

Tot i ser merament anecdòtic, es poden detallar alguns incidents domèstics que van passar durant l'estada de Nogué a Contigliano i que van alterar una mica la vida quotidiana. D'una banda, una fuga de gas (26 de setembre de 1915) —sorpren una mica que hi hagués gas en un poble petit quan a Roma tot just s'estaven instal·lant les cuines de gas a les cases... D'una altra, un conat d'incendi al menjador (1 d'octubre de 1915). I, per acabar, la mort del cavall “el Niño”, que era el preferit de Battistini. Hi ha dues referències a l'idíl·lic món de la vida rural —amb motiu de la recollida del raïm (4 de setembre de 1915) o pel pa acabat de treure del forn (22 de setembre de 1915)— que li fan exclamar com als urbanites dels nostres dies:

¡Qué entretenido y agradable es el campo! [4 d'octubre de 1915]

Amb el Terminillo ja nevant, canvia el temps a Contigliano i Nogué comença a preparar les coses per tornar a casa seva: desclavar les teles dels bastidors, protegir-les amb paper vegetal, enrotllar-les, i fer la maleta. El dia 11 d'octubre, després d'esmorzar, tot és a punt per acomiadar-se d'aquest lloc i per marxar cap a Roma amb el tren de les 11.

Llego a Roma sin novedad y enseguida desarrollo las telas y las coloco en su sitio, vacío maletas, cuando vuelve María del paseo con los niños lo encuentra todo arreglado, y le causa gran efecto los cuadros. María Tedeschi y los chicos que vienen a las 7 los ven también y les gustan mucho. Después de cenar, a dormir temprano. Cambiamos impresiones y parece que habrá que ir pensando en repatriar. Mari está conforme y en este sentido escribiré a los Duques a ver qué dicen. [11 d'octubre de 1915]

Després de la mort dels seus propietaris, la Villa Battistini que havia estat escenari de tantes vivències va restar tancada molts anys i va acabar en un estat d'abandonament absolut. Tanmateix, en l'actualitat aquella vil·la ha esdevingut el Parco della Musica Villa Battistini, Conservatorio di Santa Cecilia di Roma, Sede di Rieti.

TORNEM A LA PINTURA: “ME LEVANTO PAISAJISTA”

“Me levanto paisajista”; amb aquesta exclamació optimista inicia Nogué el seu diari el dia 20 d'octubre de 1915, però de ben segur que devia ser el seu tarannà de cada dia a l'hora de llevar-se i d'encarar el repte de la feina diària. També li deien “marinista” o “retratista” els seus amics artistes quan l'acompanyaven a l'exposició, perquè tocava totes les branques de la pintura amb una habilitat extraordinària.

EXPOSICIÓ A LA GALLERIA GIOSI (1914)

L'1 de març de 1914 Nogué escriu al diari:

Quiero pintar algo que pueda servirme para la exposición que preparo.

I a partir d'aquesta data comença a parlar-nos a bastament d'aquesta mostra que tindrà lloc durant la segona quinzena del mes d'abril. Falten quaranta-cinc dies que seran frenètics...

És la primera exposició que fa a Roma i estudia diversos llocs per fer-la. S'interessa pels costos de la que havia fet la pintora Maria Gatti al Foyer de la Nazionale (2 i 4 de març de 1914), i també per la disponibilitat de presentar-la al Lyceum (24 i 25 de març de 1914), però finalment es decideix per la Galleria Giosi, a Via Babuino, 150, ben a prop de Piazza Spagna i de casa seva.

En els diaris van sortint referències constants a diferents personatges que formen part del seu procés creatiu: Olivieri, el proveïdor de material artístic que segons les *Memorias*¹⁰⁹ tenia la botiga a Via del Corso; Giosi, el galerista; Danesi, l'impressor del catàleg —el mateix que havia fet la impressió de la col·lecció de les postals per als pensionats de l'Academia el 1910—; Fabbri, el fotògraf, etc.

A més de la llarga llista de personatges pertanyents principalment a l'aristocràcia i al cos diplomàtic que passen per casa seva per ser retratats. Nogué dedica una, dues o tres sessions a fer el seu retrat al pastel: Marquès de La Tour (27 i 30 de març de 1914), Ojeda —és l'únic personatge que surt al catàleg del qual no es conserva cap fotografia— (27 i 28 de març de 1914), Gianni La Tour (30 de març, 4 i 13 d'abril de 1914), Cunninghame Graham¹¹⁰ (30 i 31 de març de 1914), Manzanos (2, 3 i 13 d'abril de 1914) i Serra (10 d'abril de 1914).

El retrat del pintor Enric Serra és l'única obra de la sèrie de la qual s'ha pogut trobar l'original, que els seus descendents conserven a Roma. La seva localització i documentació ens ha permès saber les mides del quadre (0,80 × 0,40 m) i, per tant, la de tota la col·lecció de retrats, que suposem que és la mateixa.¹¹¹ Aquesta col·lecció va ser portada a fotografiar per Fabbri un cop acabada l'exposició (8 de maig de 1914) i la majoria d'aquestes fotografies es conserven a l'arxiu del MAMT. Aquest és el fotògraf amb qui més col·labora i alguns dels seus treballs estan identificats amb el tampó a la part posterior (“Fotografia FABBRI, Via Francesco Crespi 80, ROMA”).

Quatre dies abans de començar l'exposició, Nogué ja té els catàlegs que li ha fet l'impressor Danesi: mil programes li costen setanta-cinc lires (7 d'abril de 1914). Compra tres-cents sobres i escriu fins a rebentar (11 d'abril de 1914). Compra cinc-cents segells de dos cèntims i vinga escriure sobres... (12 d'abril), compra cinc-cents sobres més (13 d'abril de 1914) i l'endemà escriu al diari:

Retrats del marquès de La Tour, de Mr. Cuninghame Graham, del coronel Manzanos i del pintor Enric Serra

Estoy reventado, he corrido lo indecible con el demonio de los sobres... [14 d'abril de 1914]

El 15 d'abril, primer dia de l'exposició, va a col·locar quadres amb l'ajuda de Flavio, que s'encarrega dels més grossos; va a l'ambaixada de la Santa Seu a invitar els comtes de Viñaza; després al Sr. Piña, ambaixador davant del Regne d'Itàlia. Va a buscar quadres a casa de Frezals i de Rinaldi —on cau a les escales, i per sort sense prendre mal! A les quatre, ja és tot a punt quan arriben el Sr. Piña, Mons. Stanley, i, més tard, els ambaixadors del Vaticà. Així va ser el primer dia i, si fa no fa, igual d'intensos van ser tota la resta, amb moltes visites però amb molt poques vendes. I —cal insistir-hi— simultani- ejant l'activitat a la galeria amb totes les altres relacionades amb la música i el cant, com es pot llegir a la transcripció del diari:

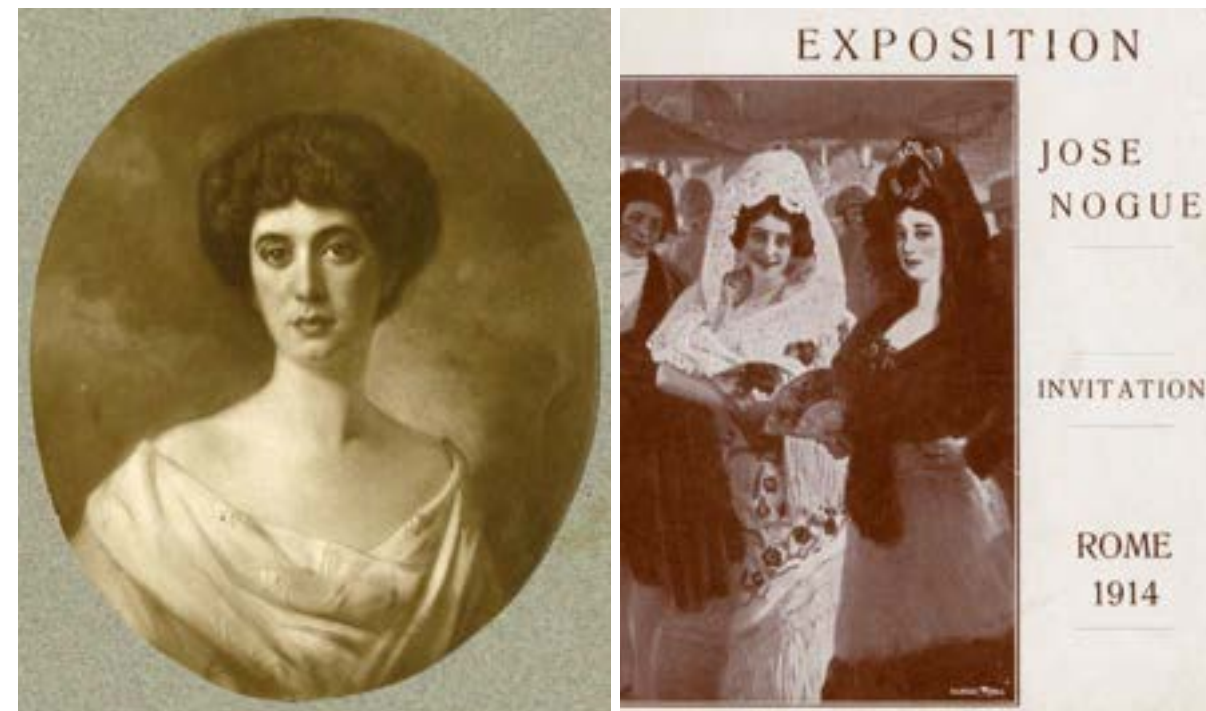
A las 8 empiezo a darme un tute. Voy a la tienda y preparamos la colocación de los cuadros, gracias a Flavio que se encarga de los grandes. A las 11:45 voy a la embajada a invitar los Sres. condes de la Viñaza que me prometen venir, después al otro embajador, Sr. Piña. A la 1:30 vuelvo a la tienda. A las 2 voy a casa Frezals a recoger cuadro, después a casa doctor Rinaldi, donde caigo en la escalera y todo sin hacerme nada a Dios gracias. Echo 100 invitaciones más y llego a la tienda a las 3:15, con el mismo coche cojo marco circular y lo llevo a poner cristal. A las 4 está todo arreglado, cuando llega el Sr. Piña, embajador, Mr. Stanley. A las 6:30 embajadores del Vaticano. [15 d'abril de 1914]

Como ayer no pude ir al Fraile, voy a las 8:30 hoy y le doy lección hasta las 10. Voy a casa de Giosi, viene bastante gente entre ellos una signora que vive en Castelgandolfo y pide precio de las dos manchas de allí que le gustan mucho. Viene Serra y Reina, el uno me dice retratista el otro marinista. Por la tarde viene la Sra. Ronaldi Agüera con la marquesa Misciatelli, que dice falta algún retrato de Sra. y se ofrece ella, que es muy bonita y quedamos en que iré mañana a las 11. He ido al Italie para ver si me publican la nota de la gente que vino ayer. A las 2 he pagado la cuenta de Danesi. A las 4:30 han venido los Sres. Duques de Arcos. [16 d'abril de 1914]

A las 8:30 voy a Olivieri a buscar papel y pasteles para retrato marquesa Misciatelli, donde voy a las 9:30 en punto en coche. Casa preciosa todo del 700, y lo que quieren es un pequeño medallón de 0,40 x 0,36. El marqués es muy simpático. Trabajo hasta las 12. Para mañana me convidan a almorzar. A las 2:30 viene la profesora estudiamos Cavalleria rusticana, después compro papel Camon y voy a la Exposición, me dicen que esta mañana hubo mucha gente. Por la tarde me sucede la sorpresa con Madame Cordy que creyéndome un dependiente me ha elogiado las obras, y al preguntarme si Tedeschi era el pintor la he dicho que lo era yo. Vienen los pensionados de la Academia. A las 8:30 vamos a oír Favorita, la última. Battistini colosal, Lázaro magnífico. [17 d'abril de 1914]

A las 8:30 voy a Olivieri a buscar pasteles. A las 9:30 entro en casa marqueses Misciatelli y continuamos el retrato, a las 12 ya empieza a gustar pues lo hago como quiero un pastel clásico

Retrat de la marquesa Misciatelli / Invitació-catàleg de l'exposició a la Galleria Giosi

Retrat del Dott. Camillo Rinaldi
Retrat de l'escultor José Capuz

muy conducido. A la 1 comemos todos juntos en su precioso comedor. Después ojeamos algunas obras de la época y reanudamos la tarea que a las 3 es aprobada completamente, pues es guapa y más bonita. A las 4 voy al estudio barón Mayer y después a la exposición vienen varios invitados, los Sres. Duques de Arcos que compran el cuadro. [18 d'abril de 1914]

A través dels diaris podem conèixer el procés de creació d'algunes obres, com el retrat de la marquesa Misciatelli, que el segon dia de l'exposició es va queixar a l'artista de l'excessiva presència d'homes entre els personatges pintats, i se li va oferir ella mateixa com a model. El pintor va acceptar el repte i van quedar per trobar-se l'endemà mateix a casa seva. Nogué ho descriu així: una casa preciosa, tot del set-cents, volen un petit medalló i el marquès és molt simpàtic... El primer dia hi treballa fins a les dotze i l'inviten a dinar l'endemà, i a les dotze el quadre ja comença a agradar. A la una dinen tots junts en un menjador preciós, després reprenen la tasca, que a les tres ja és aprovada completament. El dia 20 d'abril el marquès el cita a casa seva, posen el pastel en el marc i se l'emporta cap a l'exposició. L'endemà el porta al fotògraf a reproduir. Òbviament, el quadre de la marquesa no podia sortir al catàleg, però sí que apareix esmentat en un retall del diari *Il Giornale d'Italia*; és l'única obra a la qual es fa referència i la resta de l'article està dedicat a enumerar les personalitats que han visitat l'exposició, que el cronista qualifica com un gran èxit.¹¹² El 3 de juny la marquesa li paga la feina feta: dues-centes lires.

Lamentablement, els descendents de la marquesa Misciatelli encara no han pogut ser localitzats i, per tant, no sabem si aquesta obra es conserva, però per sort tenim la reproducció fotogràfica del retrat que il·lustra aquesta història tan interessant.

El catàleg de l'exposició és un tríptic de forma quadrada, il·lustrat amb dues imatges: *La nuit de Saint Antoine a Madrid (1800)* i el cos central de *L'esfinx*. A l'interior del tríptic, hi ha la llista dels setanta-sis quadres que s'hi exposen, agrupats per temàtiques; aquesta ens serveix tant per conèixer la xarxa de les relacions socials de Nogué com el mapa dels seus viatges per Itàlia i per Europa. En el grup de retrats, a més dels sis personatges masculins esmentats, hi apareixen el del Dott. Camillo Rinaldi, el de l'escultor José Capuz¹¹³ i el de Nelita Tedeschi, filla del periodista Enrique Tedeschi.

Marina reproduïda en una postal

Al catàleg, després dels retrats, hi ha un grup de "Paisatges d'Itàlia". Un altre on el tema genèric és "El mar". Un altre grup d'obres sota el títol de "Quadres", on hi ha l'esmentat *La nuit de Saint Antoine*, un quadre costumista inspirat en la imatgeria del canvi de segle XVIII a XIX, que esdevé singular pel fet que no es coneixen més obres seves d'aquest estil. I un altre grup que titula "Records de viatge", amb quadres agrupats en diferents subtítols: "París" —on va viure la inundació del Sena abans d'anar a la Bretanya—, "Bruges" —on va ser només uns dies però va copsar-ne la gran singularitat del paisatge i els costums—, "Bretanya" —a Roscoff va passar la major part del viatge preceptiu dels pensionats per Europa i hi va fer una de les seves obres emblemàtiques—, i, finalment, "Itàlia". El catàleg ens aporta encara més dades, ja que en algunes obres apareix la indicació del seu propietari (ducs d'Arcos, Dott. Camillo Rinaldi i Comm. G. de Frezals). Val la pena remarcar així mateix que el text informatiu és escrit en francès i que algun dels articles sobre l'exposició es publica al diari *L'Italie*,¹¹⁴ escrit també en francès, llengua de cultura a Itàlia en aquells moments.

Cal esmentar els fulls de signatures¹¹⁵ de les seves exposicions, que Nogué conservava i que eren en bona manera un indicador de l'interès que la seva obra desvetllava en la societat romana. Hi apareixen molts membres de la colònia artística espanyola a Roma, amb els quals el pintor mantenia una bona relació.

Un cop acabada la mostra i per rescabalar-se de tots els tràngols que hi va viure, Nogué se'n va sol uns quants dies a Terracina, un poble de platja al sud de Roma. De l'11 al 16 de maig, als diaris ens hi descriu les activitats que hi fa i també ens revela que llegeix la biografia de Wagner i les seves òperes: *Tanhauser*, *Lohengrin*, *La valquíria*, *L'anell del Nibelung*... Segons la postal que envia al seu pare, on es veu la marina que li han comprat els ducs d'Arcos (415P), volia anar a Terracina per fer-hi un estudi de roques per a una marina més gran que volia enviar a Madrid. Per les postals a la seva dona (418P i 419P), sembla que Nogué mirava de trobar una casa per passar-hi les vacances d'estiu.

EL DIVISIONISME

Al llarg de la seva trajectòria artística, Nogué és un pintor vinculat a l'academicisme i, potser atrapat per aquest concepte, rebutja els camins oberts per les noves avantguardes estètiques. Com a gran concessió, abraça el divisionisme, una tècnica que utilitza amb molt d'encert en algunes de les seves obres de la segona dècada del segle XX, tant en el paisatge com en els retrats, influenciat d'una manera conscient o inconscient pels pintors de l'escola divisionista italiana¹¹⁶ o per altres mestres, com Henry Martin.¹¹⁷ El seu quadre *Le philosophe* —amb un personatge passejant-se en un paratge de pins entre els quals es veu el mar— podria ser una de les fonts d'inspiració d'alguns temes de Nogué, com el que apareix a la postal 635P, al quadre *Pinar de Castiglione*, i en un gravat d'una col·lecció dels seus descendents. Una mateixa temàtica però tres obres diferents.

Paisatge amb pins i mar

Quan és a Munic a la tardor de 1909, va per segona vegada a la Nova Galeria només per veure el quadre de Segantini¹¹⁸ perquè el volia estudiar més profundament i, fins i tot, li agradaria copiar-lo. Amb motiu d'això, anota a l'agenda:

Creo que el divisionismo puede hacer cosas muy nuevas y brillantes.¹¹⁹

Ell mateix se serveix ja d'aquesta tècnica l'any 1910 amb l'obra *L'esfinx de Roscoff*; per això sorprèn que, després de gairebé una dècada fent-la servir, en una postal al seu pare (650P) li escrigui:

mi último paisaje antes de convertirme al divisionismo. [1 d'abril de 1918]

Amb tot, a les *Memorias*¹²⁰ descriu l'evolució que experimenta el seu procés creatiu:

Me encerré en el estudio y realicé el cuadro Tierra franciscana para presentarlo a la Exposición Nacional de 1920. Volví al sistema puntillista divisionista que había asimilado en Francia y que me había dado tanto éxito con el tríptico La esfinge e incluso muchos de los retratos que había pintado después. Fue en Contigliano cuando pinté a Battistini y el cuadro del Tonto del pueblo cuando volví a mi pintura clásica abandonando esta técnica, pero que me resolvía perfectamente el dar vibración a la luz y hacer palpitar también a las penumbras.

Un fragment d'una crònica periodística sobre l'exposició que fa amb els seus alumnes l'any 1918, Fausto M. Martini descriu el bagatge artístic de Nogué: “L'adoració més que l'admiració pel grandíssim Velázquez, l'assimilació de les virtuts expressives de Zuloaga i Anglada... amb l'intent de combinar la tradició pictòrica de la seva terra amb l'eficàcia de la tècnica moderníssima del divisionisme.”¹²¹

Nogué es mostra sempre bel·ligerant i intransigent enfront de qualsevol manifestació avantguardista i el seu pensament pel que fa a l'evolució general del llenguatge pictòric apareix reflectit en diverses ocasions, com en el cas de la inauguració de l'exposició de la Societat degli Amatori e Cultori delle Belle Arti de 1914:

A las 11 a la inauguración de la exposición de vulgaridades y vergüenzas llamada Degli Amatori e Cultori. A las 12 a casa. [21 de febrer de 1914]

Però, malgrat els seus escarafalls, trobem que la majoria d'obres que es poden veure al catàleg d'aquesta exposició¹²² són molt semblants a les que es van presentar a l'Exposició Internacional d'Art de Roma de 1911, en el pavelló espanyol de la qual ell havia participat al costat d'una seixantena d'artistes més.

Nogué, que està associat a la Societat degli Amatori e Cultori delle Belle Arti als quals critica, es troba en el dilema d'adherir-se a un col·lectiu com la Secessione Romana, que és més dinàmic i innovador (22 de febrer de 1914). Sembla que, amb la finalitat de fer-se'n soci, Nogué visita a casa seva Tomasso Bencivenga, que era secretari de l'exposició de Secessione i que havia estat secretari de l'Exposició Internacional d'Art de Roma de 1911.

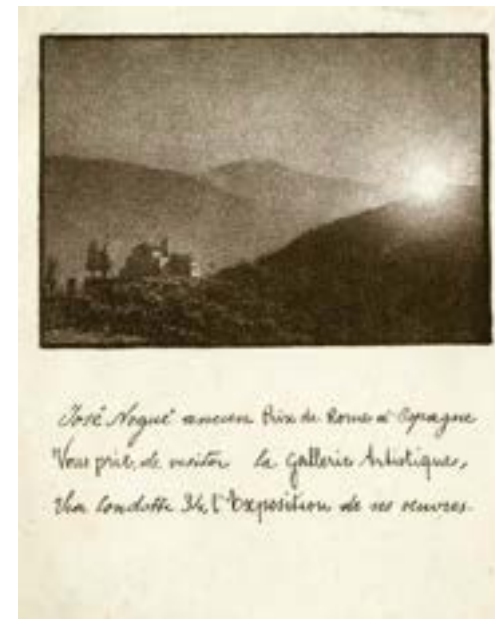
A las 2:30 al Colegio español donde pinto hasta las 4:30. Voy al palacio de Bellas Artes para ver al profesor Bencivenga que me da una cita a su casa. Cola di Rienzo 285, de 7 a 8. Vuelvo a casa de Giosi y a casa a estudiar. A las 7:30 llego a la cita entreteniéndonos hasta las 8:15. A las 8:30 Lohengrin. Telefono condesa para saber si viene antes de ir al baile artístico. [21 de febrer de 1914]

Secessione Romana presentarà grans exposicions a Roma els anys 1913,¹²³ 1914 i 1915. Un article periodístic¹²⁴ diu que a la inauguració de l'exposició de 1914 hi va assistir la plana major dels artistes, els joves i els vells, els tranquils i els exaltats, els italians i els estrangers... Finalment, però, Nogué continuarà vinculat a la Societat degli Amatori e Cultori dell'Arte i amb ells participarà en una important exposició l'any 1919 a la Galleria Nazionale, on presentarà la seva obra *Tierra franciscana*. Amb aquest motiu tornem a trobar Fausto M. Martini, que escriu: “El pintor ha afrontat un tema formidable amb el seu pinzell i una sàvia tècnica divisionista allunyada de les aberracions habituals representant el despertar de la natura amb la sortida del sol. Es podria fer un llarg estudi sobre aquest quadre i es podria demostrar com el pintor espanyol, tot i crear la seva obra sobre un tema semblant al d'un cèlebre quadre de Pelliza di Volpedo,

ha mantingut intacta la seva personalitat pel que fa a la interpretació espiritual del paisatge que ha posat en la seva obra. La de Nogué no és una simple i immediata representació del prodigi: és el prodigi reviscut des de l'ànima de l'artista ja reduït a emoció lírica abans de consagrar-lo sobre la tela.”¹²⁵ El cronista es refereix a l'obra *Il sole*, feta el 1904 per l'esmentat pintor divisionista,¹²⁶ que forma part de la col·lecció de la Galleria Nazionale d'Arte Moderna de Roma, on vaig tenir l'oportunitat de veure aquesta obra l'any 2014¹²⁷ tot i que actualment (agost de 2022) no forma part del recorregut expositiu.

Per a la invitació de l'exposició que Nogué va presentar també el mateix any 1919 a la Galleria Artistique, de Via Condotti, 34, va fer servir un gravat d'aquesta obra.¹²⁸

La influència dels mestres divisionistes sobre Nogué ens permet establir una certa relació entre el quadre *Due madri*

Invitació a l'exposició de Nogué. Gallerie Artistique. Roma, 1919

Due madri de Giovanni Segantini / *Giovanne mamma* (fotografia de la primera versió i versió definitiva)

de Segantini, un dels pintors a qui, com hem vist, el nostre artista admirava, i una maternitat de Nogué —l'única composició seva sobre aquest tema de què es té constància—, que es conserva en una col·lecció familiar. En aquest quadre també hi va fer variacions: en un cas l'infant té els ulls oberts i en l'altre els té aclucats, tal com documenten les fotografies del fons del MAMT. Aquesta obra ens porta a especular amb la hipòtesi de si es podria tractar d'algun fill de Nogué, cosa que no està documentada enlloc però que es fonamenta en els comentaris que Maria Virginia, la filla de l'artista, havia fet als seus fills petits quan en alguna ocasió havien tornat a Roma: “Em sembla que per aquí hi tinc un germanastre...” En cas de ser cert, això reforçaria el que s'ha comentat en apartats anteriors sobre les difícils relacions entre el pintor i la seva esposa.

LES CLASSES DE DIBUIX I PINTURA

L'ensenyament del dibuix i la pintura és una de les activitats i experteses de Nogué —cal recordar que quan torna a Espanya es dedicarà en cos i ànima al mestratge al llarg de trenta anys— i és també una manera més de guanyar-se les garrofes. Les primeres classes les feia als domicilis dels alumnes; un era el P. Samuele Puri,¹²⁹ un franciscà a qui sovint anomena “Fraile” i que es dedicava bàsicament a temàtica religiosa —al MAMT hi ha algunes postals il·lustrades amb obres seves.¹³⁰ L'altra era Elsa, una de les filles dels marquesos Sallier La Tour; serà una de les alumnes més constants i predilectes, i Nogué la va pintar en diverses ocasions. La primera classe que surt esmentada als diaris va ser el 12 de gener de 1914 i el domicili familiar era a Via delle Zoccolette,¹³¹ tocant al Tíber i al Ghetto de Roma.

Classes de dibuix i pintura als Estudis Canova

Més endavant va augmentar el nombre d'alumnes i Nogué va habilitar un espai per fer classes a casa seva. El 6 de desembre de 1915 és el primer dia que el professor hi rep les alumnes; als diaris s'indiquen els dies de classe i les assistents, les activitats que desenvolupen i també que, a vegades, les deixa soles treballant per anar a fer gestions. En algunes ocasions van a fer pintura del natural a la Villa Corsini, a tocar de l'Academia al Gianicolo.

Però a casa seva tampoc no tenia prou condicions per acollir les alumnes, que eren de bones famílies; per això va llogar una part dels cèlebres Estudis Canova, situats a Via delle Colonette, molt a prop de casa seva, per instal·lar-hi el seu. Unes quantes setmanes abans no va parar d'anar amunt i avall per mirar de trobar l'espai més adequat... L'11 de març de 1916 visita els Estudis Canova, el dia 14 fa el contracte verbal del seu estudi per sis mesos, el dies 17 i 18 tot d'enrenou per adequar-lo i el dia 20 ja hi fa la primera classe. Aquest canvi facilitarà les coses a Nogué perquè hi podrà començar a rebre les primeres visites i mostrar les seves obres amb més comoditat:

Las señoritas dan su primera lección en el estudio que les produce una buena impresión, pues ciertamente están muy cómodas y la luz es espléndida, he llevado libros y cosas. [20 de març de 1916]

A las 9 voy al estudio, a las 9:15 vienen las señoritas y trabajan hasta las 12, vienen la marquesa Lepri y la condesa Negri a buscarlas, les gusta mucho el estudio en el que efectivamente todo parece mejor. [23 de març de 1916]

A principis d'octubre de 1916, queda buit un estudi al costat del seu i decideix canviar-s'hi perquè té més avantatges, com el corrent elèctric. Endreça el nou estudi (7 d'octubre de 1916) i buida el que tenia fins ara (8 d'octubre de 1916). Un cop s'hi ha instal·lat, arriba a signar un contracte per dos anys (31 d'octubre de 1916), la qual cosa fa pensar que potser ja no està tan obsessionat per la tornada a Espanya.

A part de Samuele Puri, la resta d'alumnes eren noies, però el mes d'abril de 1917 s'hi incorpora un nou alumne, Francesco Palmegiani. A les *Memorias*, Nogué es refereix a la contrarietat que representava per a un academicista com ell ensenyar a un "dibuixant de tipus modernista o futurista".¹³² Pel que ressenya als diaris, sembla que no anava a classe amb les noies, sinó que solia anar-hi a la tarda. Palmegiani¹³³ esdevindrà rellevant pel seu treball com a gran dibuixant caricaturista; alhora, la relació amb ell obre a Nogué les portes de casa seva a Rieti, des d'on s'inspira per a la realització de *Tierra franciscana*. Al darrere d'aquest quadre, que actualment forma part de la col·lecció privada d'un dels descendents del pintor, hi ha aquesta inscripció: "Este cuadro lo pinté en Rieti (ITALIA) después de un viaje por los lugares donde vivió San Francisco acompañado por el célebre barítono Mattia Battistini. José Nogué 1918". Al MAMT es conserva un dels apunts per a la realització d'aquesta obra (NIG 2109).

Tierra franciscana (esbós) / Francesco Palmegiani amb uniforme militar

El mes de maig de 1918 trobem tots els alumnes de Nogué en una exposició conjunta amb el mestre a la Galleria Giosi. A l'interior de la targeta d'invitació, escrita en francès, hi ha els noms dels artistes participants: Elsa i Madeleine de la Tour, M. Pia i Giulia Lepry, M. Bisleti, Vianne de Germiny, Sofia i Mimita Ayarragaray, Fanny Rognera, Ghislaine van den Steen, Edith de Aguiar, el R. P. Samuele Puri i Francesco Palmegiani.

A la coberta de la targeta hi ha un estudi femení que, segons les fotos de l'arxiu del MAMT, està datat a Roma el 1917. No sabem qui és la model, però una anotació indica el títol de l'obra: *Una espanyola*. En una altra foto es veu aquest quadre penjat al despatx del Sr. Errázuriz, ambaixador de Xile a Roma,

que el va adquirir en aquesta exposició. Als diaris de 1917, Nogué ens explica que pinta *Una espanyola* fent servir una *modella* amb una mantellina que li ha deixat Amoedo (8 de maig de 1917).

Segons els articles de premsa,¹³⁴ l'exposició conjunta amb els alumnes va servir per mostrar a bastament el mestratge de Nogué i la diversitat i la qualitat de la seva producció artística.

Sorprenentment, als diaris no es parla gaire de les exposicions artístiques romanes: la de Maria Gatti, la de Previati,¹³⁵ la dels secessionistes, i a vegades només és per expressar indignació i rebuig, com s'ha vist abans.

Después a ver exposición personal María Gatti en el foyer del Nazionale. Sus marinas y paisajes están bien. Firmo en el álbum de visitas. [2 de març de 1914]

Después voy (a las 5) a la exposición Maria Gatti, que conozco personalmente. El local le cuesta 20 liras diarias y toda la exposición unas 1.000 liras. [4 de març de 1914]

Voy a Cancelleria a ver la exposición Previati, encuentro a mi discípulo el Fraile. [29 d'abril de 1914]

A las 4:30 vamos a la Academia de Francia, Chicharro, los pensionados, estaban ya contemplando aquellas calamidades ¡están buenos...! Se ve lo que trabajan. Dubas es el mejor pues tiene personalidad. A las 6 nos vamos después de saludar a Mr. Besnard, nuestra embajadora, etc. etc. [16 de maig de 1914]

A las 10 a la exposición de los Secesionistas hasta las 12. [21 de juny de 1914]

Por la tarde a las 2 voy a buscar condesa Genuardi y vamos a ver las Exposiciones, muchos de cuyos cuadros me indignan. [19 d'abril de 1915]

A las 3:30 a la exposición de Bellas Artes que es como todas, mediana y con una salita rabiosa que se las trae, en la que he encontrado a Estevan indignado, seguimos viendo el resto y a las 5:30 salimos. [14 de maig de 1916]

Con el tranvía a la Exposición francesa donde espero a la condesa Negri de Samporo, subimos y poco después encontramos la marquesa La Tour con Elsa y Magda. Visitamos todo y a las 5 viene la princesa [...], clan de la Regina, todos juntos tomamos el the en casa La Tour. [29 de maig de 1916]

A las 9 al estudio y después al Museo de Arte Moderno, encuentro pintor Petiti con el que hago el recorrido, viendo los cambios que han hecho en la instalación y comprendiendo cada vez menos algunos cuadros de los expuestos. [24 de setembre de 1916]

I no podem saber, per descomptat, què devia pensar de la primera exposició futurista a Roma que s'havia celebrat el 1913, un any abans de la seva exposició a la Galleria Giosi,¹³⁶ però a les *Memorias*¹³⁷ hi ha la reproducció d'un article seu escrit arran de la visita a l'exposició d'Art d'Amèrica i Espanya celebrada

Invitació a l'exposició de Nogué amb els seus alumnes. Roma, 1918

Postal de la residència de la família Dell'Olio
Retrat de l'Ingeniero Dell'Olio

a Barcelona l'any 1963, on parla d'una conversa mantinguda amb Balla dient-li que ja Velázquez en el seu quadre *Las hilanderas* havia introduït el moviment a la pintura.

Per a un paisatgista com Nogué, la ciutat de Roma ofereix molts al·licients i evidentment la basílica de Sant Pere amb les seves cúpules és un tema que reproduceix moltes vegades.

Arran de la relació que Nogué va establir amb la família Dell'Olio a Santa Marinella, a la tornada de les vacances de l'estiu de 1916 va anar a la casa que tenien a Via Aurelia, 157, per pintar-hi una vista de Roma que l'artista considerava diferent i molt atractiva. Segons les *Memorias*,¹³⁸ hi va anar per pintar un retrat de Paolina dell'Olio, del qual no es té constància gràfica i als diaris ni se'n parla. En canvi, hi trobem diversos fragments del procés creatiu d'un paisatge, adobat amb altres detalls interessants com l'elogi de la vida gairebé retirada d'aquesta família, l'enciam que li ofereixen per al sopar o el tramvia que tarda a arribar-hi.

A la col·lecció de postals del MAMT n'hi ha una (693P) amb un dibuix esplèndid d'aquesta vil·la que lamentablement ja no existeix. De la relació amb aquesta família en queda la fotografia del retrat que Nogué va pintar a l'Ingeniero Dell'Olio l'any 1919 i tot un grapat de cites en els seus diaris.

A las 12 a comer, después descansamos un poco y vamos a casa de la familia dell'Olio que tienen una villa monísima y viven una vida patriarcal deliciosa ¡quién fuera ellos...! A las 6 nos volvemos a casa. [22 de setembre de 1916]

A las 3 a Villa dell'Olio, [...] con Paolina voy a dar un vistazo para hacer un primer término interesante y lo encuentro en los pinos de la Villa del Papa Pío V. A las 5 vuelvo a mi torre a pintar, hay el efecto soberbio pues el sol está limpio hasta el último momento. [9 d'octubre de 1916]

A las 4 al campo a pintar, concluyo primer término que quedó muy bien resuelto, creo que está saliendo una obra muy bonita, sobre todo es Roma, la Roma católica por la importancia que toma San Pedro. Creo que una edición en color en tiempos normales se vendería en cantidad en Roma. [13 d'octubre de 1916]

Voy a la villa dell'Olio. Trabajo desde la terraza en el paisaje que ya está al terminarse, la Sra. me habla que quiere un cuadro y el retrato de su marido, me da ensalada de su huerto para la cena. [14 d'octubre de 1916]

A las 4 voy a la villa dell'Olio a recoger cuadro y bastidor, voy andando y llego casi con el tranvía, llevo todo al estudio [24 d'octubre de 1916]

Vista de Roma

Y a la villa dell'Olio, que me acompañan a la villa Pazzi desde donde hago un apunte de la vista de Roma con monumento a Vittorio Emmanuelle, que falta al cuadro. [14 de novembre de 1916]

A través de totes aquestes referències, es pot veure com en el procés de creació d'aquest paisatge l'artista aconsegueix de fer sortir en una mateixa imatge tots els elements que considera que n'han de formar part: la basílica de Sant Pere, un conjunt d'arbres i també, a la llunyania, el monument a Vittorio Emmanuelle, uns elements que des d'un únic punt de mira no poden ser copsats. Tot i que no es coneix amb certesa de quin quadre de Roma es tracta, al MAMT hi ha la reproducció fotogràfica d'una pintura amb aquestes característiques, que podria formar part de la col·lecció del Dott. Rinaldi. D'altra banda, no fa gaire s'ha venut en una subhasta una altra obra que concentra tots els elements descrits i que ha passat a formar part d'una col·lecció privada dels descendents del pintor.

AL VOLTANT DEL PALAZZO ALTEMPS

Quan Nogué va presentar l'exposició a la Galleria Giosi, li tiraven la floreta de "retratista" i és que va ser un retratista excel·lent i, com es constata als diaris, s'hi guanyava força la vida. Al voltant del que representa el Palazzo Altemps, iniciem un recorregut pels retrats de personatges eclesiàstics i per algunes obres de temàtica religiosa fetes durant l'estada a Roma.

Por la mañana a las 11 he ido al Colegio español... [5 de gener de 1914]

Palazzo Altemps, antiga seu del Pontifici Col·legi Espanyol de Roma

Al llarg d'aquests anys, Nogué manté una relació molt intensa amb les autoritats del Pontifici Col·legi Espanyol de Roma, una institució fundada l'any 1892 pel tortosí P. Manuel Domingo i Sol que es dedicava a la formació dels sacerdots diocesans. Després d'haver tingut diversos seus, el Vaticà els va cedir el Palazzo Altemps, que van ocupar des del 1894 fins a la dècada dels seixanta del s. XX quan aquesta institució va disposar d'una moderna seu a Via di Torre Rossa. Situat a tocar de la Piazza Navona, el Palazzo Altemps és un magnífic edifici renaixentista en el qual actualment hi ha una de les seus del Museu d'Història de Roma.

A l'interior d'aquestes parets tan massisses hi ha la capella de Sant Anicet. El 23 d'octubre de 1915, en una visita de Nogué al Col·legi Espanyol, li encomanen una còpia de la *madonna* que hi ha a la part superior de l'altar de la capella, ja que la imatge està molt malmesa. En pren les mides —83 × 107,5 cm— i al cap d'un parell de dies torna al Col·legi i s'enfila a l'altar amb el bastidor.

A las 8:30 voy con el bastidor al Colegio español y empiezo la copia subido en el altar, y con grandes precauciones para no acabar como Murillo... El célebre, no el de la Academia. Dibujo hasta las 11:30 y me llevo otra vez el bastidor para prepararlo de color en casa y ganar tiempo. [26 d'octubre de 1915]

El dissabte 30 d'octubre torna al Col·legi i, mirant de treballar sense córrer perill, s'adona que la pintura antiga es pot treure del seu lloc si s'hi accedeix des del darrere. D. Joaquín li ho autoritza, la treu i la porten a l'habitació cardenalícia del costat de la capella, i allà pot continuar pintant uns quants dies més. L'acaba el 8 de novembre i presenten el quadre al seu lloc, on sembla que queda molt bé; l'hi instal·la definitivament l'11 de novembre. El diumenge 14 se celebra la festa del Col·legi espanyol a la qual Nogué i la seva esposa assisteixen, però als diaris no es fa esment del quadre.

Es tracta de la *Madonna della Clemenza* i al llibre *Cien años de historia*,¹³⁹ que narra les vicissituds del Pontifici Col·legi Espanyol, es documenta que el 13 de novembre de 1915 va ser presentada aquesta obra de Nogué. A la seu actual del Col·legi Espanyol hi conserven la imatge que ell va pintar, neta i restaurada, i, amb motiu del centenari de la institució, el 1992 se'n va fer una còpia exacta amb "les millors tècniques de reproducció pictòrica", que va ser restituïda a la capella de Sant Anicet del Palazzo Altemps.¹⁴⁰ Quan he tornat a visitar la capella recentment, la imatge no es podia veure per causa de la poca il·luminació de l'espai, i em passava una mica com als residents del Palazzo Altemps de fa més d'un segle, que, de tan bruta i ennegrida com estava la imatge, se l'havien d'imaginar.

Com hem dit, la bona relació amb les autoritats del Col·legi és molt productiva per a Nogué, gràcies a la qual realitza diversos retrats d'eclesiàstics o de familiars seus que sortosament es conserven encara en aquesta institució, com el del cardenal Merry del Val¹⁴¹ i del seu pare. També s'hi troben altres quadres

Madonna della Clemenza. Capella de Sant Anicet del Palazzo Altemps
Retrat del cardenal Merry del Val

que no estaven documentats al MAMT, com un del cardenal Benlloch¹⁴² i el de D. Luis Albert, que havia estat rector de la institució entre 1909 i 1914 i per qui Nogué sent molta estimació. Lamentablement, però, no s'han localitzat ni el de la mare del cardenal Merry del Val, documentat tant per la fotografia com per la correspondència de l'arxiu del MAMT,¹⁴³ ni el del cardenal Vives i Tutó,¹⁴⁴ àmpliament esmentat als diaris.

El cardenal Vives i Tutó era una persona molt rellevant al Pontifici Col·legi Espanyol i també a la Cúria Vaticana —va ser un prelat molt proper als papes Lleó XIII i Pius X—, tant que sembla que a Roma feien un joc amb el seus cognoms: *Vives è Tutto*. Josep M. de Sagarra, a les seves *Memòries*,¹⁴⁵ glossa la figura del prelat al qual va conèixer l'any 1912, i hi parla del tàndem que feien els cardenals Vives i Tutó i Merry del Val, que formaven el duo hispànic de sòlida hegemonia en la Roma d'aquell temps; curiosament, tots dos personatges van ser retratats per Nogué. A més de parlar d'aquests personatges, Sagarra fa una gran glossa de Josep Pijoan,¹⁴⁶ un prohoms català vinculat a l'Institut d'Estudis Catalans que va fer una gran tasca a Roma en l'organització i posada en marxa de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia.¹⁴⁷

La pregunta que sorgeix d'aquestes dades és si Nogué i Pijoan havien tingut cap relació, ja que devien freqüentar alguns llocs comuns com ara l'església de Montserrat a Via Giulia —el rector de la qual, Mons. Juan Perea, va ser retratat per Nogué el 1911.¹⁴⁸ I, en una postal de finals de 1917 enviada al seu pare (580P), Nogué parla d'"el meu amic Pijoan" tot referint-se a un llibre seu del qual els Srs. Salvat havien fet una magnífica edició.

Tornant a la realització del retrat del cardenal Vives i Tutó, pels diaris sabem que hi treballa uns quants dies del gener i el febrer de 1914. Com que s'havia mort al setembre de 1913, se suposa que va fer el retrat a partir d'alguna fotografia seva.

A las 9:30 voy a recoger prendas para retrato cardenal Vives al Colegio español, me entretengo más de una hora, y con toda la carga en un coche a casa. [23 de gener de 1914]

A las 2:30 al Colegio español donde pinto en el retrato del cardenal hasta las 5. [18 de febrer de 1914]

El 24 de febrer Nogué escriu que en una festa del Col·legi Espanyol ja s'hi pot veure penjat el retrat del cardenal Vives i Tutó

Retrat del cardenal Guisasola

i que ha tingut molt d'èxit; el 28 d'abril, D. Luis li acaba de pagar la feina feta: cent cinquanta lires. Tanmateix, el quadre no s'ha pogut localitzar ni se'n té constància fotogràfica; hi ha una imatge del cardenal reproduïda en un llibre sobre la història del Pontifici Col·legi Espanyol, però, per les dimensions reduïdes de la imatge, no es pot saber si és pintura o fotografia, i tampoc no se'n pot identificar l'autoria.¹⁴⁹

El 20 d'agost de 1914 va morir el papa Pius X i el 3 de setembre ja va ser escollit el nou papa Benet XV. Això va portar molta feina a Nogué perquè, amb motiu de la celebració del conclave, van passar uns quants cardenals pel Pontifici Col·legi Espanyol i el nostre artista va pintar el retrat del cardenal Guisasola¹⁵⁰ sobre la realització del qual apareixen diferents ressenyes (9-16 de setembre de 1914). Però a l'arxiu del MAMT no se n'ha trobat la fotografia mentre que sí que n'hi ha dels retrats fets al cardenal Cos, al cardenal Stanley i al cardenal Almaraz, que no sabem quan va pintar.¹⁵¹ Tanmateix, la que està identificada com a cardenal Cos té una coincidència absoluta amb les diferents imatges que es poden trobar del cardenal Guisasola, per la qual cosa es pot considerar que hi deu haver un error en l'anotació i que efectivament es tracta del retrat d'aquest cardenal.

Amb el nomenament del nou pontífex s'havien de canviar els escuts papals de les esglésies, convents o altres institucions religioses catòliques i alhora s'havien de distribuir les imatges del nou Papa, tasques que feien diversos pintors. El 12 d'octubre li paguen vuit-centes lires pels treballs realitzats i això era el preludi d'un encàrrec important que li arribaria un any més tard.

A través del Pontifici Col·legi Espanyol i de l'ambaixada davant de la Santa Seu, Nogué participa en la realització dels vitralls i les pintures per a la capella espanyola de l'església de San Gioachino ai Prati. Aquesta feina que l'ocupa a partir de la segona meitat del 1914 és un dels motius pels quals ajorna una vegada més el seu retorn a Espanya.

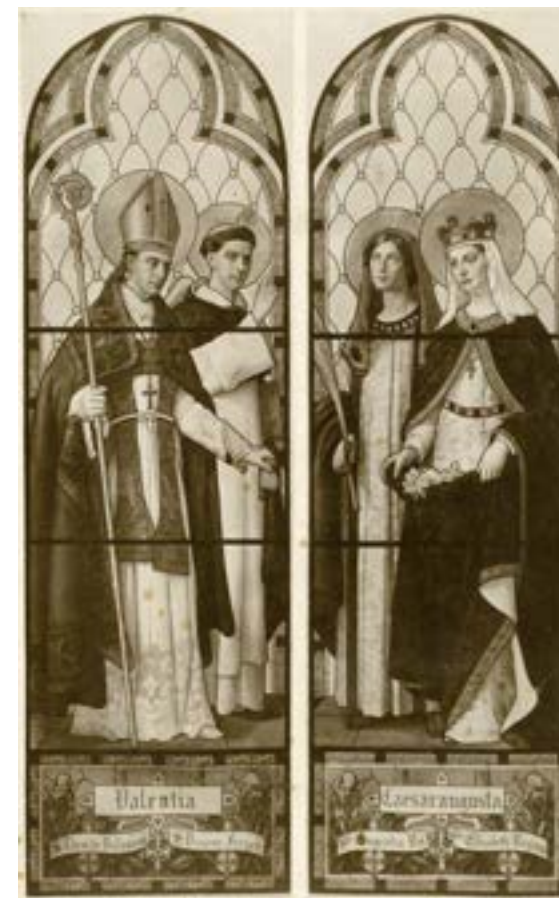
Durant el mes de juny visita diverses vegades l'església per tenir una idea de la feina que hi ha de fer. El 14 de juny de 1914 coneixem les mides dels vitralls —2,30 × 0,70 m— en el dibuix dels quals haurà de treballar uns quants mesos; abans d'anar-se'n de vacances a Santa Marinella ja en presenta un primer esbós que agrada tant a l'ambaixada com al Col·legi Espanyol (22 i 23 de juny de 1914). El 27 d'octubre, Mons. Perea li deixa elements per al vitrall (un bàcul i un abecedari gòtic), en el dibuix del qual continua treballant intensament; es tracta del vitrall que representa sant Tomàs de Villanueva i sant Vicenç Ferrer, vinculats a la diòcesi de València. El pintor escriu que el seu deixeble Samuele Puri li ha fet de model un parell de vegades (14 i 24 d'agost de 1914). El dibuix per al primer vitrall l'acaba el 31 d'octubre i el presenta a l'ambaixada, on l'obra rep l'elogi de diferents personalitats. En el segon vitrall, que representa santa Engràcia i santa Isabel reina, vinculades a la diòcesi de Saragossa, segons els diaris la dona del conserge de l'ambaixada li fa de model per al cap de santa Isabel, i hi treballa un parell de dies (30 de novembre i 9 de desembre de 1914). Amb una de les inundacions del riu Tíber, la feina dels vitralls corre perill perquè el taller del vitraller Bevilacqua s'inunda, encara que sortosament els seus dibuixos no es malmeten (16 de febrer de 1915). El 17 de novembre havia cobrat set-centes lires per la feina feta i el 15 de gener de 1915 en cobra sis-centes més.

El 19 d'abril de 1915, al Col·legi Espanyol diuen a Nogué que tant Chicharro com l'ambaixada estan d'acord que ell s'encarregui dels altres dos vitralls, per això s'afanya a documentar-se en diferents biblioteques per a l'elecció dels personatges.

Por la tarde dibujo los dos proyectos de vidrieras y pongo juntos con los anteriores para ver el efecto total. [4 de maig de 1915]

El 4 de maig trobem a Nogué que demana a la priora del convent de les monges hospitalàries que li faci de model per a una santa Maria i, l'endemà, diu a l'ambaixadora que la setmana següent començarà amb la seva filla de model, també per al vitrall.

A las 10 viene la madre Priora y dibujamos cerca de una hora, queda una figura muy inspirada, sigo proyectando las demás y busco algo hasta la hora de comer. [...] a las 2:30 voy a ver señora embajadora, quedamos que el lunes empezaré dibujo con su hija para la vidriera, después voy al Foro Romano a la iglesia de San Adriano donde están los Mercedarios. Siento que el traje es muy parecido al de los Dominicos y me parece que voy a cambiar radicalmente el asunto dentro de las mismas figuras, para que haya la mayor variedad de trajes. [5 de maig de 1915]

Dibuix per als vitralls de la capella espanyola de San Gioachino ai Prati

Tornant de les vacances, Nogué encara treballa sovint en aquest projecte, tot i que al final els nous vitralls no es van arribar a fer.

Voy al Colegio español a consultar nacimientos de los nuevos santos que quiero poner en las vidrieras y la catalana que me falta. [23 d'octubre de 1915]

Pel que fa als primers vitralls, que ja estan col·locats a la capella, els ha de fer uns últims retocs:

Después voy a San Joaquín a patinar mis dos vidrieras, he encontrado un gran secreto: el betún de Judea con aceite de clavelina y barniz mate da un tinte acaramelado y transparente magnífico, igualo el tono de los cristales del fondo, pero dejo los blancos, los azules y los rojos limpios, en los trajes de los Santos aumento su tono limpiando la pátina en algunos dibujos... [10 de novembre de 1915]

Amb aquesta intervenció, els vitralls deuen resultar molt lluminosos el dia 5 de gener de 1916, quan s'inaugura la capella, un esdeveniment que Nogué descriu d'aquesta manera:

A las 8 a la inauguración de la capilla española, con misa del cardenal Merry, hay mucha gente, al final recibo felicitaciones por mis trabajos. Chicharro me hace ir a firmar el acta. [5 de gener de 1916]

Actualment, a l'església de San Gioachino ai Prati de Roma encara s'hi poden admirar els vitralls de Nogué, al costat dels que va fer Hermenegildo Estevan, i els dibuixos originals per realitzar-los es conserven al MAMT (NIG 1265 i 1266).

Quan l'1 de febrer de 1916 Nogué va al Col·legi Espanyol, D. Joaquin Jovaní, rector entre 1914 i 1927, li trasllada la petició de l'arquebisbe de Saragossa de fer-li el retrat del Sant Pare, tot un repte per al pintor.

El dia 4 d'abril se li presenta accidentalment l'oportunitat d'assistir a una audiència papal i, en saludar el pontífex, li anuncia que està treballant en el seu retrat per a l'arquebisbe de Saragossa i que vol fixar-se bé en els accessoris per fer una bona feina. El Papa li respon amablement que sí. L'endemà es passa el dia fent gestions al Vaticà per accedir al guarda-roba papal. Que si Mons. Samper està reunit, que si és Mariano qui en té les claus..., tot un vodevil entre sotanes.

Voy a ver a Mons. Samper al Vaticano, hago cola y a las 11:15 le veo, diciéndome que obtendré lo que deseo, que vuelva a las 12 que me presentará a Mariano que es el que tiene las llaves del guardarropa. Bajo a la plaza para esperar media hora, compro álbum para mi ahijado y a las 12 subo, encuentro al padre Homs, subo a la antecámara y me tiro un plantón de hora y media, sale de una audiencia particular al ingeniero Leonori, a la 1:30 sale Mons. Samper que me encuentra esperando y manda recado a Mariano, pero se va y Mariano no viene, lo que me obliga a ponerme un poco serio con el camarero ¡qué gracia tiene! el último es el más difícil. [5 d'abril de 1916]

Un parell de dies més tard es troba amb Mariano i pot veure l'estola i la roba del Sant Pare, que haurà d'anar a pintar al Vaticà mateix, en una galeria tocant a la Logia de Rafael. Un altre dia no el deixen passar i Nogué, indignat, es refereix a alguns personatges de la cúria d'una manera irada:

Los esbirros rojos, que deben mentir de una manera indigna, son una caterva de vividores... [11 d'abril de 1916]

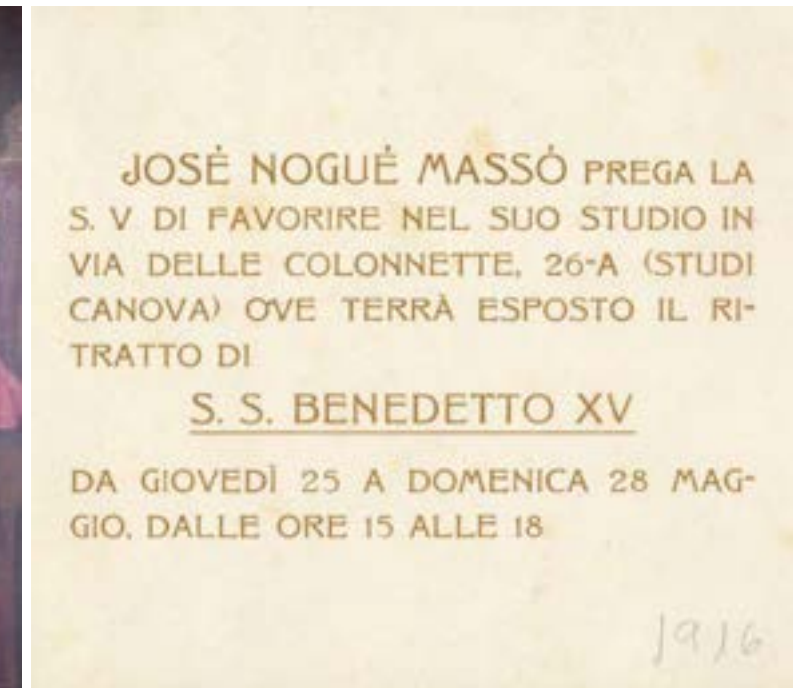
El dia 12 d'abril, finalment, hi pot anar i pot començar a pintar l'estudi per al retrat del Papa amb la roba que li han deixat; mentre treballa en aquell indret no pot parar de pensar en com treballaven els pintors d'altres èpoques. L'endemà al seu estudi pot acabar de compondre el retrat del Papa i en els dies consecutius s'hi dedica gairebé cada dia. El 20 d'abril ja treballa en el cap. El 24 d'abril rep visites al seu estudi i la comtessa de la Viñaza li diu que el retrat del Papa li agrada més que el que li ha fet Besnard, el director de l'Acadèmia de França. El 26 d'abril torna a anar al Vaticà i aquella tarda pinta a la Logia Mantovana; després esquitxa una propina a Mariano i es posen d'acord perquè hi pugui portar el quadre i acabar-lo del natural. El 29 d'abril D. Joaquín i una altra persona del Col·legi Espanyol veuen el quadre del Papa i els fa molt bona impressió; Nogué els diu que té la intenció de portar-lo al Vaticà i fer-hi els últims retocs davant del model. Continuen encara algunes sessions més de detalls al Vaticà, i el 6 de maig hi va D. Carmelo, que diu que li agrada molt i, quan Nogué li parla de la possibilitat que el vegi el Papa i li faci una mica de model, l'altre li respon que és Mariano —i les propines— qui més ho pot aconseguir. Uns dies més tard li ofereixen una invitació per tornar a una audiència papal i, a l'hora de besar l'anell del Papa, li diu:

Está casi ultimado el retrato “ah, sí —contesta— y ¿cómo ha quedado?” me gustaría que lo viera y juzgara S. S. —añado— “sí, sí, bien, lo veremos”. [10 de maig de 1916]

Nogué se'n torna content a casa perquè han acordat amb Mariano que la setmana que ve el Papa podrà veure el quadre. El 16 de maig hi van amb el fotògraf Fabbri per fer-ne la reproducció i Mariano reconeix que ha quedat molt bé, però, en canvi, la reproducció no hi ha quedat prou... i hi han de tornar el 18 de maig per repetir-la. L'endemà, finalment, el Papa rep Nogué, que li ensenya el retrat que li ha fet, moment que el diari descriu així:

A las 7 al Vaticano, a las 7:30 coloco todo retocando lo que se veía en el marco, no consigo ver a Mariano que está aún arriba con el Santo Padre, me hace decir que espere, a las 8:30 y cinco minutos vienen corriendo dos palafraneros a por el retrato, veo a Mariano y le doy las ampliaciones de las vidrieras y el cuadro de los niños franciscanos, además 20 liras para él, colocan el retrato en la sala del troneto y enseguida baja Su Santidad, me hace levantar para hablar con él, le gusta el retrato que encuentra un poco serio solamente, le gustan mucho las ampliaciones y me felicita “Las ha traído usted para mí, las fotografías” sí, Santo Padre, le contesto. Salimos, doy 5 liras a los portadores y lo dejo en la sala del consistorio. [19 de maig de 1916]

La realització d'aquesta obra representa una nova fita assolida per Nogué. Immediatament comença una altra cursa per preparar l'exposició del retrat del Papa al seu estudi, on durant uns quants dies de finals de maig rep un gran nombre de visitants que surten ressenyats als diaris i que, com és habitual, en deixen

Retrat del papa Benet XV / Invitació a l'exposició del retrat del Papa

constància en el plec de signatures; entre els visitants trobem el cercle de diplomàtics, els aristòcrates, els artistes, etc.¹⁵² El 26 de maig hi va el pintor Enric Serra, i Nogué escriu que han tingut una tertúlia catalana. La premsa es fa ressò de l'exposició i el 30 de juny el pintor rep al seu estudi la visita del periodista Franco Franchi, que elogia la seva obra i li anuncia la publicació de la foto i un article a *Blanco y Negro*, que surt precisament aquell mateix dia.¹⁵³ Però no s'acaba tot aquí, perquè en una visita a l'Acadèmia es troba Bueno, que es queixa que no hagin encarregat la realització d'aquesta obra a un artista aragonès (4 de juliol de 1916). Al final, el quadre va ser enviat a Saragossa, on encara es conserva.

Ben sovint, sol o amb la família, Nogué visita diferents convents de monges i manté una relació molt bona amb les superiores com la *Madre Socorro* o la *Madre de Santo Tomás*, i això representa una porta més per a encàrrecs professionals. Abans de l'estiu de 1915, està fent gestions per si necessiten res per a la capella que estan construint al convent de Porta Salaria (6 i 7 de maig de 1915) i, mentre treballava en la *Madonna della Clemenza* del Palazzo Altemps, havia d'estar pendent de la comanda de les religioses de Via Salaria per a les quals havia de fer una imatge de Sant Josep.

En una visita recent a Roma (2022) no s'ha pogut localitzar ni el convent de monges ni les obres que Nogué hi havia pintat. En tot el recorregut per la Via Salaria hi ha vestigis de dos convents: un pertanyia a les monges ursulines i actualment és una de les seus de la Universitat de Roma – La Sapienza; a l'altre hi ha una escola d'educació secundària. Els diaris, però, diuen que al març de 1916 s'inaugura la capella del convent de Via Salaria:

Me voy a ver las esclavas de Via Salaria. Veo mucha gente en la iglesia inaugurada ya el 21. Entro, hace muy bonito efecto, veo la Virgen y al San José que les pinté en el altar de la izquierda, encuentro al ingeniero que la ha hecho. Después de la bendición entramos al convento, la madre está ocupada con el cardenal y me entretengo breves momentos con ella, entro a tomar un vermut y a casa andando. [25 de març de 1916]

A principis de 1916 també prepara el quadre d'una altra marededéu per a les monges del convent de l'Assumpció (12-18 de gener de 1916). I, parlant d'inquietuds artístiques, és ben remarcable de veure com a Nogué se li desvetlla el repte de trencar el convencionalisme a l'hora de pintar la figura d'un Sagrat Cor.

Luchando con las muchas dificultades que trae el hacer un Sagrado Corazón que sea nuevo y artístico. [22 de juny de 1916]

A las 9:30 al Colegio español, llevo el Sagrado Corazón para que lo vea D. Luis y me aconseje sobre lo que hacer, después se lo llevo a la Madre de Santo Tomás y a las de Porta Salaria, donde lo dejo para que lo coloquen mañana que va el cardenal Vicario. [2 de novembre de 1916]

NOGUÉ RETRATISTA DE LA BONA SOCIETAT ROMANA

S'ha dit que en la descripció que Nogué feia del seu debut operístic no hi havia gens de glamur, però sí que n'hi devia haver en els balls, en les recepcions socials, a les ambaixades, a les llotges dels teatres, etc., i la majoria dels seus retrats femenins provenen d'aquests ambients.

En la realització d'aquestes obres, el pintor, a més de retratar les seves models, ha de fer exhibició del seu estatus per mitjà de la indumentària, els elements ornamentals, la fantasia, els paisatges del fons. Alhora ha

d'enaltir-ne la bellesa o l'encant, entenent amb aquests termes els cànons estètics vigents en cada moment històric. El pintor, en la mateixa dècada i pràcticament en un mateix any, alterna diferents estils, que van des d'un cert encarcament fins a un notable aire desenfadat i en un bon nombre de retrats incorpora la tècnica divisionista.

S'han esmentat ja alguns retrats femenins —els Malfatti, els Sallier La Tour o la Misciatelli—, però n'hi ha alguns altres en els quals cal parar atenció. Gràcies als diaris, es coneixen alguns detalls de la realització de dos retrats notables que Nogué va fer el mes de maig de 1915, en el procés de creació dels quals apareix la complicitat i un cert grau d'atracció o seducció entre l'artista i la model, d'una manera semblant al que descrivia a les *Memorias*¹⁵⁴ durant la seva estada a Piediluco:

Noté un considerable aumento de la admiración que por mí sentían tanto Giulietta como Pepina. No era más que esa atracción que tienen los tenores para los corazones femeninos [...]. Le contesté que lo que ella sentía era esa infantil admiración hacia el artista que pinta y que canta, tan desconocido para ella hasta entonces.

Pel que fa al retrat de Carmen Muñoz Rocatallada, filla del comte de la Viñaza, que era ambaixador davant la Santa Seu, tot comença amb uns apunts com a possible model per als vitralls de l'església de San Gioachino.

A las 10 en punto llego a la embajada, después de saludar a la condesa e hija empiezo el estudio para la vidriera, la chica es muy mona y está muy bien... [10 de maig de 1915]

A las 9:30 llego a la Embajada, pintamos y a la media hora se pone en una actitud tan bonita que en el mismo fondo en media hora hago una pequeña mancha que entusiasma a todos, viene la condesa y tanto le gusta que quiere que la hagamos grande para dar una sorpresa a su padre. [...] voy al Quirino a oír Gheisa, veo hijas embajadores y Churruca que viene a mi encuentro para felicitar me por el retrato hija Embajadores, que le ha gustado mucho, animándose para hacer el de su señora. [13 de maig de 1915]

A las 9:30 voy a la Embajada, empezamos el retrato que va a ser de órdago, trabajamos hasta las 12. [15 de maig de 1915]

A las 9:30 a la Embajada a continuar retrato, llevo unos sellos a la señorita Carmen, a las 11 avisan para ir al Vaticano cosa que me contraría pues, preparada ayer la cabeza, hoy es importante trabajar en ella, ¡así lo comprende y... ¡no va! Trabajamos hasta las 12:30 y queda superiormente. [16 de maig de 1915]

A las 8:30 voy a la Embajada pasando por Olivieri para comprar tubo de blanco. Me dicen que el retrato ha gustado mucho y no sé cuántos encargos más van a venir. ¡Ojalá! [17 de maig de 1915]

A las 10:20 llego Embajada, espero un poco en el salón viendo el cuadro, cuando salgo pego un resbalón, rompo dos cristales, me hago dos cardenales... pero el cuadro queda ileso. Malditos pisos y malditas botas nuevas. Me dan un poco de cognac y canto las dos romanzas prometidas. Pintamos hasta que viene Sra. Condesa a llevarse hija. [18 de maig de 1915]

La descripció dels fets sembla gairebé un vodevil, amb entrades i sortides constants de personatges i amb alguns accidents... Al final, pel retrat li paguen dues-centes cinquanta lires, a més del ressò i l'èxit que va

tenir. Del quadre només en queden les fotografies de l'arxiu del MAMT perquè, segons les anotacions que les acompanyen, va ser destruït en un incendi l'any 1936.¹⁵⁵

La realització del retrat de la Sra. Churruca, el marit de la qual era segon secretari a l'ambaixada de la Santa Seu, va anar així:

A las 11 voy a casa Olivieri, y a la Embajada, coloco marco al retrato y éste lo cuelgo en el salón azul para que lo vea el señor embajador esta tarde. Están contentísimas la señora condesa e hija. [...] A la 1:15 a casa Sr. Churruca, almorzamos juntos, me fijo en las características de la señora y, después de tomar un café y fumar un cigarrillo, buscamos la luz y traje apropiados, y hago un pequeño croquis del retrato. A las 3:30 me despido hasta mañana. [20 de maig de 1915]

Voy a Olivieri a buscar bastidor 0,75 × 0,55 para señora Churruca. [...] a las 2:15 voy a la Embajada, tengo que esperar porque la embajadora de Italia en Madrid ha comido con embajadores, y secretarios y señoras. A las 2:45 salen y subimos a trabajar, a las 5 lo dejo después de preparar a todo color la cabeza, que va bien. Tomamos el the y les acompaño en sus correrías por las tiendas de antigüedades. [21 de maig de 1915]

A las 2:15 voy a continuar retrato señora Churruca, como se secó demasiado salgo a buscar Secatíf casa Olivieri, a las 2:45 empezamos a trabajar hasta las 5:30. Tomamos el the y volvemos otro ratito más, sale muy elegante y fresco. Dice Churruca que parece un Sargent. A las 7:45 salimos. [22 de maig de 1915]

Nogué exposa aquest quadre al seu estudi quan hi fa la presentació del retrat del papa Benet XV el 25 de maig de 1916. Una carta del 1946,¹⁵⁶ poc després que el Sr. Churruca —marquès d'Aycinena— fos nomenat ambaixador a la Santa Seu, indica que el quadre es conserva al domicili familiar; ara per ara, però, no ha pogut ser localitzat.

Al MAMT hi ha la fotografia del retrat que Nogué va fer a la comtessa Benomar, amb la qual segons els diaris té una relació molt sovintejada i propera. La comtessa havia estat l'esposa de Francisco Merry Colón, ambaixador a Roma entre 1895 i 1897.

Retrat de Carmen Muñoz de Rocatallada
Retrat de la Sra. de Churruca

Retrat de la comtessa de Benomar / Retrat de M. Teresa Roy de Espallargas
Retrat de Mercedes Viñas

A ver la condesa Benomar a la que le cuento mis cuitas [24 de març de 1914]

Els diaris no ens aporten res sobre la data de la realització del quadre. Una anotació sota la fotografia indica que l'obra va ser pintada el 1917, però això és contradictori amb el fet que el quadre fos exhibit a l'estiu de 1916 a l'exposició de Nogué a Santa Marinella; a més, el retrat té moltes semblances amb el de la Sra. Frezals, fet el 1914, la qual cosa fa pensar que deu ser anterior a la data indicada. La fotografia d'aquest retrat és una de les que tenen el segell del fotògraf Fabbri a la part posterior.

Del retrat que Nogué va fer a la Sra. Frezals, hi ha molta informació als diaris: les mides —0,67 × 0,85 m o 0,89 × 0,70 m— (23 de febrer de 1914); el preu acordat, quatre-cents lires (24 de febrer de 1914), encara que al final n'hi paguin cent menys (8 d'abril de 1914), i les dates de realització, amb inici el 3 de març i acabament el 8 d'abril. Però, fins no fa gaire, no havia estat possible d'identificar l'obra perquè a l'arxiu del MAMT no hi havia cap imatge amb la ressenya d'aquest personatge. Tanmateix, hi havia un retrat femení que no tenia cap anotació... Qui sap si es podria tractar d'aquesta persona? Poc abans de començar la pandèmia —a principis de març de 2020—, i d'una manera ben atzarosa, s'ha pogut constatar que efectivament aquesta fotografia correspon al retrat de la Sra. Frezals, M. Teresa Roy de Espallargas, ja que el quadre ha estat localitzat al Museu de Montserrat, on va ser dipositat l'any 1925 juntament amb altres fons artístics de la família Frezals-Espallargas. A la part posterior de la tela hi ha un llarg text en bona part ratllat, on s'indica que la persona retratada està casada amb Jorge de Frezals, agent consular de Bèlgica i França.

El retrat de Mercedes Viñas és un dels quadres en la realització dels quals va invertir més temps. El comença el dia 3 de gener de 1914 i l'acaba gairebé sis mesos més tard, i no en tenim gaire més detalls, a part de les mides: 1,24 × 1,31 m (6 de juny de 1914).

Me dan las gracias por haberles concluido el retrato de su hija [19 de juny de 1914]

Al MAMT no hi ha cap imatge d'aquest quadre, però, atesa la intensa relació entre Nogué i Viñas, que es coneix per les postals i que aquests diaris corroboren, en una visita a la Fundació Viñas

per investigar sobre aquesta relació, em vaig trobar el retrat de la filla del tenor. Després de diverses gestions facilitades pel director de la fundació, Sr. Miquel Lerin, amb l'equip d'experts i tècnics del MAMT vam visitar la fundació el 15 de març de 2018. Es va desemmarcar el quadre per veure si hi apareixia la signatura de l'autor, però no estava signat! Tanmateix, a la vista del paral·lelisme amb altres retrats realitzats entre 1914 i 1918 (Marquesa Misciatelli, Condessa Benomar, Srs. García Mansilla, Srtes. Estevan, Srta. Carmen Muñoz Rocatallada), que tenien trets similars, tant pel que fa al tractament de la figura com pels detalls ornamentals i paisatgístics, i també pel traç i la pinzellada, es va acordar l'atribució d'aquesta obra a Nogué.

Tants mesos de feina el van portar a la realització d'un retrat espectacular. Potser en pintar la filla de Francesc Viñas i Giulia Novelli, els incloïa a ells en el quadre, ja que no hi ha constància que els hagués pintat o intentat pintar mai.

Retrat de les seves alumnes Elsa Sallier La Tour, Sofia de Ayarragaray i Ghislaine van den Steen

Elsa Sallier La Tour va ser la primera alumna de Nogué i probablement la predilecta. Al fons del MAMT hi ha les fotografies de dos retrats d'Elsa que, segons els diaris, el pintor fa durant el 1917, amb diverses sessions de treball tant a casa d'ella com al seu estudi; també s'hi parla d'algun detall sobre com l'elecció del vestuari influeix en el resultat de l'obra.

Mientras hablamos viene Srta. Elsa, trabajamos en el retrato, el traje negro le va mucho mejor, quito las manos y queda una cosa muy bonita. [16 de juny de 1917]

Nogué fa també el retrat d'altres alumnes, com el de Sofia de Ayarragaray i el de Ghislaine van den Steen. Aquí consten alguns dels passos que el porten a la realització del retrat de Sofia amb una mantellina blanca espectacular, que li ha deixat la família Turchi. La mantellina és un dels recursos que el pintor fa servir al llarg dels anys en alguns retrats femenins amb uns resultats generalment molt reeixits.

A las 2:30 he ido a casa del señor Ayarragaray a quien he sido presentado por sus hijas, me prestan la peineta de concha. [3 de maig de 1917]

A las 5 a pesar del mal tiempo viene la señorita Sofia Ayarragaray y empezamos el cuadro con la mantilla blanca, a su hermano y a la acompañante les gusta ya cuando se van a casa. [21 de maig de 1917]

Al estudio temprano, antes paso por casa de Fabbri que me presta máquina. A las 10 viene Srta. Sofia, hago dos fotografías y pintamos hasta las 12. [23 de maig de 1917]

Voy a Via Margutta, me traigo una modella para trabajar en la mantilla del retrato. [24 de maig de 1917]

A vegades, per a la realització d'aquestes obres, cal seguir tot un protocol: sol·licitud, autorització, i a treballar!, com en el cas de Ghislaine, filla de l'ambaixador de Bèlgica. Es tracta d'un retrat singular, ja que l'ambientació del quadre i alguns detalls de la figura tenen una clara relació amb l'estètica simbolista i modernista, i és l'únic quadre que se li coneix d'aquest estil.

A las 10 viene la Srta. van den Steen que trabaja sola hasta las 12:30, le enseño el retrato de Elsa que le gusta mucho, animándola para que se deje hacer uno para mi exposición del otoño. [15 de juny de 1917]

A las 8 a casa maestra y a cenar, me visto y al recibimiento del conde Primoli, veo y saludo a varios ministros de Sur América, amigos, conocidos, etc. La Srta. van den Steen me dice que su mamá aprueba la idea del retrato. [21 de juny de 1917]

Vienen las señoritas (todas), la van den Steen acompañada por la condesa que está contenta de que yo haga un retrato con su hija. [22 de juny de 1917]

Después preparo todo para empezar retrato Srta. Ghislaine van den Steen, que como se estropeó su automóvil viene con algún retraso. Hago un pequeño apunte para colocación y armonía de color, que tiene ya éxito. [25 de juny de 1917]

Viene la condesa con su hija y cambiamos traje del retrato que resulta mucho mejor, me paga los dos cuadros que me ha comprado y las lecciones. Me anuncia su visita para esta tarde al estudio con una señora amiga suya y con el conde. [...] A las 8 vuelvo al estudio y encuentro a los condes van den Steen con su amiga que esperan, les enseño los trabajos y parecen entusiasmados. [5 de juliol de 1917]

També va fer altres quadres femenins dels quals no tenim cap més rastre documental que l'esment que en fa als diaris, com el retrat de la Sra. Di Pietro, realitzat entre el 25 de març i el 6 de juny de 1914. O el de la Tabiani, una cantant amb qui Nogué es troba sovint a les classes de cant de la mestra Stame i que va actuar al Teatro Costanzi.¹⁵⁷ Entre el 6 i el 9 de març de 1916, va diverses vegades a casa seva a pintar el

Estudio de expresión / Retrat de la marquesa del Pozzo

retrat i, finalment, el 14 de març el presenta davant d'un bon nombre de persones, prenent el te i cantant. Nogué rep felicitacions tant pel retrat com per la seva veu. El 18 d'abril encara hi fa retocs perquè no li acaba d'agradar.

A les classes de cant hi apareix la Paradisi, de qui Nogué també fa un retrat al qual dedica diverses sessions entre el 20 i el 28 de desembre de 1915. En algunes de les visites que fa a casa seva —Via Alessandrina, 205— s'hi troba la Lepanto, a qui Nogué descriu com a “artista de drama i de cinema, amiga de pintors i d'Eloisa Capuz”. També hi ha constància del retrat de la Sra. Turchi realitzat entre el 4 i el 15 de juny de 1917.

Després de l'estada a Contigliano, Arduina, una de les criades de la casa de Battistini que havia fet de model per al quadre *El beneit del poble*, visita sovint l'estudi de Nogué durant la primavera de 1916.

A la 1:30 viene Arduina toda elegante para que la pinte, vamos al estudio y en dos horas y media la preparo una cabeza mientras me cuenta muchas cosas de Contigliano. [2 d'abril de 1916]

Es coneixen altres retrats femenins d'aquesta època pertanyents a les col·leccions particulars dels descendents de l'artista —*Marquesa del Pozzo*, *Giovanna Mamma* i *Estudio de expresión*— que van formar part de l'exposició de l'Any Nogué. Curiosament, en el segon i el tercer quadre, la figura femenina té una notable similitud, però la seva realització no apareix ressenyada als diaris o, si més no, no hi ha res que permeti identificar-los amb el seu títol. A tots tres quadres segons la bibliografia anterior¹⁵⁸ se'ls atribueix la datació de 1915, però el retrat de la *Marquesa del Pozzo*, que d'altra banda va ser portada de la revista *La Esfera*,¹⁵⁹ segons una postal que Nogué envia al seu pare (686P) va ser pintat a Castiglioncello a l'estiu de 1919:

Acabé un retrato con gran éxito, mañana empiezo el de la hija de la Marquesa del Pozo, que veranean aquí, y es hermosísima, hay gran expectación por verlo entre todos los veraneantes. [Castiglioncello, 5 d'agost de 1919]

Des de bon començament (3 de març de 1914), veiem que Nogué treballa amb models per a alguns dels seus personatges tant masculins com femenins.

A las 6 viene la modella que le pago los seis días y concluyo el trabajo. [13 de març de 1914]

A les *Memorias* Nogué deia —amb un cert puritanisme— que només havia pintat un nu femení que no va arribar a exposar i que va vendre a l'ambaixador de Bèlgica,¹⁶⁰ però, segons els diaris, va ser la comtessa van den Steen qui el va comprar (29 de juny de 1917). Amb tot, en devia haver pintat més d'un perquè al fons del MAMT (NIG 2126) hi ha un altre quadre amb aquesta temàtica i al catàleg de l'exposició de

Nu davant del mar / Nu femení

1914 també se n'esmenta un altre —obra núm. 30: *Jeune femme nue au lac*. A més, en el seu període formatiu n'havia fet molts, de nus, tant masculins com femenins, com es pot comprovar visitant la col·lecció del MAMT.

A las 8 al estudio, arreglo tela, ordeno estudio, clavo el retrato del Papa en el nuevo bastidor. A las 9 viene la modelo y pinto un estudio de desnudo hasta las 12. [28 d'abril de 1916]

És interessant de veure com, a través de les models —a vegades personatges anònims—, podem seguir el fil i vincular una vegada més la biografia de Nogué amb la d'altres artistes pensionats de l'Academia com Moisés de Huerta, a qui Nogué també va fer un retrat. Ell va ser l'autor d'una bellíssima escultura amb una figura femenina jacent, *El salto de Leucade*, presentada a l'Exposició Internacional de Roma de 1911; actualment es troba a la cafeteria del Círculo de Bellas Artes de Madrid.

A las 2:30 vienen la modella con otras dos, una un penco viviente, la otra con la que Huertas y el pobre Mogrobejo hicieron todas sus figuras. [9 de maig de 1916]

A las 8:30 al estudio, viene la modelo y trabajo hasta las 12. Me cuenta la historia de Pierina y de Benedito, y sus relaciones con el pobre Nemesio Mogrobejo de quien Huertas recogió la herencia artística, ayudado por el desnudo de esta chica que es escultural. [26 de maig de 1916]

I pintant algun d'aquests quadres devia ser quan la nena de tres anys es va esverar una mica en veure una model despullada a l'estudi del seu pare:

A las 3 al estudio, pinto con la modelo hasta las 6. Viene a las 5 la nena a traerme la merienda y se lleva el gran susto viendo (sin yo imaginármelo) por debajo los caballetes a la modelo. [14 de juny de 1916]

En una recepció a casa del comte Primoli, li presenten una ballarina russa. No sabem en què va quedar aquell intent de reproduir la seva imatge de memòria, a què es referia amb tanta vehemència. Qui sap si aquesta taca que Nogué va fer podria ser alguna de les figures dels retrats no identificats del MAMT!

Me presenta Primoli a la primera bailarina de la ópera, muy guapa pero que no posa a pintores, como parece que se pitorrea me pitorreo más y ni le doy mi nombre. Pero la pintaré por darle al tío que no la dejaba un momento. A la memoria nadie la puede sujetar. [1 d'abril de 1916]

A las 9:30 al estudio, trabajo toda la mañana, la mancha de memoria de la bailarina va a salir a pelo. [2 d'abril de 1916]

Tampoc no sabem si una altra ballarina russa a qui també va conèixer a casa del comte Primoli en una altra ocasió (8 de maig de 1916), va arribar a fer de model per a Nogué, com sembla que ho va fer per a Chicharro. Però sí que sabem que la ballarina va visitar el seu estudi:

A las 6:15 viene la señorita [...], la primera bailarina del Opera, ve mis cuadros y fotografías, el estudio desalquilado, la obsequio modestamente y a las 7 se va, prometiéndome invitarme también como a los pensionados la noche que baile en el Coloseo [10 de maig de 1916]

Fins ara hem parlat de retrats femenins, però, en revisar l'exposició de 1914, ha aparegut una àmplia galeria de personatges masculins... En el mateix estil que els precedents, Nogué pinta el retrat del vescomte de Nelva, crític d'art (1-4 de juny de 1914), i el del mestre Vela (9-12 de juny de 1914), el qual li promet d'interessar-se per ell en l'àmbit musical quan torni a Roma.

Seguint els diaris n'hi apareixen d'altres. Tot just després d'haver pintat els retrats de Carmen Muñoz i de la Sra. Churruga, es documenta el del marquès de Laurencín (25-31 de maig de 1915), del qual no es coneix cap imatge. Sí que en tenim, però, del quadre de César Olaso, a qui pinta arran de la relació amb Amoedo, un altre personatge de l'ambaixada. El seu procés de creació devia ser ben folklòric...

Retrat de Moisés de Huerta / Estudi femení

Retrats del mestre Vela, del crític d'art R. Nolva i del Sr. César Olaso

A las 3:30 cuando ya hemos puesto las cortinas y llevo un rato trabajando viene Amoedo y su perro y el amigo, están un rato hasta las 4:30, que se van diciéndome cuándo empezamos el retrato. Mañana, pues mañana. [22 de març de 1916]

A las 2:30 voy a Olivieri, tomo coche y voy a casa Amoedo, llego minutos antes que ellos. En dos horas y media planteo el retrato y mancho la cabeza. Arreglamos un fondo con un bargueño y una armadura que hará muy bonito. [23 de març de 1916]

A las 9:30 a casa Amoedo y pinto hasta las 12:30 al señor Olaso, mientras el otro toca la guitarra y canta coplas y jotas. Vamos a comer a la lechería de Villa Borghese y volvemos a pintar hasta las 3:30. [24 de març de 1916]

Voy a casa Amoedo que viene con el embajador Piña, que elogia mucho mi retrato, dice que es el mejor de los que he hecho. Viene Olaso y pintamos hasta las 6:30. [27 de març de 1916]

A las 4 vienen Amoedo, Olaso y el señor Azopardo que viene a explotar el negocio de las fotografías animadas en Italia. Olaso me da 400 liras por el retrato y nos despedimos muy afectuosamente pues marcha mañana a Bilbao. [29 de març de 1916]

Ens hem de referir també al retrat del Sr. Churruga, del qual Nogué ens comenta l'inici però no sabem si el va acabar perquè no se'n conserva cap imatge; amb tot, ens consta que hi treballa un parell de sessions:

Empezamos retrato cabeza, difícil por falta de expresión, veremos cómo sale pues quiere y no quiere ser él. [26 d'octubre de 1916]

Sorprenentment, el Sr. Churruca no devia passar un bon moment, perquè en referir-se al pagament li va preguntar si acceptaria els pocs diners que li podia oferir (24 d'octubre de 1916). Pocs dies després, Churruca se n'ha d'anar a Espanya precipitadament i Nogué li porta totes les coses seves que tenia entre mans a l'estudi, l'ajuda a embalar alguns materials i li regala un apunt dedicat que havia fet de la muntanya del Terminillo quan va ser a casa dels Battistini a Contigliano (6 de novembre de 1916).

A l'estiu de 1916 fa el retrat d'Enzo Carmengo, fill de la comtessa Genuardi:

Trabajo en el retratito de Enzo [11 d'agost de 1916]

No es pot afirmar que la fotografia del retrat que hi ha al MAMT, fet amb gran desimboltura, sigui la d'aquest retrat. Sembla que l'havia pintat altres vegades perquè als diaris se'n torna a fer esment. A més, a Internet s'ha trobat una altra imatge del retrat d'un noi adolescent vestit amb roba marinera en què s'inverteixen els noms: Nogué hi surt com a personatge pintat i Enzo Carmengo, com a pintor.

A las 10:30 llega Enzo. Trabajamos buscando la luz y la pose para el retrato, a las 12:30 a casa, come con nosotros, a las 3 volvemos al estudio y trabajamos hasta las 4:15. [20 de setembre de 1916]

Tornant de vacances dedica unes quantes sessions a un altre retrat d'un noi jove, el del fill de l'agregat militar romanès a Roma (12-14 de setembre de 1916). Després haver-lo començat, sembla que el noi no es troba gaire bé i han d'interrompre la tasca, que reprèn a finals de novembre amb uns resultats que satisfan molt la seva mare. I aquí ens surt esmentat per primera vegada el cognom de la família: Ignat (25-29 de novembre de 1916). Uns dies més tard, Nogué porta el quadre a casa del fotògraf Fabbri per fer-lo reproduir (7 de desembre de 1916).

Retrats d'Enzo Genuardi, del noi Ignat, fill del ministre romanès, i de N. Romiti

Retrat dels Srs. García Mansilla, ambaixadors d'Argentina davant la Santa Seu / Retrat de la Senyoreta N. N.

Hi ha encara un altre retrat d'un noi vestit de mariner, *N. Romiti*, amb una indicació que va ser pintat el 1914, tot i que no surt esmentat als diaris. I també el d'una dona que devia ser probablement la seva mare, *Signora Romiti*, datat a Roma el 1920.

Tot i no saber amb precisió quan va fer el retrat dels Srs. García Mansilla, ministres de l'Argentina davant la Santa Seu, s'esmenta aquesta obra per la relació establerta entre els Nogué i aquesta família. D'altra banda, a l'exposició amb els alumnes de 1918, hi va presentar aquest quadre que va ser esmentat per la premsa.¹⁶¹ La relació intensa de Nogué amb el cos diplomàtic sud-americà podria explicar el fet que apareguin obres seves, com el *Retrat de la Senyoreta N. N.*, en el mercat de l'art d'aquells països.¹⁶²

L'EDICIÓ DE POSTALS FLORALS

Hem vist que la pintura de Nogué se centrava en el paisatge i en el retrat, però arriba un moment en què el tema floral li desvetlla una gran atracció:

Es muy interesante pintar flores, enseña mucho y ganas tenía de hacer estudios así. [16 d'abril de 1916]

Me voy a un cine para ver la película de una exposición de crisantemos que me interesan para la alegoría del otoño. [5 de setembre de 1916]

Veo las flores que pueden servirme para la alegoría del invierno, y después de cenar hago boceto plasmando el fondo y composición. [21 d'octubre de 1916]

Tema floral

I amb aquesta temàtica assoleix un èxit notable. Pel quadre floral que va fer per encàrrec de la família Dell'Olio —1,50 × 1,05 m— en va cobrar quatre-centes lires, tant com per alguns retrats (1 i 11 de desembre de 1916).

Nogué ens explica que es fa portar flors per vies diverses: la seva dona, alguns amics, els floristes que n'hi deixen i, fins i tot, hi surten unes camèlies que havien estat plantades per Fortuny...¹⁶³ Un parell de vegades surt esmentat el nom d'aquest gran artista; podríem dir que, voluntàriament o involuntària, hi ha fils invisibles que lliguen les biografies dels personatges que habiten o han habitat aquest microcosmos que és la ciutat de Roma. En relació amb el cèlebre pintor reusenc, cal afegir que Nogué va participar activament en uns actes d'homenatge a Fortuny que van tenir lloc a Roma l'any 1911.¹⁶⁴

Voy a casa de Marzi a las 4:30, veo ya las pruebas de las flores y las películas transportadas al cristal grande, me enseña el laboratorio donde tienen los bromuros, construido en lo que fue el estudio de Fortuny, así va la vida. En Amberes el estudio de Rubens era un depósito de cerveza cuando lo vi. [26 de febrer de 1917]

Encuentro por el camino al señor Viñas que visita todo el establecimiento, haciendo grandes elogios y felicitándome por los modelos y la idea de las flores en postal, viene al estudio un rato, después pinto las camelias plantadas por Fortuny que me ha regalado Marzi para un modelo nuevo. [13 de març de 1917]

De ben segur que aquest nou camí iniciat serà el que el portarà a fer la col·lecció de postals florals. Durant els últims mesos de 1916, Nogué intueix que l'edició de postals amb temes florals pot ser un bon negoci i comença a parlar-ne amb l'editor Bertoni (25 de setembre de 1916). El 10 d'octubre pinta alguna postal que ensenya a la seva dona i li agrada molt. Comença a treballar-hi intensament i ja en té una col·lecció enllestida que ensenya als amics en una vetllada al teatre Quirino (14 d'octubre de 1916): les postals agraden molt i l'animen a editar-les.

A las 5 viene Bertoni al que consulto el negocio de las ediciones, me habla con gran franqueza, como buen comerciante, planeamos las ediciones que se pueden hacer y para que se ponga en tratos con Milán ofrezco un primer gasto de 300 liras para seis ediciones, nombramos representante a mi padre para la venta de las del Papa que edito y quedamos en no dejar el asunto. [16 d'octubre de 1916]

Viene Terarzi al estudio para ver lo que estoy preparando para hacer ediciones de postales, se queda profundamente entusiasmado con los cuadros de las flores, que asegura darán negocio como postales, pues es una novedad con los fondos de paisajes que les he puesto. [20 d'octubre de 1916]

A las 6 con Bertoni vamos a ver al Sr. Marzi que nos expone su deseo de hacer la idea en grande, para imponernos y ganar, ofreciéndose él a empezar con 6 como prueba. Bertoni, en vista de la importancia a que quiere llegar y a la rapidez (30 días) de la venta, renuncia a ser grossista, aconsejando lo haga Vistarini a quien Marzi conoce y que con la representación de Mastroianni tiene ya establecido el negocio en gran escala, quedamos en que seguiré pintando modelos en diversas tonalidades para empezar pronto la edición. [24 de novembre de 1916]

A las 4 viene el Sr. Marzi, le gustan mucho los estudios de las flores que reproducirá todos, quiere haga otros cuatro para tirar la hoja completa. [14 de desembre de 1916]

Parece están de acuerdo en que la edición de las flores ha de resultar, Marzi se ofrece a hacer los 16 modelos, 160.000 postales a 5 céntimos pero Vistarini me las toma sólo a 6, me parece poco y discutimos para que sean 6,5 lo menos y en vía de prueba para no poner dificultades y conseguir empezar con éxito una serie importante ya que esas 160.000 las considera vendidas enseguida pues lo que interesa es la reestampación y aumento de la colección. Quedamos en que pasado mañana a su vuelta de Nápoles pasará por el estudio para quedar en algo definitivo. [18 de desembre de 1916]

A las 11 viene el Sr. Vistarini (tiene miedo que me vaya a Milán) y francamente desborda su entusiasmo por las postales de flores y me asegura una renta vitalicia muy bonita para trabajar con tranquilidad. También le gusta la idea de los doce meses del año. Quiere que nuestra serie llegue a ser más importante que la de Martín Rommell. Veremos lo que hace Marzi. Viene el maestro Di Pietro y se lo presento, se va y cuento al maestro el negocio que estamos preparando que al tener capital haríamos sin prisa con el concurso de Bertoni y ganando más. Se anima mucho ante esta idea. A ver si vendrá a pasar a ser él, quien me ayude sin necesidad de Vistarini caso que Marzi no lo haga bien y convenga ir a Alfieri y Lacroix. [31 de desembre de 1916]

Durant el primers mesos de 1917, el tema de les postals és un anar fent bullir l'olla constant entre els diferents agents que hi intervenen i, per descomptat, amb certes maliances entre ells... I també es generen conflictes a casa seva, ja que María s'enrabia si Nogué intenta de protegir els seus pares oferint-los la possibilitat de participar en el negoci. Probablement l'actitud intolerant de María pot explicar-se pel seu estat anímic a causa de la malaltia i la mort del seu pare, i no haver pogut estar al seu costat. El cas és que les paraules de Nogué traspuen un veritable sentiment d'amargor i tristesa:

A las 8:20 a casa, enseño a María (que dice está mejor) todas las postales enterándole de lo bien que van las flores. La refiero que he pedido esas postales para mandar a mi padre y que él o Vicente se ganen algo viendo si las toman las tiendas. Se indigna como siempre al nombrarles, tomándolo a mal por el doloroso recuerdo de su desgracia, a mis ruegos de no hablar de ello insiste a lamentar lo que cree es una mortificación y me veo precisado a dejar de cenar para evitar seguir adelante, me vengo al estudio a escribir las notas de hoy. Veremos al volver a casa lo que encuentro, es lamentable que mi deseo de ser útil a todos ha de estrellarse entre dificultades de todas índoles. La edad y achaques de mis pobres padres, 10 años sin verlos, van siendo para mí cosas de suprema preocupación. Dios que parece ha traído esta solución inesperada hará sea para felicidad de todos, no para desgraciarnos moralmente con lo que los medios económicos nos puedan traer. [9 de març de 1917]

A las 4:30 a casa Marzi, se extraña no haya venido antes pues deseaba leerme las cartas pidiéndole la edición de las flores un grossista de Milán y otro de Florencia. Como es una postal finísima que venderán a 30 cent. y como a 8 a Vistarini no se las quiero dar si tenemos mejores ofertas, ya que desconfió y se hecho atrás y no tengo porque regalarle lo que necesito sobrándole ganancias, se las ofreceremos a 9 que hasta 15 que revenda buen negocio hace. [15 de maig de 1917]

Dios haga salga con éxito y se realicen las esperanzas de vender 320.000 cada dos meses, que sería un sueño mágico para nosotros. [28 de maig de 1917]

Això de vendre'n tantes és una veritable quimera perquè una setmana més tard sembla que els distribuïdors no responen com s'esperava (6 de juny de 1917). I, tot i que un distribuïdor s'interessa per l'exclusivitat, finalment serà Vistarini qui s'encarregui de la distribució de les postals a Itàlia.

Me cuenta Marzi que a Chierichetti le han gustado mucho modelos y reproducción, creía que había una base fotográfica en mis modelos. Ha ofrecido quedarse desde ahora con toda la edición (4 millones de postales) a 7,5 liras el ciento y como único exclusivista, el pago en la forma acostumbrada por estos a tantos días vista. Han estado cordialísimos reservándose el señor Marzi hasta saber las definitivas ofertas de los otros señores y que le hará saber cuando Chierichetti vuelva de Nápoles. El señor Marzi cree no nos conviene un compromiso largo porque siendo una postal de todo lujo, y no pudiendo saber ahora el incremento que eso podrá tomar, es posible que podamos tener después un mayor precio, y además dando a Vistarini la sola representación en Italia podremos tratar directamente con otros exclusivistas de España, Francia y América dado el caso de los favorables tratados de comercio que podrán venir. El caso es que ahora salga y se extienda acreditándose las ediciones. Como los intereses del Sr. Marzi en la forma de nuestro contrato son los míos creo razonable el argumento. [21 de juny de 1917]

Primera postal de tema floral que envia al seu pare
Postal de tema floral (597P)

Segons els diaris, Nogué va portar les primeres postals a casa de la Mestra el 29 de maig de 1917, i l'endemà va escriure les primeres postals als Srs. ducs i als seus pares. Amb tot, això no coincideix del tot amb el fet que n'hi ha dues del 24 de maig adreçades a la seva mare (579P) i al seu pare (587P) en què diu que “per fi han sortit les postals”.

Al revers de les postals hi figuren els noms de Nogué i Marzi i el número de la postal, amb la denominació científica de la flor en llatí i en italià. I a la col·lecció del MAMT s'hi pot veure una representació molt nombrosa d'aquestes postals florals, tot i que no sabem si el negoci els va sortir rodó com preveien, tant a Nogué com als seus socis. El cert és que li va comportar algun ensurt com la visita dels policies a casa seva, intrigats pel fet que enviava aquelles postals a una persona amb el mateix nom —el seu pare—, tal com explica a les *Memorias*.¹⁶⁵

A l'article “Josep Nogué Massó, una nova mirada”¹⁶⁶ hi deia que el nostre artista, a més de la pintura i el cant, havia tocat moltes altres tecles, com periodisme i teatre, i en els diaris hi trobem alguns petits fragments que ajuden a construir el mosaic d'aquest personatge tan polifacètic.

De la mà de Giuseppe Soldini se'ns revela una altra faceta de Nogué que no coneixíem, la de la cinematografia:

Bajamos a dar una vuelta y entramos en un cine a conocer la famosa Hesperia. Nos encontramos con Soldini al que hablo de alguna idea para cinematógrafo, sobre todo la de impresionar un film con Battistini. [25 de gener de 1916]

Voy a ver a Soldini para saber algo sobre la realización de un film cinematográfico como el que quiero proponer a Battistini. [31 de gener de 1916]

No se sap si en va sortir res de bo, d'això, però Nogué un mes més tard encara barrina amb el tema cinematogràfic:

Voy a casa de Churruca a buscarle las postales de su hija y la leyenda de Zorrilla para hacer las escenas cinematográficas que escribí. [23 de febrer de 1916]

En una altra ocasió torna a parlar de Soldini visitant el seu estudi:

Voy temprano al estudio, trabajo Papa, a las 11 viene Soldini que no creía fuera tan buen pintor cuando estudiaba canto, me dice que soy un imitador peligroso de cuadros antiguos. [21 d'abril de 1916]

I aquest comentari dels diaris ens porta a parlar de la faceta d'imitador que Nogué va conrear. Al principi, en els textos de 1911, ja ens insinuava que potser hauria d'anar a treballar al Museu del Louvre fent còpies de quadres de Watteau, i en una postal enviada al seu pare l'1 d'abril de 1918 (635P) es refereix a un quadre “antic” fet per ell, que il·lustra una altra postal (650P), i li demana consell:

Imatge antiga pintada per Nogué

Il·lustracions Centenari del Quixot

El retrato que mando en otra postal con esta misma fecha está hecho por mí y da el pego de veras, Ud. que sabe secretos necesitaría saber que barniz podría darse encima que resistiera la frotación del alcohol, piedra de toque de los anticuarios para saber la antigüedad del color.

El dia 12 d'agost de 1915, a casa de Tedeschi, llegeix alguns

exemplars endarrerits d'*El Imparcial*, on es publica la convocatòria d'un concurs de quadres sobre el Quixot, probablement amb motiu del quart centenari de la publicació de la segona part de la novel·la de Cervantes. Durant els últims mesos d'aquell any, Nogué ens diu que està ocupat en els dibuixos del Quixot per al seu pare, qui sap si perquè participava en el concurs en nom seu... El cas és que al fons del MAMT s'hi conserven uns quants treballs de Nogué sobre aquest tema.

Trabajo en los dibujos del Quijote para mi padre. [3 de diciembre de 1915]

El món de la fotografia i les tècniques adjacents com el retoc o la il·luminació, en què ell ja era expert des de jove, quan treballava a les cases de fotografia més importants de Madrid a finals del segle XIX, apareixen en diferents moments d'aquests diaris i són activitats que, a Nogué, li generen alguns ingressos.

Descanso 10 minutos, y con el hijo de Merli retoco unos clichés enseñándole la manera de hacerlo, me salen como en mis tiempos ¡quién sabe si no habrá que echar mano de ellos con los tiempos que corren! [23 de setiembre de 1916]

Un vessant nou en aquest àmbit és el de les gomes bicromatades de què parla amb el Sr. Enric, un alumne que va a rebre lliçons de dibuix al seu estudi algun diumenge a la tarda.

Pinto otro modelo de flores hasta las 5 que viene el Sr. Enric (de Torino) a dar su lección de dibujo, me enseña las gomas bicromatadas que hace, yo me hago un poco el tonto en fotografía para ver si me dice cómo las ha resuelto y es que he tratado de hallar la fórmula, la de Giolitti es estupenda, efectivamente es una memez no hacer lo que han hecho Lenbach y Moreno Carbonero, para consumirse menos y contentar más al público será preciso que me procure una máquina y que empiece ya a hacer lo mismo. [1 d'abril de 1917]

Amb aquest calaix de sastre sobre activitats diverses del nostre artista com la cinematografia, la il·lustració o la il·luminació de fotografies, s'acaba el recorregut pels tres anys i mig dels diaris de Nogué, que van des de l'1 de gener de 1914 fins al 13 de juliol de 1917.

2022: ELS ARTISTES CONTEMPORANIS REVISITEN NOGUÉ

Castiglioncello

Durant l'any 2022 s'ha produït el fet excepcional que dos artistes contemporanis agafessin l'obra de Nogué com a referent per a les seves creacions. D'una banda, Daniel de la Barra,¹⁶⁷ becari de la promoció 2021-22 a la RAER, que en el seu projecte fa una revisió crítica del paisatgisme romàntic d'ara fa un segle i que ha pintat en alguns llocs on Nogué ho havia fet fa més de cent anys. De l'altra, Dionís Escorsa,¹⁶⁸ guanyador de la Biennial d'Art Diputació de Tarragona, a qui l'obra *L'esfinx de Roscoff* del MAMT ha servit de font d'inspiració per al seu projecte.

Això m'ha portat a viure l'experiència d'acompanyar l'artista Daniel de la Barra a pintar a Castiglioncello (Toscana), on Nogué havia pintat durant l'estiu de 1919. Per preparar el viatge, vaig buscar si hi havia obres d'ell pintades en aquest indret: n'hi ha una al MAMT (NIG 2106) i altres de ressenyades en el llibre *José Nogué Massó*.¹⁶⁹

Postals de Castiglione della Pescaia

Tot i que és irrellevant, en revisar les postals i les reproduccions dels quadres s'ha observat que en el llibre esmentat hi ha alguna errada en la datació d'aquestes obres: dues estan datades el 1914 —tot i que *Playa de Castiglione della Pescaia* està dedicada, signada i datada el 1919—, una altra obra entre 1913 i 1915, i una altra el 1915. Però, segons els diaris, la família de Nogué va estiuejar cada any a Santa Marinella del 1914 al 1917; i per les postals sabem que a l'estiu de 1918 van anar a Anzio i que el 1919 van anar a Castiglione della Pescaia. Potser una lectura errònia de la data del mata-segells de les postals 424P i 686P podria haver induït a l'error, però aquestes postals tenen ben clara la datació escrita per Nogué: “5 agosto 1919”.

Les postals d'aquell estiu (424P, 685P i 686P) també ens donen informació interessant, com la intensa activitat pictòrica del nostre artista o el lloc on residien Nogué i la seva família. O com la confessió al seu pare que encara va a la cerca d'una escola o d'un estil per al seu llenguatge pictòric; no sabem si es refereix una altra vegada al divisionisme...

Son ya 24 las manchas hechas algunas soberbias, y varias del mismo asunto, que a mi llegada quisiera pintar grande para la Exposición pues es muy hermoso, y según la nueva escuela de paisaje que voy buscando [...]. Los tres puntos indican las tres ventanas de las habitaciones que ocupamos nosotros. Las rayas indican la tapia del jardín donde juegan los niños las pocas horas que no están en la playa. [Castiglione della Pescaia, 5 d'agost de 1919]

Pel que fa al lloc on residien, l'edifici encara es conserva, però va ser rehabilitat completament a principis d'aquest segle i no queda cap vestigi ni cap vincle amb aquella època ni amb els antics residents.

A l'hora de buscar el paisatge que Daniel de la Barra volia recrear, vam intentar identificar les localitzacions dels quadres de Nogué amb l'ajuda d'alguns veïns del poble. El *Castiglione della Pescaia* del MAMT i *Pinar de Castiglione della Pescaia* van ser il·localitzables, l'altre *Castiglione della Pescaia* —una marina amb personatges— no resultava gaire interessant perquè podia pertànyer a qualsevol platja de qualsevol lloc... En canvi, l'obra titulada *Playa de Castiglione della Pescaia* sí que es va poder identificar i localitzar, i aquest va ser l'indret que

Playa de Castiglione della Pescaia, pintat per Daniel de la Barra

de la Barra va pintar, tot i que no ho va poder fer des del mateix lloc on havia pintat Nogué. Ho va haver de fer des d'un punt més allunyat, ja que, per causa de la privatització de la majoria de platges italianes, el lloc era inaccessible i ple de banyistes.

Cada curs, al final de les estades a la RAER, els becaris exposen el resultat del seus projectes i enguany, a l'exposició “Processi 149”, inaugurada el 15 de setembre de 2022, Daniel de la Barra, en el marc del seu treball “Esto no es un paisaje: pintura de viaje y diálogos del destierro”, va presentar els quadres: *Atardecer en Albano*, *Tormenta en Piediluco* i *Playa de Castiglione della Pescaia*, que donaven una nova visió d'alguns dels llocs freqüentats i pintats per Nogué.

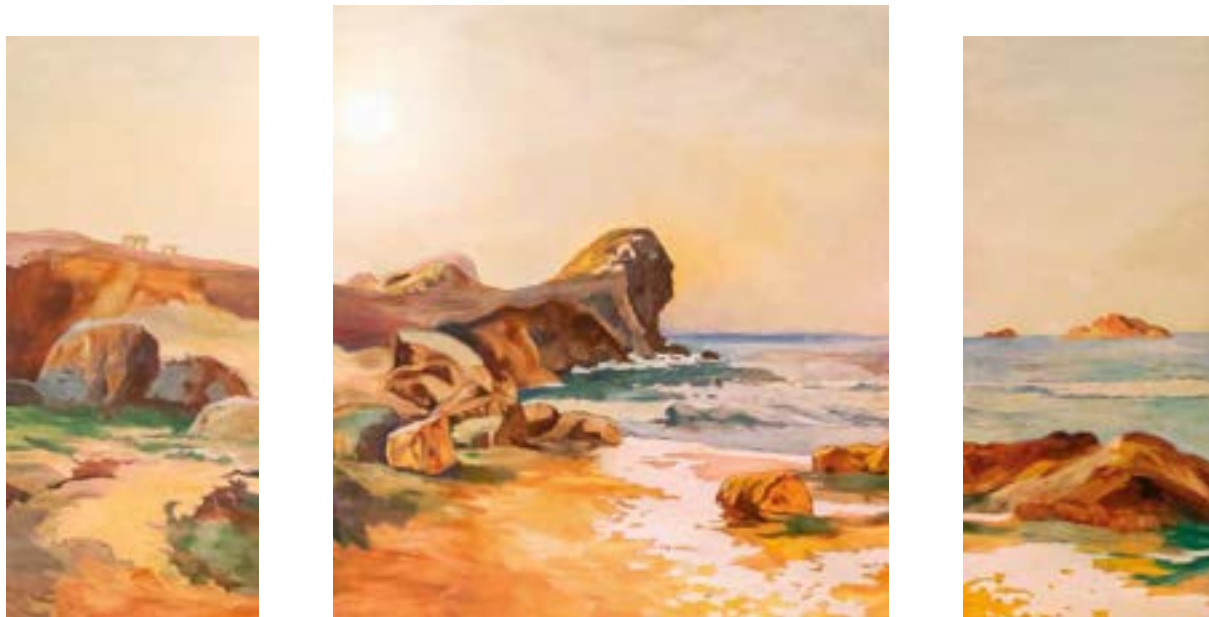
D'altra banda, durant l'estiu de 2022, el MAMT ha presentat l'exposició “El problema dels tres cossos”, de l'artista Dionís Escorsa.

A la sala 1 hi havia la videoinstal·lació *El problema dels tres cossos*, una creació a partir del tríptic *L'esfinx de Roscoff*. Sobre una reproducció a l'oli d'aquest quadre de les mateixes mides que l'original s'hi projectaven imatges que el transformaven: canviava la seva il·luminació pel recorregut dels astres —els tres cossos— o les onades prenen moviment i el seu soroll et bressolava.

A la sala 2, *Sacrilegis estel·lars* era una intervenció sobre tres paisatges convencionals (d'Eliseu Meifrén, Modest Urgell i Dionís Escorsa, avi de l'artista), a partir de la teoria dels tres cossos.

A la sala 3, amb *El balcó invers*, la col·lecció de dibuixos sobre paper i tela —que giren al voltant del mite de l'esfinx i que incorporen un retrat de Nogué— s'escampava per les parets com un gran organigrama immersiu del món dels somnis.

El catàleg de l'esdeveniment amb els dibuixos d'*El balcó invers* conté un text dramatitzat d'Erick Beltrán on apareixen tres personatges —Crani, Això i Ull—, que es passegen per un museu i s'aturen davant d'un quadre amb un sol triple.

L'esfinx de Roscoff (El problema dels tres cossos), obra de Dionís Escorsa

[...]

Això: Em recorda el problema dels tres cossos, en què en un sistema gravitacional de tres elements és impossible predir-ne les trajectòries, perquè el sistema binari està intermitentment desestabilitzat per un tercer i encara pitjor, ja que s'intercanvien la predominança de rols entre ells.

[...]

Crani: però això no és possible, no es pot tenir un idioma total, parlar d'una cosa és projectar-la sempre, traduir-la d'un sistema a un altre, i és en la traducció que perdem l'ordre. Pensem en els somnis...

[...]

Això: Com l'esfinx, si l'observes caminar durant un segon és una àliga però, al moment següent, un lleó i, en un obrir i tancar d'ulls, una dona guardiana d'un dilema.

[...]

Això: S'està movent el sol al quadre?

EPÍLEG

Des d'aquella “nova mirada” del títol de l'article que vaig escriure per al catàleg de l'exposició de l'Any Nogué del 2013 m'he passat deu anys al voltant de la figura de Nogué i dels materials del seu arxiu documental i artístic al MAMT. Però pot haver-n'hi tantes, de mirades, com de persones que s'apropin a la figura de l'artista. Com la de l'estudiant de l'Escuela de Arte José Nogué de Jaén, que es va interessar per saber qui era el personatge que donava nom a l'escola i va fer un treball de final de grau molt interessant. O la del periodista que ha localitzat l'obra *La adoración del Santo Rostro en Jaén* en un domicili particular de Madrid, després de molts anys d'estar il·localitzable.

Ha estat apassionant haver pogut contextualitzar una part del fons documental amb el procés creatiu de l'artista —establint un cert diàleg entre els diaris, les *Memorias* i els textos de la col·lecció de postals. A més, sota l'ombra de Nogué, he viscut moments emotius i intensos, principalment a la ciutat de Roma i a l'Academia, tant per l'entorn on ell va viure com pel contacte amb els artistes actuals que hi duen a terme la seva activitat creativa. I em plantejava què li hauria dit si ens haguéssim conegut personalment, ja que, quan jo era un adolescent i ell un ancià venerable, havíem coincidit a la plaça de Santa Coloma de Queralt; potser li hauria preguntat el perquè de la seva aferrissada intolerància cap a noves tendències artístiques, quan ell com a mestre sembla que va ser un defensor abrandat de la llibertat creativa dels seus alumnes.

Treballant amb els seus diaris a vegades he tingut la sensació de ser un intrús que profanava un territori íntim... Em semblava, a més, que tot allò que Nogué hi havia escrit em quedava molt lluny perquè d'aleshores ençà havien transcorregut dues guerres mundials i quatre generacions, però alhora ho sentia molt a prop perquè només havia passat un segle, el nostre segle XX!

Malauradament, però, aquest llibre de paper no ens pot aportar amb tota la seva magnitud la gran passió que Nogué sentia per la música, per això cal que deixem volar la imaginació per començar a sentir la banda sonora amb què s'hauria d'embolcallar tot això... Per tant, *avanti, maestro!* Que comenci a sonar *Parsifal*, o *Lohengrin*, o *La siciliana de Cavalleria rusticana!*

NOTES

1. Natàlia ROMANÍ, *La història de la nostàlgia*, Barcelona, Univers, 2021, p. 19.
2. José NOGUÉ MASSÓ, *Memorias de un pintor. La pintura española en el cambio del siglo XIX al XX*, Tarragona, Diputació de Tarragona, Museu d'Art Modern, 1993.
3. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 211.
4. Jordi GONZÁLEZ LLÀCER, *José Nogué Massó*, Barcelona, Edicions Catalanes, Diccionari Ràfols, 1990.
5. Joan SENDRA MESTRE, “Josep Nogué Massó, una nova mirada”, a *Josep Nogué Massó, una trajectòria vital*, Santa Coloma de Queralt, Associació Cultural Baixa Segarra, 2013, p. 46-49.
6. Joan SENDRA MESTRE, “Seguint els passos de Josep Nogué Massó a Roma”, a *Recull* (núm. 13), Santa Coloma de Queralt, Associació Cultural Baixa Segarra, 2014, p. 133-148.
7. Joan SENDRA MESTRE, “Seguint els passos de Josep Nogué Massó per Itàlia”, a *Recull* (núm. 14), Santa Coloma de Queralt, Associació Cultural Baixa Segarra, 2016, p. 109-123.
8. Joan SENDRA MESTRE, “Seguint els passos de Josep Nogué Massó a Roma, encara”, a *Recull* (núm. 15), Santa Coloma de Queralt, Associació Cultural Baixa Segarra, 2019, p. 95-120.
9. Joan SENDRA MESTRE, “Una nueva mirada a La Exposición Internacional de Bellas Artes de Roma, 1911”, a *Patrimonio arqueológico español en Roma: “Le Mostre Internazionale di Archeologia” de 1911 y 1937 como instrumentos de memoria histórica*, Mérida, Instituto de Arqueología-CSIC / Roma, L'Erma di Bretschneider, 2019, p. 379-423.
10. Jean-Baptiste-Camille Corot, pintor (París, 1796-1875).
11. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 179-201.
12. José Antonio Brunete y Gayoso de los Cobos, duc d'Arcos, havia estat ambaixador a Itàlia entre 1905 i 1907. Amb la seva esposa, la nord-americana Virginia Woodbury, vivien al Palazzo Brancaccio de Roma, a tocar de la basílica de Santa Maria Maggiore.
13. Gabriele BALBI, *La radio prima della radio. L'Araldo telefonico e l'invenzione del broadcasting in Italia*, Roma, Bulzoni Editore, 2010.
14. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 313. A la part posterior d'alguna de les fotografies d'aquest fotògraf figura la inscripció “Avocat Charles Abeniacar, Journaliste, Rome, Castro Pretorio 42”.
15. Francesc Viñas i Dordal, tenor (Moià, 1863 – Barcelona, 1933).
16. Antoni Fabrés i Costa, pintor (Barcelona, 1854 – Roma 1938).
17. Enric Serra Auqué, pintor (Barcelona, 1858 – Roma, 1918).
18. El nom d'Enrique Tedeschi apareix com a signant de les cròniques que el diari *El Imparcial* de Madrid enviava sobre l'Exposició Internacional de Belles Arts de Roma de 1911. Aquí el veiem a la foto de l'Acadèmia i més endavant el trobem, juntament amb la seva família, als diaris de Nogué.
19. SENDRA, “Una nueva mirada a La Exposición...”, *op. cit.*, p. 379-423.
20. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 209-210.
21. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 11. Correspondència: Carta de Maria Luisa Sallier de La Tour a Nogué (Roma, 28 de desembre de 1949). Carta de Matilda de Malfatti a Nogué (Torino, 2 de desembre de 1949).
22. SENDRA, *Recull* (núm.14), *op. cit.*, p. 112-113.
23. Illustrazione Italiana (Biosa Periodici It. Dig.).
24. Segons diverses fonts, els terratrèmols que es van iniciar el 13 de gener de 1915 van provocar uns 30.000 morts a la regió de la Marsica.
25. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 11. Correspondència: carta de Rinaldi a Nogué (22 de novembre de 1932).
26. A l'arxiu del MAMT no hi ha constància d'aquesta comunicació als seus pares, i en una postal que els envia el 6 d'agost de 1914 (425P) els parla de la tornada a Roma, però no esmenta per res el naixement del fill.
27. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 216.
28. Giorgio Vasari (1511-1554), arquitecte i pintor. Autor del llibre *Le vite de' più eccellenti pittori scultori e architettori*, 1550.
29. Giuseppe Soldini és l'advocat que, quan Nogué torna a Espanya, s'encarrega de gestionar molts assumptes familiars seus. Amb tot, per la correspondència mantinguda, s'evidencia que hi va haver algun conflicte per la gestió d'alguns quadres del pintor. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 11. Correspondència: Carta de Soldini a Nogué (24 de gener de 1923).
30. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 121.
31. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 216. En aquesta citació hi apareix el cognom Samengo, però en altres ocasions apareix Camengo.
32. SENDRA, *Recull* (núm. 15), *op. cit.*, p. 107.
33. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 209.
34. El Gran Caffè Faraglia estava situat a la cantonada de Piazza Venezia amb Via Cerari Battisti. Va ser fundat el 1906 i va tancar portes el 1933. A les *Memorias* (p. 141), Nogué hi explica que hi va celebrar l'àpat del seu casament.
35. El Caffè Aragno, fundat el 1888, estava situat a Via del Corso, davant de Pza. Colonna. El seu interior va ser immortalitzat en el quadre *Amici al caffè* (1929), del pintor Amerigo Bertoli (1890-1971). L'obra forma part de la col·lecció de la Galleria Nazionale d'Arte Moderna (GNAM).
36. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Correspondència: carta de Mr. Herbert a Nogué (Roma, 23 d'octubre de 1910).
37. D. A., *Roma. Nascita di una capitale 1870-1915*, Roma, De Luca Editori d'Arte, 2021, p. 289-326.
38. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Col·lecció de postals: 257P.
39. Jorge de FREZALS, *Las musas delante de Jesús*, Roma, Francesco Ferrari, 1909.
40. Donato d'Angelo Bramante, arquitecte (Fermignano, 1444 – Roma, 1514). El *Tempietto* porta el nom de l'arquitecte que el va concebre i va ser fet construir pels Reis Catòlics els primers anys del segle XVI.
41. Juan María MONTIJANO GARCÍA, *La Academia de España en Roma*, MAE, Madrid, 1998.
42. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. AF 27875.
43. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 154.
44. Hermenegildo Estevan y Fernando, pintor (Maella, 1851 – Roma, 1945).
45. Museo del Prado. Núm. cat. 007892. Mides: 110 × 196 cm. Ubicació: Ministerio de Hacienda, Madrid.
46. Ubicació: Museo de Bellas Artes de Badajoz.
47. Ubicació: Ministerio de Asuntos Exteriores y Colaboración. Embajada de Lima.
48. Museo del Prado. Núm. cat. P006513. Mides: 135 × 170 cm. Ubicació: Ministerio de Justicia, Madrid.
49. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 143-150 i 166-167.
50. Museo del Prado. Núm. cat. P006044. Mides: 116 × 162 cm. Ubicació: Museo de Bellas Artes de Badajoz.
51. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 159.
52. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 81: foto diari ABC (27 de març de 1910).
53. Eduardo Chicharro y Agüera, pintor (Madrid, 1873 – 1949).
54. Moisés de Huerta y Ayuso, escultor (Muried de Zapardiel, 1881 – Mérida 1962).
55. Salvador Tuset i Tuset, pintor (València, 1883 – 1951).

56. José Bueno Gimeno, escultor (Saragossa, 1884 – Madrid, 1957).
57. Tomás Murillo Ramos, pintor (València, 1890 – 1934).
58. Rafael Argelés Escriche, pintor (Algecires, 1894 – Buenos Aires, 1979).
59. Francisco Esbrí Fernández, músic.
60. Roberto Fernández Balbuena, arquitecte i pintor (Madrid, 1890 – Ciutat de Mèxic, 1966).
61. Manuel Piqueras Cotolí, escultor, arquitecte i urbanista (Lucena, 1885 – Lima, 1937).
62. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 309-312.
63. Per les postals escrites (336P i 672P) identifiquem el P. Juan esmentat sovint en els diaris amb el P. Juan Moraleda.
64. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué Col·lecció de postals: 529P. En aquesta postal il·lustrada amb una obra pròpia, el pintor Sigismondo Mayer agraeix a Nogué la invitació a visitar l'Acadèmia de Espanya.
65. José R. Zaragoza Fernández, pintor (Cangas de Onís, 1874 – Alpedrete, 1949).
66. Teodoro de Anasagasti, arquitecte (Bermeo, 1880 – Madrid, 1938).
67. German Landazábal, compositor (Araya, 1884 – Gualaguay, 1953).
68. Rufino Arenal Arenal, compositor (Pradoluengo, 1888 – 1917).
69. Fernando Labrada Martín, pintor i gravador (Periana, 1888 – Madrid, 1977).
70. Leandro Oroz y Lacalle, pintor i gravador (Baiona, 1883 – Madrid, 1933).
71. Mariano Barbasán Lagueruela, pintor (Saragossa, 1864 – 1924).
72. Salvador Sánchez-Barbudo Morales, pintor (Jerez de la Frontera, 1857 – Roma, 1917).
73. Aitor QUINEY, *Antoni Fabrés i Costa, de la glòria a l'oblit*, Barcelona, MNAC (Monografies), 2019.
74. SENDRA, *Recull* (núm. 14), op. cit., p. 118-119.
75. Manuel ESPADAS BURGOS, *Buscando a España en Roma*, Barcelona / Madrid: Lunweg Editores i CESID, 2006, p. 276-277. Hi ha alguna discrepància entre aquesta font i altres fonts consultades, en concret sobre Luis Valera com a ambaixador d'Espanya davant la Santa Seu.
76. Gustavo Morales y Rodríguez, senador (Madrid, 1852-1940).
77. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 229.
78. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 276: *L'Italie* (25 de maig de 1918).
79. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 259: *L'Osservatore Romano* (25 de maig de 1918); doc. 261: *Giornale d'Italia* (22 de maig de 1918).
80. Fausto Maria Martini, poeta, comediògraf i crític literari (Roma, 1886-1931).
81. Romaine Brooks, pintora (Roma, 1874 – Niça, 1970).
82. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. AF 27911.
83. Mattia Battistini, baríton (Roma, 1856 – Rieti, 1928).
84. Pio di Pietro, compositor i professor de cant (Roma, 1862 – 1939).
85. No se sap fins quan va percebre aquesta pensió per part dels ducs d'Arcos, però Nogué, en una postal enviada al seu pare el 31 d'agost de 1918 parlant de la seva tornada a Espanya (636P), encara comptava amb aquesta col·laboració econòmica.
86. Pau Casals i Defilló, violoncelista, pedagog i compositor (El Vendrell, 1876 – San Juan de Puerto Rico, 1973).
87. Agnese Stame, mestra de cant (Rieti, 1863 – 1941).
88. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Col·lecció de postals: 379P i 380P.
89. Tot i que no sabem quan va fer el retrat al mestre Pio di Pietro, per una anotació al diari (22 de maig de 1914) en coneixem les mides: 63 × 113 cm.
90. Hipólito Lázaro, tenor (Barcelona, 1887 – 1974).
91. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 227.
92. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 227.
93. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 11. Correspondència: cartes d'Hipólito Lázaro a Nogué (Barcelona, 21 de febrer de 1925; Milà, 9 d'octubre de 1925).
94. Eduardo García Mansilla (Washington, 1871 – París, 1930), compositor i diplomàtic. Era el pare de la noia a la qual María Vallejo feia classes a la legació argentina i era germà de l'ambaixador de la República Argentina davant de la Santa Seu.
95. Elisabetta CENTORE, *Il teatro con la Q. 150 anni di Teatro Quirino 1971-2021*. Roma, Manfredi Edizioni, 2021, p. 64-65.
96. Joan Nadal i Martínez, tenor (Palma, 1881 – 1962).
97. CENTORE, *Il teatro con la Q*, op. cit., p. 64.
98. Pietro Mascagni, compositor i director d'orquestra (Liorna, 1863 – Roma 1945).
99. Elvira de Hidalgo (nom artístic d'Elvira Juana Rodríguez Roldán), soprano (Vallderoures, 1891 – Milà, 1980).
100. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 211.
101. Antonino Calcagnadoro, pintor (Rieti, 1876 – Roma, 1935).
102. Elsa BOSCARDINI, *Dolores Figueroa y Solís, la esposa de Mattia Battistini*, Rieti, 1999, p. 32.
103. Pedro ALMARCHA JIMÉNEZ i Enrique JIMÉNEZ VILLALTA, *Mattia Battistini y Dolores Figueroa. Una pareja ilustre de Membrilla*, 2012, p. 64-65.
104. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 145.
105. El Terminillo és el massís més alt d'aquella zona (2.217 m), forma part de les muntanyes reatines i dels Apenins d'Abruzzo.
106. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 310: Al catàleg de l'exposició aquesta obra hi figura amb el títol *El beneit del poble*.
107. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 269.
108. BOSCARDINI, *Dolores Figueroa y Solís*, op. cit., p. 111.
109. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 204.
110. Robert Bontine Cunninghame Graham, polític i escriptor (Londres, 1852 – Buenos Aires, 1936).
111. SENDRA, *Recull* (núm. 14), op. cit., p. 118-119.
112. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 167.3: *Il Giornale d'Italia* (30 d'abril de 1914).
113. José Capuz Mamano (València, 1884 – Madrid, 1964). Escultor de la mateixa promoció de Nogué a la RAER, amb qui el pintor va mantenir una gran amistat. El seu retrat, obra molt reeixida i singular, va ser presentat en diverses exposicions: mostra de pensionats de la RAER (1910), Galleria Giosi de Roma (1914), Galeries Laietanes de Barcelona (1919) i Majestic Hall de Bilbao (1920). Actualment el quadre està exposat al Museo Provincial de Jaén.
114. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 167.2: Article del diari *L'Italie* (30 d'abril de 1914), signat per les inicials R. di N., que podrien ser Ricardo di Nolva, un dels personatges a qui Nogué va pintar.
115. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 157.
116. En els actes de l'Any Nogué a Santa Coloma de Queralt, com a complement de l'exposició es va organitzar la conferència “Nogué Massó i la pintura de tombant de segle”, a càrrec d'Antonio Salcedo, professor d'Història de l'Art de la Universitat Rovira i Virgili, que va suggerir la conveniència d'estudiar l'etapa italiana de Nogué.
117. Henry Martin, pintor (Toulouse, 1860 – Labastide du Vert, 1943).
118. Giovanni Segantini, pintor (Arco, 1858 – Engadina, 1899).
119. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 13.

120. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 227.
121. Fausto M. Martini, “La mostra del pittore Nogué”, *La Tribuna* (2 de juny de 1918). Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 277.
122. *L'Ottantatreesima esposizione della Società Amatori e Cultori di Belle Arti*. Roma, MCMXIV. Milà, Editori Alfieri & Lacroix.
123. *Prima esposizione internazionale d'arte della “Secessione”. Roma 1913, catalogo Illustrato*, Roma, 1913.
124. Diego Angeli, “Gioveneza e primavera d'arte: la Secessione”, *Il Giornale d'Italia*, 22 de març de 1914.
125. Fausto M. Martini, “Dove si parla di un'Esposizione e di un'ottima idea”. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 336.
126. Giuseppe Pelliza di Volpedo, pintor divisionista (Volpedo, 1868 – 1907).
127. SENDRA, *Recull* (núm. 14), *op. cit.*, p. 147.
128. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 296.
129. Samuele Puri, religiós i pintor (1883-1966).
130. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 17.
131. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. És l'adreça que figura al remetent de la carta de la marquesa Sallier La Tour a Nogué (Roma, 28 de desembre de 1948). A més, als diaris es fa referència als aldarulls que hi ha a Via Arenula, al costat mateix de l'adreça esmentada.
132. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 224.
133. Francesco Palmegiani (Rieti, 1892-1955). A la revista *Terra Sabina* (any II, 31 de juliol de 1924), s'hi publica un article àmpliament il·lustrat on s'elogien les habilitats de Palmegiani, deixeble del pintor Nogué, com a dibuixant i caricaturista, i s'hi inclouen ressenyes periodístiques de l'exposició feta a Roma el 1918.
134. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 2, doc. 276: *L'Italie* (25 de maig de 1918); doc. 278: *L'Osservatore Romano* (25 de maig de 1918), i doc. 277: *La Tribuna* (2 de juny de 1918).
135. Gaetano Previati, pintor divisionista (Ferrara 1952 – Lavagna, 1920).
136. No sabem si es tracta de la mateixa galeria però, segons alguna font, la primera exposició futurista de Roma es va celebrar a la Galleria G. Giosi (Ridotto del Teatro Costanzi).
137. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 290.
138. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 223.
139. Juan de ANDRÉS HERNANDEZ, *Cien años de historia. Pontificio Colegio Español de San José*, Roma, 1992, p. 378.
140. Pontificio Colegio Español de San José – Roma (opuscle), Roma, 1992.
141. Rafael Merry del Val y Zulueta, cardenal (Londres, 1865 – Ciutat del Vaticà, 1930).
142. Joan Benlloch i Vivó, cardenal (València, 1864 – Madrid, 1926).
143. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 146. Carpeta 11, Correspondència: Cartes de la Viuda Merry del Val a Nogué (San Sebastián, 6 d'octubre de 1920 i 14 de febrer de 1921).
144. Josep de Calassanç Vives i Tutó, cardenal (Sant Andreu de Llavaneres, 1854 – Monte Porzio Catone, 1913).
145. Josep M. de SAGARRA, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 2012, p. 687.
146. Josep Pijoan i Soteras, arquitecte i historiador de l'art (Barcelona, 1879 – Lausana, 1963).
147. Trini TORTOSA, “José Pijoán y Soteras en Roma: La Escuela Española en Roma —R. D. de 1910—, la *Mostra internazionale di Archeologia* —1911—, el *III Congresso Archeologico Internazionale* —1912—”, a *Patrimonio arqueológico español en Roma: “Le Mostre Internazionale di Archeologia” de 1911 y 1937 como instrumentos de memoria histórica*, Mérida, Instituto de Arqueología-CSIC / Roma, L'Erma di Bretschneider, 2019, p. 305-344.
148. SENDRA, *Recull* (núm. 15), *op. cit.*, p. 103.
149. Vicente CÁRCCEL i Lope RUBIO, *Pontificio Colegio Español de San José de Roma. Aproximación a su historia*, Salamanca, Ediciones Sígueme (SAU), 2010, p. 388.
150. Victoriano Guisasaola y Menéndez, cardenal (Oviedo, 1952 – Toledo, 1920).
151. Al diari del 5 de gener de 1914 hi ha una anotació sobre les mides del retrat del cardenal Cos: 144 × 120 cm.
152. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 206.2.
153. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 208.
154. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 171 i 175.
155. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 1, doc. 191.
156. Fons MAMT. Arxiu J. Nogué. Carpeta 11. Correspondència: carta del marquès de Aycinena a Nogué (Roma, 28 de febrer de 1946).
157. Sembla que el nom artístic de la Tabiani devia ser Malda Fani, que és com apareix al programa del Teatre Costanzi en les òperes *Tosca*, en el paper de Tosca (12 de setembre de 1916 en endavant), i *La Bohème*, en el paper de Mimí (30 de setembre de 1916).
158. GONZÁLEZ, *José Nogué Massó, op. cit.*, p. 106, 107 i 110. / SENDRA, *Josep Nogué Massó, una trajectòria vital, op. cit.*, p. 94-96.
159. *La Esfera* (núm. 380), 16 d'abril de 1921.
160. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 222.
161. V. nota 133.
162. L'any 2021 va ser subhastat a l'Argentina el retrat de la *Senyoreta N. N.*, obra presentada a l'exposició de les Galeries Laietanes de Barcelona l'any 1919.
163. Marià Fortuny i Marsal, pintor (Reus, 1838 – Roma, 1874).
164. A l'Arxiu Cultural Baix Camp (ACBC) es conserva l'acta del consistori de Reus del 9 de juny de 1911, en què es fa esment de la carta de Nogué, en representació del comitè organitzador, invitant l'alcalde a anar a Roma als actes d'homenatge a Fortuny.
165. NOGUÉ, *Memorias, op. cit.*, p. 224.
166. SENDRA, “José Nogué Massó, una nova mirada”, *op. cit.*, p. 34.
167. Daniel de la Barra, pintor, becari RAER promoció 2021-22 (Lima, 1992).
168. Dionís Escorsa O'Callaghan, artista visual (Tortosa, 1970).
169. GONZÁLEZ, *José Nogué Massó, op. cit.*, p. 100, 101 i 104.

cosa, muy conveniente así que ya lo buscaré y
traduciré algunas por si haue al caso.
Vete decidido a mandar a ver los modelos
de las flores por si en esa se pudieran hacer
en cualquier sistema y podria recibir pues
la vida nute haciendo de un modo caro
aquí (no me bartaun 40 tiras al día) y paucamente
como mi deseo que se pueda recibir
me parece que lo mejor será volver, que en todas
partes trabajaré con el éxito que he tenido. Los
proyectos de tiendas, etc. por ahora se pararon
suspendidos. Tras mis puestas, mi deseo.

dicarion
Correspondencia
CARTES
POSTALES
POSTALE
CARD

Alm. Nogué
Rome.
colonne 26

José Nogué
París o San Mark

Maron
Sra. Nogué

J. NOGUÉ MASSÓ À LA RECERCA DE REVELACIONS PERDUDES

Respecte a aquest nou guió: el veig estructurat formalment com una sèrie de la vida d'aquests escriptors – Katherine Mansfield / R. M. Rilke. Amb això vull dir una representació de moments molt menors de la seva vida que actuaran com a revelacions de profunditat.

[...] perquè la postal era la manera més contemporània i popular d'establir contacte en aquell temps, com avui ho són els missatges de text, el correu electrònic o fins i tot l'Instagram.

Ali Smith, Primavera¹

LES POSTALS DE J. NOGUÉ MASSÓ

El Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona serveix el fons més ampli i complet del pintor José Nogué Massó (Santa Coloma de Queralt, 1880 – Huelva, 1973), gràcies a la donació que en feu el seu fill José Nogué Vallejo. La relació del contingut d'aquest arxiu es va donar a conèixer de la mà de Joan Sendra Mestre,² a la publicació *José Nogué Massó, una trajectòria vital*, editada amb motiu de la commemoració de l'Any Nogué, el 2013.

Seta, postal tramesa per José Nogué Massó als seus pares, 12.08.1907 (1-P)

Des de les postals es poden intuir les inquietuds dels diversos remitents que les han escrites en un llarg període temporal; per desgràcia, no tenim les respostes corresponents, però sí que podem copsar sentiments i situacions que afloren de manera breu i concisa.

La seva carrera com a pintor, la seva presència a la Real Academia de España en Roma, com a pensionat i més endavant com a director interí; el seu aprenentatge i recorregut com a cantant líric, activitat que durant un ampli període va compaginar amb la pintura; les relacions familiars, especialment amb els seus pares, la seva esposa María i el seus fills, María Virginia i Pepito; i altres amics i coneguts que seran presents de forma continuada en aquesta relació epistolar són alguns d'aspectes que anirem trobant en la lectura de les transcripcions. Cal esmentar l'interès per col·leccionar postals,³ segons s'esmenta en alguna; això fa que alguns camins no hi hagi gairebé text i siguin tan sols un obsequi per a aquesta col·lecció.

Les transcripcions dels textos escrits són majoritàriament en castellà per la interrelació professional i amical, però sense deixar de banda el català, habitual amb la branca familiar Massó Gris, domiciliada a Barcelona i a Valls, i també de manera més esporàdica amb els seus pares, tot i residir a Madrid,⁴ i amb algun amic.⁵ Expressions breus en la seva llengua nadiua no són excepcionals en molts dels seus escrits,⁶ així com el canvi d'idioma en el transcurs del text, quan escriu a la seva germana, fins

En el marc d'aquest arxiu es conserva una col·lecció de 1.268 postals, de les quals 1.077 estan escrites totalment o parcialment. La primera data del 12 d'agost de 1907, tramesa per José Nogué Massó al seu pare, José Nogué Rovira, des de Seta (Occitània). Es tracta de la primera comunicació entre fill i pare en el decurs del seu viatge per incorporar-se com a pensionat a la Real Academia de España en Roma; l'última, de la dècada del seixanta, com a receptor de salutacions familiars i d'amistat.

El corpus està format per postals escrites o rebudes per l'artista i el seu entorn familiar, que abasten diferents vessants de la seva vida. Aquest aplec és un element epistolar que ens permet conèixer més a fons la vida quotidiana de l'artista des de l'espontaneïtat i brevetat que el format obliga.

i tot, amb una signatura més propera com a *Pep7* i *Pepet*;⁸ també hi trobem expressions familiars⁹ i algunes de populars en postals d'àmbit proper.¹⁰ També en trobem d'escrites en italià, llengua del país on va viure de 1907 a 1922, i on va realitzar una part important i significativa de la seva obra artística i docent, així com l'entorn on va desenvolupar una interessant carrera lírica que el va portar a debutar el 13 de març de 1915 al Teatro Quirino de Roma. Les amistats que conreà en aquest període l'acompanyaran al llarg de la seva vida. L'italià és present, així mateix, en algunes postals trameses entre el pintor i els seus fills, M. Virginia i Pepito.¹¹ I també n'hi ha alguna d'escrita en anglès o francès, però sense una significació especial. Cal destacar també la presència d'italianismes en textos de residents espanyols a Itàlia.¹²

El text de les postals té, en alguns casos, moltes dificultats de transcripció, sigui pel seu estat físic, sigui per la grafia, sigui per les dificultats ortogràfiques que presenten per normes poc evolucionades. En alguns casos, donada la brevetat de l'espai d'escriptura, es troben textos seguits, sense puntuació ni majúscules que ajudin a identificar els mots, així com un gran nombre d'abreviatures difícilment identificables per les diverses variacions que hi apareixen; una altra característica és l'espai que ocupa l'escriptura, ja que alguns cops l'autor acaba el text reescrivint sobre el que ja ha escrit,¹³ o bé a l'anvers de la postal, damunt de la imatge.

Per crear un ordre en la lectura de les transcripcions, s'ha unificat l'estructura dels encapçalaments i dels comiats, en alguns casos s'ha incorporat la puntuació que s'ha cregut necessària i també s'han corregit faltes d'ortografia molt evidents per a una lectura més llegible.

La il·lustració de les postals també és significativa i ens mostra els diversos temes i qualitats pròpies de cada època. Cal destacar la reproducció de pintures del mateix José Nogué Massó¹⁴ i d'altres artistes amb qui s'escriu. És important copsar l'evolució en el tractament i la temàtica de la imatge de les postals, la qualitat de l'edició, el pas del blanc i negre al color, entre altres aspectes.¹⁵

S'ha detectat alguna anomalia en l'ordenació cronològica, bàsicament per la dificultat en la lectura; en aquests casos, s'ha optat per mantenir la postal en el seu ordre cardinal i incloure-la també a l'any que li correspondria.

M. Virginia i Pepito, postal tramesa de José Nogué des de Roma a la seva esposa a Castiglioncello, 08.06.1919 (674-P)

José Nogué Massó: Paisatge; tramesa per José Nogué des de Castiglioncello als seus pares, 01.04.1918 (635-P)

No s'ha de menystenir la informació que transmet el mata-segells, quan la postal ha estat franquejada i és llegible, ja que és l'eina bàsica per a l'ordenació cronològica quan no han estat datades pel remitent. A partir de 1914 i fins a la fi de la Gran Guerra, l'estat italià censura la correspondència i incorpora un segell que ho certifica.¹⁶

LES POSTALS D'ITÀLIA

En el marc d'aquesta publicació, com que el dietari de José Nogué Massó gira entorn de la seva estada a Itàlia, es fa incidència en els temes i textos de les postals escrites entre els anys 1907 i 1922, data del retorn a Espanya, i una mica més enllà, fins a 1926, data del reagrupament familiar a Jaén.

PRIMER VIATGE A ROMA

Poc després d'haver aconseguit José Nogué el nomenament com a pensionat de pintura de paisatge de la Real Academia de España en Roma, arribà el moment de la presa de possessió de la plaça, després d'un llarg viatge que queda perfectament documentat mitjançant la primera sèrie de postals tramesa pel pintor.

Al seu llibre de memòries,¹⁷ José Nogué narra que en primer lloc es traslladà a València, on fou acollit per José Benlliure,¹⁸ director de l'Academia, a qui explicà els seus plans de contraure matrimoni a Roma amb la seva promesa, María Vallejo Martínez, amb la pregunta de si això ho contemplava el Reglament i si fora possible en un futur proper; les noces tingueren lloc mesos després.

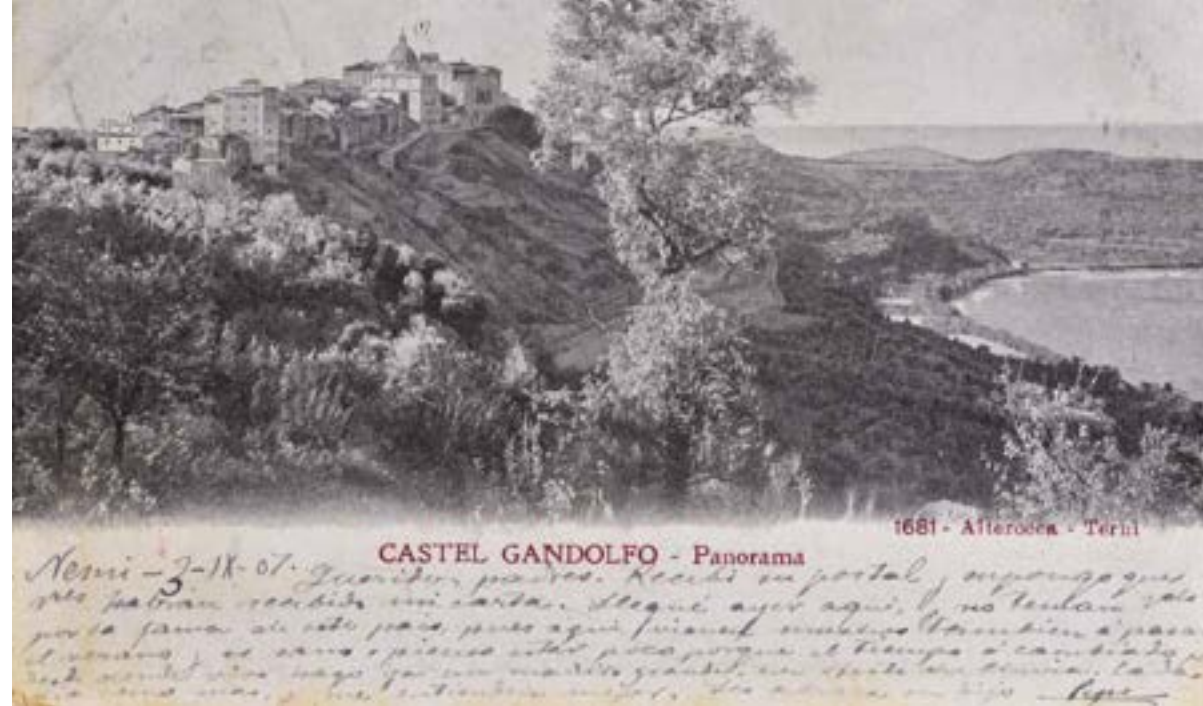
A València s'embarcà en direcció a Barcelona, des d'on inicià un recorregut en tren que podem seguir fil per randa gràcies a la seva tramesa de postals a la seva família. La primera postal, com ja s'ha assenyalat, fou enviada des de Seta el 12 d'agost de 1907 (1-P), i diu així:

Queridos padres: por fin hemos venido en tren, ya tengo oro en el bolsillo, pero bien caro nos ha costado. Esta noche llegaremos a Marsella a las nueve donde pensamos pasar la noche.

Les abraza su hijo,

Pepe

[A l'anvers:] Con buen viaje llegamos a esta y espero salga tren aprovechando para escribirles.

Castel Gandolfo, postal tramesa per José Nogué Massó als seus pares des de Terni, 03.09.1907 (4-P)

Les postals següents provenen de: Gènova, 13 d'agost (2-P); Nàpols, 14 (697-P) i 18 d'agost (3-P), i Nemi, 3 de setembre (4-P). Les notícies hi són breus, per tranquil·litzar els seus íntims en el decurs d'aquest llarg viatge; de ben segur que cartes més extenses devien explicar amb tota mena de detalls les seves vivències.

L'11 de d'octubre, des de Torí (6-P), escriu a la seva germana, Carmen, amb un text que comença en castellà però que ràpidament passa al català, llengua que li era pròpia en la seves relacions quotidianes:

Mi querida hermana: agradezco mucho tu postal y figúrate la alegría que me da lo que me dices de la queta, que segueixi així i no tingui por de res, yo trabajando que ahora la época está preciosa y preparando un viaje aquí cerca.

Me estich tornant molt fi sobretot a la taula (que ja'm feya falta) prencs tots els dies la ducha y estichs d'alló mes fort.

Tot es necessari ferho per tindre forsas par treballar molt, que avuy es mon goig mes grand. Cuindensa forsa (y juga a la rifa) que victoriós hos abrasará un jorn á tots. Ton germà que ben bé os estima de cor,

Pep

Les postals, doncs, esdevindran una eina de comunicació ràpida i efectiva que creen un nexa actiu i constant al llarg dels anys, especialment amb la família.

PRIMER VIATGE A PARÍS, 1909-1910

El tren fou el mitjà de transport per a aquest primer viatge a París, la qual cosa suposava travessar Itàlia i el sud d'Alemanya,¹⁹ tot un viatge iniciàtic en la cultura europea, que proporcionà coneixences i amistats que perduraren al llarg de la seva vida. Durant la primavera de 1909, Nogué havia descobert Florència,

30 d'abril (43-P), 14 i 15 de maig (48-P i 49-P); Venècia, 4, 6 i 8 de maig (44-P, 45-P i 46-P), i Bolonya, 13 de maig (47-P).

La primera postal d'aquest periple està datada a Verona el 20 d'octubre (112-P), i anuncia la sortida cap a Munic l'endemà, tot passant per Venècia i Innsbruck. L'arribada a París té lloc el 30 d'octubre, i són acollits pel matrimoni Martorell,²⁰ que els cedeix el seu pis al carrer de Crussol.²¹ La gran ciutat —la Babel, com en diu ell (120-P)— els embolcalla amb força, els cal temps per orientar-se.

A poc a poc van descobrint els entorns de París, i són testimonis a Nogent-sur-Seine de les greus inundacions del gener de 1910 (126-P), on pinta un quadre que ho immortalitza per al Museu Boucher, d'aquella població. La seva següent destinació era Roscoff, però el mal temps va anar posposant la partida fins que el 21 de febrer ja escriu la seva primera carta des d'aquesta localitat (133-P), on s'allotgen a Villa Irene, domicili que ofereix a Emilio de Ojeda,²² ambaixador espanyol davant la Santa Seu, en una postal no emesa (136-P). Les postals trameses tenen com a il·lustració una sèrie d'escenes costumistes de la Bretanya que el pintor envia amb especial estimació a la seva germana Carmen (140-P).

Un cop tornats a París, es plantegen la possibilitat de visitar Londres, convidats pel matrimoni Martorell,²³ però la necessitat de buscar temes per a la tramesa de treballs a Madrid el fa escollir dirigir-se a Brussel·les i Bruges (148-P). A la capital visiten l'Exposició Internacional d'Art, de la qual fa comentari (150-P). El retorn a Roma propicia la visita de les ciutats de Dijon, 24 de juliol (154-P), i Milà, 25 i 27 de juliol (155-P i 156-P).

Aquesta llarga estada fora de Roma fa que flueixi la correspondència entre el pintor i alguns dels seus companys de l'Academia; temes quotidians com ara la sol·licitud de Leandro Oroz²⁴ d'ocupar el seu estudi, durant la seva absència, perquè té més bona llum (168-P); la rendició de comptes que li fa Cesare Fontana²⁵ de despeses comunes, o bé l'important augment de la pensió en 1.000 lires anuals, que li anuncia Teodoro de Anasagasti²⁶ (188-P).

Escena costumista bretona, postal de José Nogué Massó a la seva germana, Carmen, des de Roscoff, 17.04.1910 (140-P)

Queridos padres: ¡Ya soy Director interino... y me las arreglo bien. Sigo los consejos dados a Sancho cuando fue a la Isla Barataria (238-P).

Així, el 2 de setembre comunica als seus pares que ha estat nomenat director interí de l'Academia; és curiós que aquest fet tan significatiu no aparegui al seu llibre de memòries. La seva gestió aviat és lloada en especial per Anasagasti, el qual li agraeix la feina que fa com a director (215-P) i el felicita pels premis que els pensionats han rebut pels seus treballs davant el Ministerio:

[...] durante tu directorado cayó la lluvia de estrellas o medallas (218-P).

Anasagasti, amb el pseudònim de *Cartabón*, manté al llarg de l'any una tramesa de postals constant,²⁷ amb un to de proximitat que denota una profunda amistat.

Galeria de la Real Academia de España en Roma; postal de José Nogué Massó als seus pares des de Roma, 21.09.1910 (238-P) / Pati de la Real Academia de España en Roma, postal de José Capuz a José Nogué Massó des de Roma, 15.03.1910 (164-P)

El 1910 és el darrer any com a pensionat a Roma,²⁸ i manté el càrrec de director fins al juny de 1911. Una postal del 7 de juny (279-P) transmet als seus pares el seu sentiment en aquest moment:

Queridos padres: adjunta recibirán una fotografía que nos ha hecho un amigo que servirá como de recuerdo de nuestro paso por la Academia en mi estudio y la puerta del fondo la alcoba. Esa ha sido nuestra jaula feliz durante un tiempo inolvidable.

A partir d'aquest moment, Nogué inicia en aquesta ciutat una trajectòria com a pintor lliure dels compromisos que comporta el pensionat.

ENTRE LA PINTURA I L'ÒPERA

Cal dir que Nogué no solament reeixia com a pintor, sinó també com a cantant líric, disciplina en la qual es va formar per tal de debutar com a cantant d'òpera. Aquestes aptituds van fer que artistes de renom com Mattia Battistini²⁹ i Francesc Viñas³⁰ el sentissin cantar a l'Academia i l'encoratgessin a ampliar els estudis. L'ocasió arriba gràcies al mecenatge dels ducs d'Arcos i a les ensenyances del mestre Pio di Pietro;³¹ els fruits, uns anys després. Moltes vicissituds van transcórrer entre l'inici de les classes amb el mestre Di Pietro l'any 1911 i el debut al Teatro Quirino, el 1915, acompanyat de la soprano Elvira Hidalgo i el mateix Battistini, sota la direcció de Pietro Mascagni, cantant l'òpera *Dinorah*. La carrera de tenor va durar dues funcions; una forta grip quasi a la fi de la temporada va posar-hi punt final.

Aquest recorregut pel món del cant líric es va desenvolupar sense deixar de banda la seva carrera com a pintor; l'any 1911 fa una estada al Castello di Orio Canavese, propietat del marquès Cordon Sallier de la Tour,³² per pintar el retrat de la seva esposa amb les dues filles;³³ la pintura té un gran èxit i és l'inici d'una sèrie d'encàrrecs que li proporcionen una gran visibilitat com a pintor.

L'estada a Orio Canavese, que s'inicia el 23 d'agost de 1911, genera una sèrie de postals adreçades als seus pares en les quals descriu el meravellós lloc on es troba al peu dels Alps (282-P); explica amb detall la seva estada, en la qual també hi ha moments per al cant, i gaudeix de gran èxit, que compagina amb la pintura (284-P). El 17 de setembre dona per acabat el retrat i al mateix temps la presència al castell i ho comunica als pares en una postal, escrita en català, en què signa com "el seu fill Pepet" (285-P).

Castello di Orio Canavese; postal tramesa per María Vallejo als seus sogres, 24.08.1911 (282-P) / Villa Malfatti, postal de José Nogué Massó als seus pares des de San Giorgio Canavese, 18.09.1911 (286-P)

L'any 1913 s'inicia, doncs, amb el naixement del primer fill del matrimoni de José Nogué i María Vallejo; María Virginia neix el 5 de gener i els ducs d'Arcos³⁵ són els seus padrins. La satisfacció del avis paterns en rebre una fotografia de la mare i la filla un mes després del naixement es fa palesa en aquesta postal (367-P).

Queridos hijos: recibimos la postal con el retrato de las dos Marías ¡Que bullicio! Todos la querían ver a un tiempo con la lupa quitándonosla de la mano unos a otros y todo el día estamos mirándolas y no se como explicar la alegría que tenemos al verlas. A María, verle el alma de satisfacción en el rostro no es para menos. Gracias y salud.

Abans de tornar a Roma, aprofita la proximitat de Torí per visitar l'Exposició Universal que tingué lloc aquell any; comenta les magnífiques novetats que hi troba (288-P), però les indústries espanyoles no hi són presents (287-P).

Al setembre del mateix any són els barons de Malfatti³⁴ qui l'inviten a Villa Malfatti, a San Giorgio Canavese (286-P), i a l'estiu de 1912 hi tornarà per pintar els retrats del matrimoni (314-P). De nou, l'èxit de les seves obres li procura nous encàrrecs que li assegurin una sòlida trajectòria artística un cop finalitzada la seva condició de pensionat.

VIDA FAMILIAR

Les notícies de la vida familiar són un dels motius principals en els textos de les postals.

Queridos padres: todo sigue su curso normal, la madre cada vez mejor y la hija mas preciosa, hoy nos han dicho muy graciosamente que la niña era un gran éxito artístico (353-P).

Villa Battistini, postal de José Nogué Massó a la seva esposa a Santa Marinella, 23.08.1915 (476-P) / Escena familiar, postal tramesa per María Vallejo des de Santa Marinella als seus sogres a València, 01.08.1915 (473-P)

És curiosa la tendresa amb què el pintor escriu una postal a la seva filla, de només quatre mesos, tot fent-la intermediària entre la parella (370-P).

Querida nenita: figúrate la emoción que me ha producido tu recuerdo y tu escritura que tan bien te ha dirigido la buena mamá; también yo tengo ganas de ver lo que has crecido y las cosas nuevas que me contarán de ti. Haz muchos mimitos a mamá, recíbelos de tu papaito.

Aquesta felicitat familiar es tronca amb l'empitjorament de la salut de la seva única germana, Carmen, sempre delicada però el 1913 ja irreversible. Les notícies que els arriben són preocupants. Vicent Aude-nis³⁶ s'expressa així, el 21 de juny de 1923 (374-P):

Queridos Pepito y María, incluso nena: no te he contestado a tu última postal por que tenía esperanzas de poderte detallar algo el estado de Carmencita pero hijo no pude decirte nada por que la opinión del médico es de pocas esperanzas por más que el refrán dice mientras viva tenemos esperanzas pero si ha de sufrir como ahora más vale que satisfaga la deuda que tenemos respecto a nuestro planeta.

La mort de Carmen no consta a les postals; una notícia tan important i íntima es devia comunicar mitjançant una carta en què es poguessin expressar tots els sentiments que despertava; però sí que trobem un recordatori quan fa tres mesos d'aquest decés, el 24 d'octubre de 1913 (393-P):

Queridos hijos: recibidas carta y postal de Nenita que no sé como deciros el júbilo que nos dio precisamente la recibimos en el día que cumple 3 meses de la pérdida de Carmencita (e. p. d.) [en paz descanse].

L'alegria que aporta les notícies de la neta ajuden a alleujar la pena de la mort de Carmen.

El 31 de juliol de 1914 neix el segon fill del matrimoni, José —Peppino o Pepito, familiarment. Les felicitacions per la nova es multipliquen en les postals, però Francesc Viñas cospa en un mateix text, tramès des de Mojà, els bons desitjos de felicitat i els sentiments de neguit per l'inici de la Gran Guerra (450-P):

Querido Señor Nogué: no sé si llegará ésta, ni si habrá recibido las anteriores postales. El mundo está horriblemente revuelto, y estamos todos incomunicados. Acabo de recibir hoy el grato anuncio del nacimiento de su hijo y me apresuro a felicitarles en nombre de todos, alegrándonos que todo haya ido bien, y deseando que madre y niño se encuentren perfectamente. Felicidades pues con augurios sinceros de que su hijito sea el complemento de la felicidad de Ud.

L'any 1914, Nogué inicia una etapa de gran producció artística i d'intens treball en la seva formació i reconeixement com a cantant líric. Una estada a la finca de Battistini, a Contigliano, el 1915, ens aporta una interessant col·lecció de postals, trameses per José Nogué a la seva esposa, María, que es troba estiuvejant a Santa Marinella, i que ens permet conèixer la vil·la i els seus paisatges.³⁷

LA GRAN GUERRA, 1914-1919

Al final de 1915, es troba la primera postal en què apareix el segell de la censura italiana; concretament en una postal emesa per José Nogué al seu pare, el 12 de desembre de 1915 (488-P). A partir d'aquesta data es pot veure com, de manera aleatòria, la correspondència tant de sortida com d'entrada a Itàlia és revisada pel servei de censura per preservar la transmissió de notícies no desitjables.

En una postal del 17 de maig de 1915, José Nogué explica al seu pare, de manera breu, l'ambient que sura sobre Roma (466-P):

Queridos padres: supongo a Uds. tranquilos como lo estamos nosotros que no pasa una tarde sin que los niños vayan al parque; ayer al volver nos encontramos con la pacífica pero imponente manifestación en pro de la guerra que parece es ya casi unánime en toda Italia y desde luego los preparativos muy grandes.

A mig setembre ja es copsen les dificultats o endarreriments en el correu postal en una comunicació de José Vallejo, el pare de María, a José Nogué (515-P):

Mis queridos hijos: verdaderamente no sé donde escribir porque veo que nada se recibe, por si acaso ahí va esta postal.

BISCA: Al·legoria patriòtica, postal enviada per Francesco Esbri a José Nogué Massó, 06.09.1915 (512-P)

I també al llarg de 1916 (541-P):

Queridos hijos: de día en día vamos esperando noticias y no llegan; desde el 9 de p.p. [próximo pasado] que nada sabemos y estamos con cuidado [...].

Malgrat que no sembla que els fets bèl·lics repercuteixin en la població, Mattia Battistini, en la primera postal que escriu des de Contigliano l'1 de gener de 1916, té un record per als seus familiars que estan al front (552-P):

Estamos ya casi todos aquí —digo casi porque faltan los que están combatiendo—. Ud. puede venir cuando le parezca mejor y será siempre recibido como un amigo querido y con gusto.

Per a José Nogué, el 1916 és l'any determinant per romandre a Roma i consagrar-se com a pintor. Els plans de retorn a Espanya es posposen; d'una banda, rep l'encàrrec de pintar el retrat del Sant Pare Benet XV, al Vaticà; de l'altra, lloga un dels espais dels Estudis Canova, a la Via delle Colonnate, el qual li permet ampliar el nombre d'alumnes, majoritàriament joves de l'alta societat, i disposar d'un espai expositiu per donar a conèixer les seves obres.

Sembla, doncs, que la guerra no afecta especialment ni la família Nogué ni el seu treball; tot i això, ja al final del conflicte, l'artista, el 12 de juliol de 1919, esmenta la manca d'aliments que es pateix (687-P):

María me escribe que están bien en Castiglioncello pero sufriendo mucho para encontrar que comer, como en todas partes, hasta que se solucione todo.

La darrera postal amb el segell de la censura italiana data del 17 de juny de 1919 (689-P).

José Nogué Massó, *Viola Tricolor* – «*Viola pensiero*», postal tramesa per José Nogué Massó des de Roma als seus pares, a Madrid, 20.09.1917 (573-P)

José Nogué Massó, *Glycine sineasis* (*Glicine*), postal tramesa per José Nogué Massó des de Roma a la seva mare, 20.11.1917 (574-P)

EL LLENGUATGE DE LES FLORS

La vida a Roma no és fàcil i Nogué és una persona emprenedora que cerca noves vies per aconseguir ingressos econòmics que contribueixin a millorar l'economia domèstica. A això també hi ajuden les aptituds de la seva esposa per les labors de brodat, per exemple.³⁸

De vegades actua com a marxant d'art, en especial del seu bon amic el senador Gustavo Morales,³⁹ que disposa d'una extensa col·lecció; algunes d'aquestes obres les coneixem gràcies a les postals que n'havia editat (711-P – 728-P).

El món de les postals està en constant evolució entorn de 1917; de les en blanc i negre gairebé sense identificar passem a veritables postals d'autor amb temàtica artística i il·lustrades en color. Aquest és el camp en què José Nogué treballa de manera exhaustiva i en el qual reïx significativament.

L'any 1917, atès que l'estat de guerra no afavoreix poder sortir a pintar a l'exterior, Nogué continua treballant amb els encàrrecs de retrats i comença a interessar-se per la pintura de flors. L'èxit és important i cospa el rendiment econòmic que li pot aportar l'edició d'aquestes pintures en format de postal.

La primera notícia sobre l'edició de les postals apareix el 6 de maig de 1917 en una d'adreçada al seu pare (590-P):

[...] estamos ya estampando el 8º color y creo definitivamente que serán un éxito. Entre el gremio no se habla de otra cosa que de la nueva edición de postales que va a salir.

Sembla, doncs, que el projecte d'edició de les postals ja fa un cert temps que s'ha iniciat, ja que hi ha interès per al nou tiratge.

El 13 de juny (571-P) ja està en marxa l'edició de la segona sèrie:

Supongo habrá recibido extensa carta y colección de postales. Se está estampando el 2º color de la 2ª serie que espero sea mejor todavía. Las impresiones que vamos recibiendo son buenas pues no solo las toma en comercio sino que las vende.

I la resposta per part del públic és positiva, la qual cosa fa que al cap de poc temps, el 21 de juny, parli de la posada en marxa d'una tercera edició i ja comunica la quarta (583-P):

Queridos padres: nos hemos puesto de acuerdo con el Dr. Vistarini, así pues, se está reproduciendo la tercera edición y estoy pintando la cuarta para estamparlas juntas.

Dos dies després, el 23 de juny, ja es parla de les postals des del punt de vista comercial; es disposa d'un catàleg i es busquen representants per a la venda. La impremta de Milà que les edita ja parla d'exclusivitat comercial, tot i que el promotor, Sr. Marzi,⁴⁰ no ho veu adequat (586-P):

Previamente lo que deseamos para España es uno o varios representantes que tomen cuantas cantidades de género para revender Ud. [...] de Roma nos toma 160 [...] al mes y en España podrían ser otras tantas. Con este correo mando las reproducciones del catálogo que se empieza a repartir a los revendedores de provincias que tomarán a nuestro [...]

Que esto vaya bien que nos vamos a reír poco de las primeras medallas y jurados de Madrid. El miércoles entregó la 4ª colección; imprenta de Milán ya nos ha pedido la exclusiva por todo lo que se estampe en cinco años, pero para tanto tiempo dice el Sr. Marzi que no conviene atarnos a un precio fijo.

El dia 6 d'agost (577-P) explica al seu pare la sol·licitud de Gustavo Morales per tal que un nebot seu sigui el representant a Espanya per a la comercialització de les postals; cal preveure també el tractament que la duana donarà a aquest producte:

el Sr. Morales me escribe pidiéndome la representación de las postales en España para un sobrino suyo, mañana voy a Roma para acuerdo con el Sr. Marzi, le contestaré, confiando en que si tienen buenos deseos se llegará a buenos resultados pues deseo de verás una importación a España. Conviene enterarse de lo que ahora tiene legislado en la aduana para la introducción de un artículo.

Desconexim si hi havia problemes d'aprovisionament de paper a Itàlia, però el 19 d'octubre José Nogué confirma al seu pare una comanda de paper per editar les postals, a l'empresa Fábregas, de Mataró, i al mateix temps insinua la possibilitat d'editar-les a Catalunya. Pensem que el desenvolupament de la Primera Guerra Mundial no facilitava el comerç en general ni tampoc els transports (572-P):

Hoy hace el Sr. Marzi a la casa Fábregas el pedido de 10.000 hojas —cartulina para postales— de la clase B.E.D. al precio de 253 pts. los % kg que mandarán dentro de 35 días, se lo aviso por si puede Ud. tener alguna comisión habiendo procurado un cliente que tanto encargará; y si cree Ud. escribales diciéndoles es el padre del pintor español para el que la casa de Roma ha pedido el género, y como cosa suya pregúnteles Ud. si hay a Mataró o cerca una casa que tenga rotativa litográfica para estampar tricómias sobre zinc (que harían en Milán). Es un nuevo proyecto sobre el cual escribo a Ud. extensa carta pero para ganar tiempo mando esta.

La recerca d'una empresa que pogués realitzar les postals a Espanya està lligada al seu interès per retornar a l'Estat espanyol i disposar d'una font d'ingressos per fer el pas. El 24 de novembre ho comunica al seu pare (584-P):

Completando cuanto decía en mi carta le diré que he escrito a los Sres. Salvat y Cía, 220 Mallorca – Barcelona, tipolitógrafos que han hecho una magnífica edición de una obra de mi amigo Pijoan, para ver si podemos ponernos de acuerdo para hacer las postales en mi constante deseo de ir lo antes posible a España.

Malgrat que el nombre de comunicacions sobre l'edició de postals decau el 1918, l'1 d'abril retorna al tema en una tramesa al seu pare (635-P); sembla que la situació és molt complicada a Itàlia i el desig de retornar es renova:

Estoy decidido a mandar a Ud. dos modelos de las flores por si en esa se pudieran hacer en cualquier sistema y poder venir pues la vida se está haciendo demasiado cara aquí (no me bastan 40 L al día) y francamente como mi deseo sigue siendo reunirnos me parece que lo mejor será volver que en todas partes trabajaré con el éxito que tengo.

A partir de la primavera de 1918, la qüestió de les postals es dilueix en la correspondència que tractem; no es conserven les cartes més extenses que intercanvien pare i fill, que ens podrien donar més coneixement sobre el tema.

Això sí, a les seves memòries narra com aquest projecte és investigat per la policia italiana, encuriosida pel fet que José Nogué Massó, des de Roma, enviés postals al seu mateix nom a Madrid, sense saber que comparteixen pare i fill el nom i el primer cognom, i a més busquen en la tramesa d'imatges florals un possible llenguatge secret que pogués trametre informació confidencial en temps de guerra.⁴¹

EN ÈPOCA DE POSTGUERRA

Un cop finalitzada la Guerra, l'interès de Nogué és recuperar el contacte amb el món artístic català i espanyol. El mateix 1919 exposa a Galeries Laietanes de Barcelona i programa una exposició per al 1920 a Bilbao.⁴²

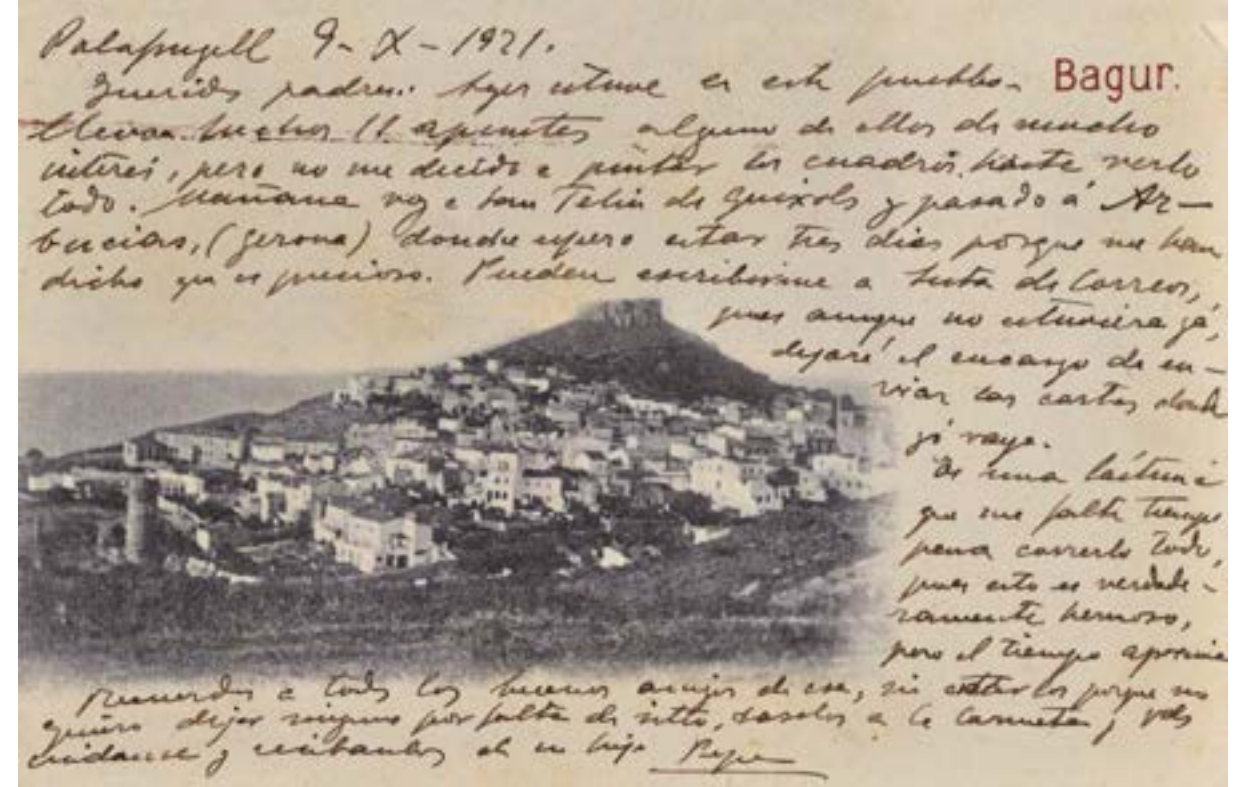
Durant la seva estada lluny de la família, que es troba a l'empara de la família Tedeschi⁴³ a l'estiu a Anzio i a l'hivern a Roma, el principal patiment de Nogué és la salut de la seva esposa, com expressa el 10 d'octubre de 1920 des de Bilbao (713-P):

Querida María: te repito que he enviado 1.000 liras para ti. Siento mucho que estés todavía tan enferma, pero tu salud es lo primero, deja los chicos bien arreglados y haz la cura que te manden los médicos, o métete en la cama si es preciso.

Yo creía que en Anzio te habías puesto milagrosamente bien.

La preocupació per la salut de María és constant al llarg d'aquests darrers anys.

L'any 1921 Nogué torna a Catalunya per pintar paisatges fins aleshores inèdits en la seva trajectòria i es presenta al concurs «Paisatges catalans» convocat pel Real Círculo Artístico de Barcelona, on aconsegueix una Menció Honorífica i un ampli reconeixement en premsa.⁴⁴ Les postals ens mostren el seu recorregut

Begur, postal de José Nogué Massó als seus pares des de Palafrugell, 09.10.1921 (761-P)

a la recerca de paisatges per a aquesta exposició: Palamós i la Fosca (758-P), Montcada (759-P), Arbúcies (760-P i 763-P), Montserrat (767-P); un detall el trobem en aquesta, escrita des de Palafrugell el 9 d'octubre de 1921 (761-P):

Queridos padres: ayer estuve en este pueblo [Begur], llevo hechos 11 apuntes alguno de ellos de mucho interés, pero no me decido a pintar los cuadros hasta verlo todo. Mañana voy a San Feliu de Guíxols y pasado a Arbucias (Gerona) donde espero estar tres días porque me han dicho que es precioso.

L'any 1921 va cloure amb una exposició a Milà, una mostra que es veu envoltada d'un ambient enrarit a causa de l'increment de la pressió del feixisme en la societat italiana, i la incomoditat en la vida diària per als estrangers. Els fets que viu en aquell període motiven la seva decisió de preparar la tornada definitiva a Espanya.⁴⁵

RETORN A ESPANYA

El retorn calia que es preparés degudament per tal de tenir un suport econòmic que li permeti aquest trasllat, i el camí que escull Nogué és el d'optar a una plaça de professor dins l'àmbit de la pintura. Les places que es troben vacants en aquell moment són les de «Profesores de Término de Dibujo Artístico y Composición Decorativa de las Escuelas de Artes y Oficios» de Jaén i Palència. A aquestes places, s'hi opta mitjançant un concurs-oposició de caràcter nacional en què s'avaluen les aptituds dels opositors gràcies a diverses proves, que el mateix pintor relata de forma exhaustiva a les seves memòries, i que permeten

Pati de la casa de Jaén, postal tramesa per José Nogué Rovira i la seva esposa, Carmen Massó, des de Jaén a Pepito Nogué Vallejo, març 1924 (821-P)

al lector copsar les vivències que resulten d'aquests procediments; aquest text està il·lustrat per alguns dels treballs que realitza Nogué en la seva oposició.⁴⁶ El pintor aconseguí la plaça de Jaén, i el mateix estiu de 1922 pren possessió de la plaça i s'adreça a la ciutat per conèixer la població on ha d'exercir com a professor en el futur, abans de tornar a Roma per retrobar-se amb la família. Des de Jaén comunica, el 25 de juliol de 1922, als pares (788-P):

Queridos padres: sigo bien después de haber recorrido todo esto que es muy bonito para pintar y me han recibido muy atentamente.

El problema de encontrar casa, difícilísimo.

Mañana salgo para Granada, el sábado vuelvo aquí.

El retorn a Itàlia després d'uns quants mesos li fa copsar que l'esposa María no es troba bé de salut i que forçar el seu trasllat a Jaén no és el més adequat. Per tant, projecta ocupar la plaça durant un any per poder demanar després una excedència i així no perdre-la.⁴⁷ Així doncs, retorna sol a Jaén per iniciar el curs escolar, però emmalalteix d'encefalitis letàrgica i, després d'una llarga estada a Madrid, torna a Jaén amb la seva mare, que l'acompanya per cuidar-lo; així es trasllada a la postal que adreça Juan [...] al pare del pintor el 17 d'abril de 1923 (802-P):

Querido D. José: completamente restablecido y en compañía de Dña. Carmen, regresó ayer en el rápido de Andalucía, Pepe con dirección a Jaén, los cuales supongo habrán llegado sin novedad. Tuve la satisfacción de bajar a la estación a despedirlos. Los días que pasó en Las Rozas le han sentado admirablemente. Nosotros como siempre.

Més endavant s'hi trasllada també el seu pare.⁴⁸

A partir d'aquesta data, la comunicació mitjançant les postals no és tan activa com fins aleshores; María se'n queixa el 16 de maig de 1923 des de Roma (800-P):

Querido Pepe: son ya quince días que nadie sabe de ti y esto empieza a preocuparme un poco. Te ruego una postal a menudo al menos cada tres o cuatro días.

L'interès de Nogué és el de reunir la família com més aviat millor, això se'ns manifesta en la resposta que la seva filla María Virginia li adreça des de Ladispoli, el 9 d'octubre de 1924 (805-P):

Classe de dibuix a Jaén, postal de José Nogué Massó des de Jaén a la seva esposa a Roma, 21.01.1925 (831-P)

Ostia, postal tramesa per la família Nogué Massó als pares del pintor, a Madrid, 31.07.1926 (861-P)

Caro papà: oggi mi dice mamma che al nostro ritorno a Roma non ci mandare a scuola perché vuol partire entro questo mese per la Spagna. Tu sai quanto io, caro papà, desideri vederti ma per me questa idea di mamma è una rovina poiché in questo anno avrò il mio diploma che per l'avvenire mi può essere utile, tanto che se mamma vuol venire con Pepito io sono decisa rimanere in collegio. Esperai che venendo io in Spagna comincerei gli studi in là i non saprei ne uno ne l'altro. Spero che hai capito la cosa è che dirai che io ho ragione. Qui si sta molto bene. Se mi vuoi rispondere scrivi a Roma.

Bacioni a tutti. Tua,

María

Les memòries del pintor durant aquests anys ens parlen de la seva activitat com a docent i pintor a Jaén, de la mort de la seva mare i de les dificultats per disposar dels diners necessaris per anar a Itàlia i traslladar la família a Espanya per viure de nou reunits.⁴⁹ Les condicions van ser positives el 1926 i així ho constatem gràcies al seguiment de les postals del seu viatge d'anada a Roma, trameses des de Sant Sebastià, 11 de juliol (848-P); Montalban, 14 de juliol (852-P); Tolosa, 14 i 15 de juliol (856-P i 851-P); Carcassona, 16 de juliol (858-P); Milà, 20 de juliol (857-P), i Venècia, 24 i 27 de juliol (854-P i 863-P).

El retrobament de la família té lloc a Ostia el 31 de juliol (861-P), i així ho tramet el pintor al seu pare:

Querido padre: todos reunidos le abrazamos,

Pepe

Felices de haber abrazado,

Pepe, María, María Virginia y Pepito

José Nogué Massó i el seu pare a Valls, postal tramesa per José Nogué Rovira i la seva esposa, Carmen Massó, des de Valls a María Vallejo a Roma, 28.04.1922 (774-P)

I el retorn no va ser complet, ja que la seva esposa va restar a Roma per motius de salut i va haver de posposar la tornada passat l'hivern.⁵⁰

El viatge de José Nogué i els seus fills, María Virginia i Pepito, segons veiem a les postals que tramet al seu pare, passa per Niça, 15 d'agost (853-P); Gènova, 11 de setembre (837-P); Ventimiglia, 13 de setembre (859-P), i Portbou, 15 de setembre (855-P), i en aquesta data també a la seva esposa (835-P). Els trobem a Barcelona el 18 de setembre (838-P) i, segons les memòries, van estar visitant Valls, el poble de la seva mare i on està allotjat el seu pare durant la seva absència, i altres indrets de Tarragona abans de dirigir-se a Jaén tot passant per Madrid.⁵¹ A Jaén viuen els anys següents juntament amb el seu pare, que mor el 1927, i la seva esposa fins a la seva mort, el 1929.

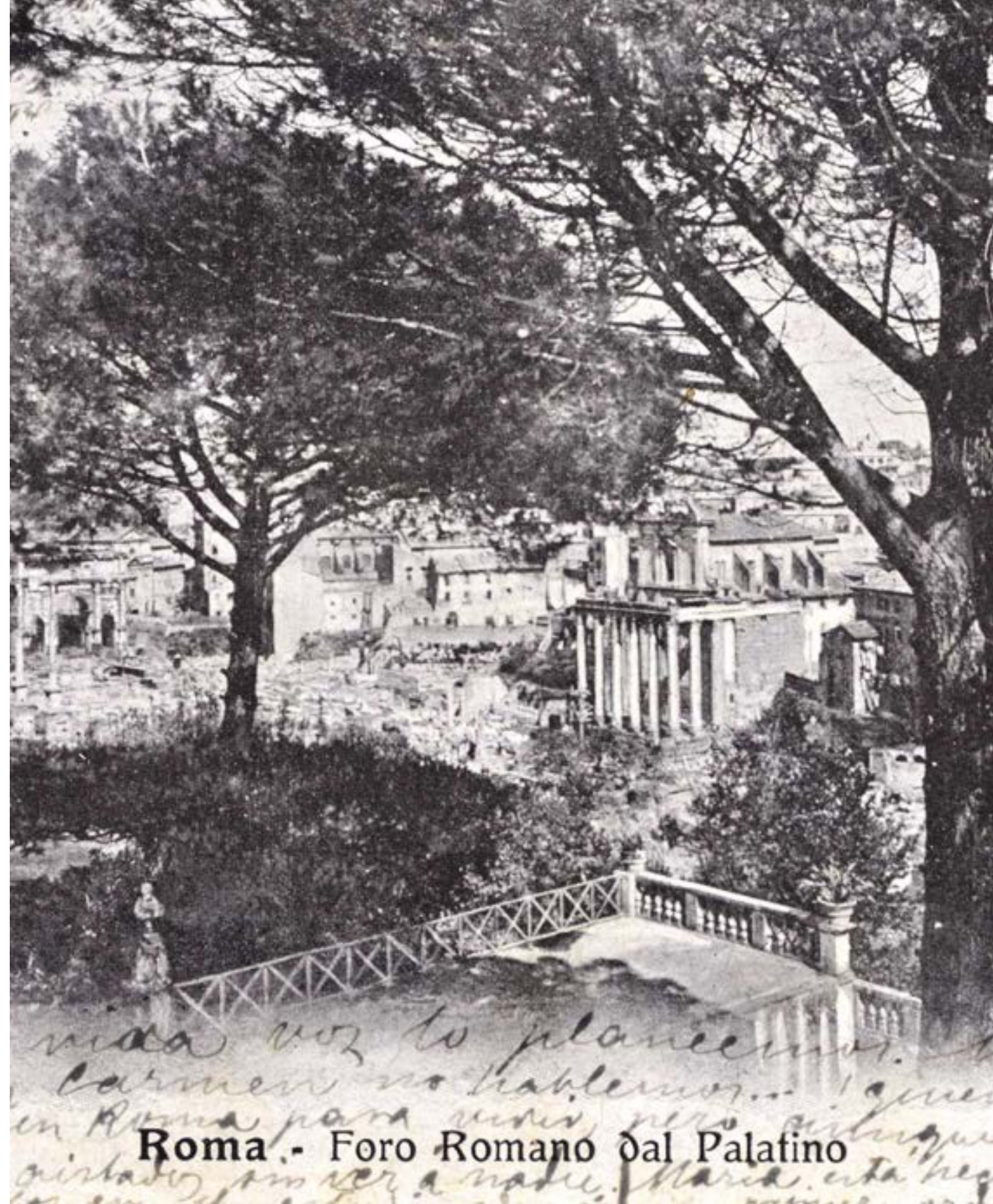
ROSA M. RICOMÀ VALLHONRAT

NOTES

1. Ali SMITH, *Primavera*, traducció de Dolors Udina, Barcelona, Raig Verd Editorial, 2021, p. 95.
2. Joan SENDRA MESTRE, "José Nogué Massó, una nova mirada", a *José Nogué Massó, una trajectòria vital*, Santa Coloma de Queralt, Associació Cultural Baixa Segarra, 2013, p. 20-54.
3. Per exemple, vegeu postals 114/1909 i 129/1910.
4. Per exemple, vegeu postals 61/1909, 62/1909 i 129/1910.
5. Per exemple, vegeu postals 292/1911 (Josep Clarà), 398/1913 (Pere Saladié), 399/1913 i 403/1913 (Pere Caldas).
6. Per exemple, vegeu postal 143/1910.
7. Per exemple, vegeu postal 6 /1907.
8. Vegeu postal 285/1911.
9. Per exemple: *güelos*, en referència als avis —vegeu postals 61 i 62, de 1909—, o bé *muqueca*, referència no identificada —vegeu postals 59 i 87, de 1909, i 138, 143 i 151, de 1910.
10. Per exemple, vegeu postals 113/1909 i 115/1909.
11. Per exemple, vegeu postals 777/1920 i 956/1924.
12. Per exemple, vegeu postals 181/1910, en què el comiat de la postal de José Capuz diu: "Tantos recuerdos", i 296/1911, en què el comiat de la postal de Maria Benlliure utilitza la mateixa expressió.
13. Per exemple, vegeu postal 589/1917.
14. Vegeu postals 635/1918, 687/1917 i 1090.
15. Al document d'Excel que es troba al final del text hi ha recollides totes les dades de l'edició de les postals que hi apareixen: localització de la imatge, autor de la fotografia, tema, editor i distribuïdor de la postal; es pot apreciar com aquesta informació va augmentant al llarg dels anys i la importància dels fotògrafs que n'eren autors.
16. La primera postal amb el segell de la censura italiana és la 488/1915.
17. José NOGUÉ MASSÓ, *Memorias de un pintor. La pintura española en el cambio del siglo XIX al XX*, Tarragona, Diputació de Tarragona, Museu d'Art Modern, 1993, p. 125-126.
18. José Benlliure Gil (València, 1858-1937), pintor. Director de la Real Academia de España en Roma; NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 122, 125, 140, 147, 155, 164, 177 i 201.
19. NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 179-201.
20. Pepito Martorell (València), tallista i ebenista; NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 187, 194 i 199-201.
21. NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 187-194.
22. Emilio de Ojeda, ambaixador d'Espanya davant la Santa Seu; NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 214.
23. NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 199-201.
24. Leandro Oroz Lacalle (Baiona, 1883 – Madrid, 1933), pintor. Pensionat a la Real Academia de España de Roma.
25. Conserge del Colegio Español de Roma; NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 216.
26. Teodoro de Anasagasti Algán (Bermeo, 1880 – Madrid 1938), arquitecte. Pensionat a la Real Academia de España en Roma.
27. De la 214-P a la 221-P i 224-P.
28. NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 201-203.
29. Mattia Battistini (Roma, 1856 – Rieti, 1928), baríton. Mentor de José Nogué Massó com a cantant d'òpera; NOGUÉ, *Memorias*, *op. cit.*, p. 210-211, 218 i 227.

30. Francesc Viñas Dordal (Moià, 1863 – Barcelona, 1933), tenor. Amic, mestre i protector de José Nogué Massó; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 210-211 i 214.
31. Pio di Pietro, cantant líric i professor de cant de José Nogué Massó; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 210-212.
32. Marquès Cordon Sallier de la Tour; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 209 i 214.
33. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 209-210.
34. Barons de Malfatti; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 209-210 i 213.
35. Ducs d'Arcos, mecenes de la carrera com a cantant de José Nogué Massó; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 203, 210, 214, 217 i 266.
36. Amics valencians de la família Nogué.
37. De la 474-P a la 482-P.
38. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 146-147.
39. Gustavo Morales y Rodríguez (Madrid, 1852-1940), senador; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 94 i 257.
40. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 224.
41. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 224.
42. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 229 -231.
43. Enriqué Tedeschi, periodista i amic de la família Nogué; NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 223 i 229.
44. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 232-233.
45. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 237-239.
46. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 245-252.
47. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 253-254.
48. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 255-261.
49. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 262-265.
50. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 266-267.
51. NOGUÉ, *Memorias*, op. cit., p. 268-269.

Roma, Foro Romano dal Palatino, detall de la postal tramesa per José Nogué Massó als seus pares, 06.09.1910 (240-P)

Roma - Foro Romano dal Palatino

DE LA PUBLICACIÓ

Direcció i coordinació:
Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona
Santa Anna, 8 · 43003 Tarragona
Tel. 977 235 032
mamt@dipta.cat · www.dipta.cat/mamt

© de l'edició:
Diputació de Tarragona
Passeig de Sant Antoni, 100
43003 Tarragona · Tel. 977 296 634
cultura@dipta.cat · www.dipta.cat

© dels textos: els autors
© de les obres: els artistes
© de les fotografies: Diputació de Tarragona,
Arxiu fotogràfic MAMT, Lila Alberich Fotografia

Imatges coberta:
Portada: *Autoretrat* (1908),
Real Academia de España en Roma
Pestanya: *Foro romano* (1911), MAMT
Pestanya i interior coberta:
Mapa de Roma. Geograph. Anst. v. Wagner & Debes,
Leipzig (s/data)

Les imatges que s'han utilitzat per il·lustrar el llibre pertanyen majoritàriament al fons documental i artístic de l'Arxiu J. Nogué del MAMT, excepte les d'algunes obres que es troben en col·leccions particulars i institucionals, i algunes fotografies de la ciutat de Roma, que han estat cedides per a aquesta publicació i que s'indiquen tot seguit: pàg. 19 (Barons Malfatti), 28 (María Virginia), 35 (*Els màrtirs del Japó*), 58, 62, 84 (Enric Serra), 90 (*Due madri*), 95, 96, 101 (Papa Benet XV), 105 (Mercedes Viñas) i 121. Pel que fa a la propietat de les obres, algunes pertanyen al fons del MAMT tal com s'indica en el text i la majoria pertanyen a col·leccions particulars o institucionals.

Revisió i traducció de textos: Joan Josep Miracle
Disseny i maquetació: Noemí Rosell
Impressió: Vanguard Gràfic, S. A.

DL. T 486-2023
ISBN 978-84-19166-02-9

DE L'EXPOSICIÓ

Roma. El mapa de la memòria
Els diaris de J. Nogué Massó (1914-1917)

Del 20 d'octubre de 2023 al 28 de gener de 2024
Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona
Santa Anna, 8 · 43003 Tarragona

Comissariat:
Joan Sendra Mestre

Assistent al comissariat:
Rosa M. Ricomà Vallhonrat

Direcció, coordinació i producció:
Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona
Santa Anna, 8 · 43003 Tarragona
Tel. 977 235 032
mamt@dipta.cat · www.dipta.cat/mamt

Revisió i traducció de textos: Joan Josep Miracle
Disseny i maquetació: Noemí Rosell
Impressió: GrupBou Solucions Gràfiques, Medius Koloro
Muntatge: Equip del MAMT

© dels textos: els autors
© de les obres: els artistes
© de les fotografies: Diputació de Tarragona,
Arxiu fotogràfic MAMT, Lila Alberich Fotografia

MUSEU D'ART MODERN
TARRAGONA

Diputació Tarragona

RBIV RAMON
BERENGUER

ISBN 978-84-19166-02-9

9 788419 166029